

Azər Turan

Əli bəy Hüseynzadə

Moskva
«SALAM press»
2008

ББК 63.3 (2А)

А 35

Layihənin rəhbəri: **Tariyel Süleyman**

Azər Turan.

А 35 Əli bəy Hüseynzadə.

Moskva: «SALAM press», 2008. - 280 s.

ISBN 978-5-7164-0582-0

Elmi redaktor: Azərbaycanca Atatürk Mərkəzinin müdiri,
akademik, Millət vəkili **Nizami Cəfərov**

Rəyçilər: prof. dr. **İmamverdi Əbilov və Ədil Əliyev**

Məsləhətçi: **Cəmilə Hüseynzadə**

Azər Turan "Əli bəy Hüseynzadə" kitabında dahi mütəfəkkirin həyat və yaradıcılıq yoluna ətraflı nəzər salıb. Əsərdə Ə. Hüseynzadənin bənzərsiz şəxsiyyəti və elmi-ədəbi irsi tədqiqata cəlb olunur.

ББК 63.3 (2А)

ISBN 978-5-7164-0582-0

© A.Turan, 2008
© «SALAM press», 2008

Müəllifdən

Əfsanəvi Əli bəy dünyanın bütün dillərini, elm və fənlərin hər növünü, ədəbiyyat və incəsənətin hər şöbəsini təmamən əhatə etmiş və təbiiqə müvəffəq olmuş bir fəvqalbəşədir.

Yusuf Aqçura

Səməd Ağaoğlu "Babamın arkadaşları" əsərində Əli bəy Hüseynzadəni "pərdə arxasındakı adam" adlandırır. Əli bəy Hüseynzadə haqqında bundan da dəqiq və mükəmməl bir təqdimat təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Ağaoğlu yazırdı: "İttihadçılar zamanında, onlara yol göstərən fikir cərəyanları sonrakı dövrlərə nisbətən daha çox, daha ahəngli idi. Bu adamlar nə etmək istədiklərini, nələr edəcəklərini yaxşı bilirdilər. Bu baxımdan birinci səfin arxasında fikir və düşüncə aşılayan elə insanlar vardı, günün birində bunların tarixi həzmləri bəlkə meydana çıxıb; fəqət üzləri insan olaraq, dost və arkadaş olaraq həmişə məchul qalacaqdır! İştə bu insanlardan biri də babamın, bu bəyaz saqqallı, pəmbə üzlü, gözəl gözlü, şair, rəssam, musiqişünas, filosof, qəzetəçi, münəccim (həm də müərcim-A.T.), professor, doktor, qafqazlı arkadaşındı... Xeyr, xeyr, mübaligə etmirəm; babamın bu arkadaşını bütün bir dövrün həqiqətən gizli həyat qaynaqlarından biri olmuşdur".

Ağaoğlu haqlıdır. Bütün hallarda Əli bəy pərdə arxasındadır. Pərdənin önündə baş verənlər və həm də türk dünyasının XX yüzili Əli bəyin əsəridir...

Əli bəy Hüseynzadənin təvəllüdü

Hüseynzadələr nəslinin ilk bilinən nümayəndəsi Şeyxülislam Axund Əhməddən qabaq 39 il Qafqaz şeyxülislamı olmuş Məhəmmədəli Səlyanidir (1791-1852). Məhəmmədəlinin qardaşı Əlinin ocağında Axund Əhməd Səlyani (1812-1884) dünyaya gəlib.

Əli bəyin nənəsi Hüsniyyə şeyxülislam Axund Məhəmmədəlinin iki qızından biridir. Digər qızı isə Nisə xanımdır və Əli bəyin çəkdiyi "Azərbaycanlı ailəsi" tablosunda təsvir olunan yaşlı qadın həmişə bu Nisədir. Şeyxülislam Axund Əhməd isə Hüsniyyənin həyat yoldaşıydı.

Axund Əhmədlə Hüsniyyənin iki qızı vardı: Xədicə və 1844-cü il aprelin 1-də dünyaya gəlmiş Fatməbə. Xədicə xanım Qruzma bəylərindən Kazım bəy Hüseynzadənin dörd oğlundan ən kiçiyi olan Molla Hüseyn Hüseynzadə ilə ailə qurmuşdu. Kazım Hüseynzadənin Axund Əhmədlə ya qardaş, ya da əmioğlu olduqları ehtimal edilir.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə, özünün yazdığına görə, "24 fevral 1864-cü ildə Qafqaz Azərbaycanında Kür nəhri sahilində" yerləşən Salyan şəhərində anadan olub. Atası "Tiflis Müsəlman Məktəbinin müəllimlərindən Molla Hüseyn Hüseynzadə", anası "Xədicə" Qafqaz şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadənin qızıdır".

Salyandan Tiflisə köçüb buradakı ruhani məktəbində riyaziyyat müəllimi işləyən Molla Hüseyn vəfat edəndə — Əli bəyin 6, İsmayılın isə 2 yaşı vardı. Qısa müddətdən sonra Xədicə xanım da dünyasını dəyişir.

1912-ci ildə İstanbulda süvari zabiti Şəmsəddin bəyin və Validə xanımın** qızı Ədhiyə (1890-1944) xanımla evlənən Əli bəyin üç övladı var: 1914-ci il*** aprelin 6-da, bazar ertəsi, axşam saat 8-də Saida bəyim, 1915-ci il haziran — iyun ayının 9-da, çərşənbə günü səhər saat 11 -də Səlim Turan, 1920-ci ilin 31 dekabrında Feyzavər dünyaya gəlib. Səlim Turan Şahiqə xanımla (təvəllüdü — 1917), Feyzavər uzun müddət rəsmi vəzifələrdə çalışmış Əli Alparsla, Saida atom fizikası üzrə professor, İngiltərə Akademiyasının həqiqi üzvü Mustafa Santurla ailə qurub. "Feyzavər Üsküdərdə Qız İnstitutunu bitirdikdən sonra Gözəl Sənətlər Akademisinə davama başladı" (Ə.Hüseynzadə). İstanbulda məşhur olan Feyza Sənət Qalereyasını açdı. Fransada ali təhsil almış Saida riyaziyyat müəllimi idi. "Qızım Saida Lyondan**** qayıtdığı doqquz ay qədər olar. İndiki halda "Kabataş qız lisesində matematik müəllimidir" (Ə.Hüseynzadə). Saida xanım 2002-ci ildə İstanbulda dünyasını dəyişdi.

Səlim Turan Parisdə yaşayırdı. Abstraksionizmin dünyada tanınan təmsilçilərindən biri idi. Atası Əli bəy Hüseynzadə kimi o da "yaradılış etibarı ilə filosof təbiətli, dərvişməsrəb" bir insan idi. Həyat öyğüsünü danışsa da, iztirablarını söyləməkdən vaz keçərdi. Doğulduğu İstanbula 33 il gələ bilmədi. Gəlməsinə izn verilmədi. Amma o, bunu başqalarının və Türkiyənin başına qaxınc etmədi. Susdu. Bu barədə danışmadı. Hətta haqqında yazılmış bir kitabda Səlim Turan: "Öz sərgisinin açılışına belə gec gəlib bir kənardan izləyəcək qədər alçaqkönlülük - təvazökar və dəbdəbədən uzaq bir adam" — deyərə tanıtılır. Səlim bəy türk rəssamlığında abstraksionizmin ən böyük təmsilçilərindən, türk rəngkarlığında Yeni adlandırılan təmayülün qurucularından biridir. Çağdaş türk şərinə Orxan Vəli Kanık kimdirsə, rəssamlıqda da Səlim Turan odur.

Səlim Turan Türkiyədə nonfiquativ rəsmnin banisidir.

* Türkiyəli araşdırmaçı Əliheydər Bayat "Ali bey Hüseynzadə və Türkiyədə yayınladığı eserləri" kitabında Əli bəyin anasını səhvən Hədiyyə adı ilə təqdim edir (səh.17).

** Əli bəy Hüseynzadə İstanbulda böyük bir ailənin qayğısını çəkmişdi. Qayınanası da, baldızı da onunla bir yerdə yaşamışdılar — **müəllif**.

*** Ə.Bayat Saidanın doğum tarixini yanlış olaraq 1912-ci ildən hesablayır - **müəllif**.

**** Ə. Səmədli Sadıq bəy Ağabəyzadəyə həsr etdiyi "İki ömür yaşayan adam" kitabında (Bakı-1999) Əli bəyin bu məktubunu təqdim edərkən, Lyon əvəzinə, səhvən London yazmışdır (səh.101) - **müəllif**.

Təəssüf ki, Hüseynzadələrə münasibətdə ailənin həтта yaxın keçmiş məsələ, bəzən belə dolayış salınır: "Səlim Turan... ömrünün son illərini Parisdə keçirmişdir".¹ Bu "son illər" isə nə az, nə çox 80 il yaşamış Səlim Turanın 1947-ci ildən 1994-cü ilə qədər olan həyatını ehtiva edir.

1994-cü ilin oktyabrında dünyasını dəyişdi...*

* * *

Əli bəyin hər üç övladının nəsil davamı yoxdur. Onların övladları olmayıb. Beləliklə, Hüseynzadə Əli bəyin nəslə bu üç övladla tamamlanmış olur...^{**}

Qafqazın birinci adamı

Yusuf Akçura yazırdı:

"1875-ci ilin son baharında ağ saqqalı, möhtərəm bir ixtiyar və 11 yaşında arıq vücudlu bir çocuq Qafqazın valisi böyük knyaz Mixail Nikolayeviçin möhtəşəm yazı masası önündə bulunuyorlardı. Kreslosuna yaslanmış rus şahzadəsinin arxasında nüfuz və şiddəti dərhal gözə çarpan çərkəs əlbisəli bir miralay ayaqda duruyordu. İranvari yaşıl sarığı, dəvə yunundan qolsuz əbası ilə ehtiramkar vəziyyətdə olan ixtiyarın ricalarını miralay valiyə eynən tərcümə etməyərək dedi:

— Şeyx Əhməd Səlyani, bu yetim çocuğun Tiflis gimnaziya kurslarından birisinə yerləşdirilməsini xahiş ediyor.

Tərcüman M. Fətəli Axundov çocuğun bir əsgər məktəbinə qeyd etdiriləcəyindən qorxurdu. Bu sözlər, Qafqaz şeyxülislamının nəvəsini rus zabiti olmaqdan qurtarmışdır. Mixail Nikolayeviçin xüsusi əmrilə Tiflis gimnaziyasına qeyd və qəbul olunan bu kiçik çocuq sonradan bütün türklüyə xidmətlər ifa edəcək olan Hüseynzadə Əli bəydir".²

Türk milliyyətçiliyinin dahisi Akçuranın təsvir etdiyi bu romantik səhnə Tiflisdə baş verirdi və nəvəsinin əlindən tutub onu canişinliyə gətirən iranvari yaşıl sarığı, dəvə yunundan qolsuz əbası ilə ehtiramkar vəziyyətdə olan ixtiyar isə Rusiya imperatoru II Aleksandrın fərmanı ilə 1852-ci il oktyabrın 15-dən 1884-cü ilə qədər Qafqazın Şeyxülislamı olmuş Axund Əhməd Səlyani idi. Tariximizdəki nadir şeyxülislamlardan biri...

* * *

* S. Turan haqqında daha ətraflı kitabın sonunda "Səlim Turan" yazısına bax — müəllif.

** Əli bəyin nəsil şəcərəsi barədə əlavə məlumat kitabın sonunda təqdim edilir — müəllif.

Axund Əhməd Səlyani Qafqaz şeyxülislamı olduğu 32 il müddətində sözün geniş mənasında Azərbaycanın ruhani həyatını maarifçilik düşüncəsinə yönəldə bilməmişdi. Şeyxin yaşadığı dövr elmi ədəbiyyatda ümmətçilikdən milliyyətçiliyə keçid dövrü kimi səciyyələndirilir. Amma XIX yüzil Azərbaycan ictimai fikrini tədqiq edən araşdırmalarda heç də bu müstəvidə onun yeri, missiyası qabardılmır, etiraf edilmir, şeyxin bənzərsiz şəxsiyyəti, böyük dini və elmi təfəkkürü, ensiklopedik zəkası, hadisələrə universal yanaşmaq səriştəsi, qabaqcıl və işıqlı düşüncələri, milli dəyərlərə etibarlı münasibəti və belə bir ovqatla Qafqazın şeyxülislamlıq institutuna 32 il rəhbərlik etməsi barədə nədənsə az danışılır. Amma bizcə, onun fəvqəladə xidmətləri, gördüyü işlər, yazdığı kitablar imkan verir ki, şeyxin adı maarifçilik hərəkatının öndə gələn ismlərindən biri kimi hallandırılınsın. Təkcə Axund Əhməd Səlyaninin varlığı ruhani təfəkkürün Azərbaycanda necə mütərəqqi mahiyyət kəsb etdiyini isbatlamaq üçün yetərlidir.

Nəcəf alimlərindən olan Axund Əhməd Səlyani "Tarixi-ədəbiyyati-türki" adlı kiçik həcmli bir əsər yazmışdı, türk millətinin böyükkləri, əski türklərin yazısı, cığatay ədəbiyyatının qızıl dövrü, uyğur dili, Əlişir Nəvai haqqında yazılı söz deməyi özünə vicdan borcu bilirdi, "Qafqaz məmləkətinin xalqları", "Kitabi-kəşfül-əyyam və əl-şohur" "Tərbiyə-tül-ətfal", "Dilgüşə", "Müəllimül-ətfal-fi-təriqə təlimül ətfal" əsərlərini qələmə almışdı. Şeyxülislamın "Qafqaz məmləkətinin xalqları" - "Bəsəül-nas fi-məmləkətil-Qafqaz" əsərini Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm"i ilə bir yerdə xatırladan Yusif Vəzir Cəmənzəminli: "Eyni əsrdə yazılan ikinci əsər Şeyx Əhməd Səlyaninin "Bəsəül-nas fi-məmləkətil Qafqaz" adlı kitabıdır ki, 70 səhifədən ibarət olub, fars dilindədir. Əsər yarımçıqdır, müəllif bitirməyə müvəffəq olmamışdır... Bu kitab da qeyri-mətbudur" — deyərək əsər barədə ilk dəfə məlumat vermişdi.³

Haşiyə. Yuxarıda adı keçən "Müəllimül-ətfal-fi-təriqə təlimül ətfal" əsəri barədə bəzi məqamları qeyd etməyi zəruri bilirik. Şeyxülislam Axund Əhməd Hüseynzadənin bu əsəri Məhəmmədəli Tərbiyətin "Dənışməndani-Azərbaycan" kitabının 1935-ci il nəşrində "Kitabe-müəllimine-ətfal" adı ilə Qafqazın Şeyxülislamı Axundzadənin əsəri olaraq təqdim edilir. Tərbiyə, kitabın 1879-1880-ci illərdə nəşr olunduğunu qeyd edib.⁴ Ancaq məlumdur ki, 1852-1884-cü illərdə Qafqazın şeyxülislamı Axundzadə deyil, Hüseynzadə olmuşdu. Axund Hüseynzadənin yazdığı "Müəllimül-ətfal-fi-təriqə təlimül ətfal" əsəri, Tərbiyətin göstərdiyi kimi, 1879-1880-ci illərdə deyil, 1875-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuşdu. Fars və türk dillərində yazılmış bu kitabın bir nüsxəsi hazırda Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda qorunmaqdadır.

* * *

Axund Əhməd Hüseynzadə xalq arasında da, ruhanilər və ziyalılar içərisində də, imperiya məqamlarında da böyük nüfuz sahibiydi.

Rus ədəbiyyatının dahisi M. Lermontovun Rayevskiyə yazdığı məktubda adı keçən türk alimi Əhməd odur. Ateist Mirzə Fətəli Axundova görə "Müxtəlif elmlər və fənlər sahəsində, astronomiya, coğrafiya, hesab, riyaziyyat, tarix, hikmət və xüsusilə fəhri elmi sahəsində bütün Qafqaz ölkəsində şeyxülislamın tayı-bərabəri yoxdur. O, filosof təbiətli, liberal məsləkli, tərəqqi sevən, fitrən fəsahtəli bir adam"⁵ idi. İmperator isə onu 1881-ci ildə "III dərəcəli müqəddəs Vladimir ordeni" ilə təltif etmişdi. "Əkinçi" qəzetində Həsən bəy Zərdabi onun müsəlmanları dünyəvi elmləri öyrənməyə çağıran yazısını dərc edirdi. Şeyx "Əkinçi" səhifələrində ciddi fikir ayrılıqlarına səbəb olan "Elmi əbdan, elmi ədyan" mövzusunun müzakirəsində iştirak edirdi... Şeyxülislam Axund Əhməd Səlyani 1876-cı ildə "Əkinçi" qəzetində çap olunmuş məqaləsində⁶ həm ruhaniyyət alimi kimi, həm də dünyəvi elmlərin təəssübkeşi kimi çıxış edirdi. İki aspekt onun yazısında bir-birindən o qədər ayrılmazdır ki, əslində bir Şeyxin məhz XIX yüzildə belə düşüncəsi, danışması və davranması Azərbaycanın ruhani həyatında gedən prosesləri yenidən dəyərləndirmək üçün möhkəm əsas verir.

Şeyxə görə, müsəlmanlar dünyəvi elmləri öyrənməliydilər ki, dünyanın iqtisadi inkişaf yolunda ləngiməsinlər. Şeyx bildirirdi ki, Hz. Peyğəmbərimiz müsəlmanlara ruhani elmləri təlqin etdiyi kimi, dünyəvi elmlərə yiyələnməyi də tövsiyə edib. Özünü bilən Rəbbini biləndir. Elə buna görə də insan ən əvvəl özünü bilməlidir. Özünü bilməyin bir yolu isə ruhani elmlərlə yanaşı dünyəvi elmləri — riyaziyyatı, fizikanı, kimyanı, həndəsəni mənimsəməklə gerçəkləşə bilərdi. Qafqazın şeyxi belə düşündü.

* * *

Şeyxülislam Axund Əhməd Əli oğlu Hüseynzadə Səlyani 1812-ci ildə Salyanda anadan olmuşdu. 72 yaşında — 1884-cü ildə Tiflisdə dünyasını dəyişmişdi.

Şeyxin imperator məqamlarından gözlənilməz və ümumillə mənafeərə söykənən tələb və ricaları Peterburqda Pobedonosevi silkələyirdi. Şeyxülislam rus imperiyası tarixində müsəlmanların ilk rəhbəriydi ki, səltənət məqamlarından Qafqaz müsəlmanları üçün yüksək ixtisaslı ruhanilər yetişdirilməsi məqsədilə Ali Ruhani Məktəbinin yaradılmasını tələb edirdi.

"Qafqaz şeyxülislamı mərhum Şeyx Əhməd Səlyani otuz il bundan əqdəm məmləkətimizin özündə qabili-molla və axund yetişdirmək üçün bir məktəbi-ruhani layihəsi tənzim edib hökumətə təqdim etmiş idi. Bu layihə şurayi-dövlət məclisində müzakirə olunduğu zaman imperatorun əmisi bulunan sabiq Qafqaz canişini Veliki Knyaz Mixail Nikolayeviç həzrətləri dəxi müsəlmanlar üçün böylə bir məktəb təsəvvürünün qüvvədən fələ çıxarılmasını tələb etdiyi halda müşarüleyhə şiddətlə etiraz etmiş idi ki: "Biz müsəlmanların nur maarif ilə xabiflətdən oyanmasına yol verəcək qədər dəlimiyiz?"⁷

Bu tarixi hadisəni Əli bəy Hüseynzadə "Məsəülül-həyat" adlı məqaləsində yazır. Etiraz edən isə Əli bəyin təbiriycə desək, "xalqın nicat və səadətini cəhalət və əsarətdə" görən, yalnız müsəlmanların deyil, ümumiyyətlə, bütün Rusiya elminin və maarifinin düşməni kimi ad çıxarmış sinodun baş prokuroru Konstantin Pobedonosev idi. Rusiya tarixində hüquqşünas kimi məşhur olan, III Aleksandrın və II Nikolayın hüquq müəllimi Pobedonosev təkcə müsəlmanların maariflənməsinin əleyhinə deyildi, Rusiyanın mənəvi həyatında Tolstoyun rolu ilə əlaqədar 1891-ci il yanvar ayının 1-də çar III Aleksandra yazdığı və "Tolstoy öz ağılsızlığının fanatikiidir" cümləsi ilə başlayan məktubundan da görünür ki, gerçəkdən də bu adam, ümumiyyətlə, maarif və düşüncə işığının qənimi olub.

* * *

...Şeyx həzrətləri fikir tariximizin görkəmli nümayəndələrinin həyatında iz qoymuşdu. Qasım bəy Zakiri və oğullarını sürgün bəlasından xilas edənlərdən biri şeyxülislam Əhməd Hüseynzadəyə Zakir, Seyid Əzim Şirvani şeirlər həsr edirdilər. Seyid Əzim Şirvani onu "hikmətin əvvəlinci loğmanı", "riyazi şəriətin şəcəri", "Küntü kənzin" hədisinin səməri", "Vəhdət dənizinin gövhəri" adlandırırdı. Şirvaninin təqdimatında şeyxülislam Əhməd Səlyani "əhli-elmin mümtazı", elmi "əllaməyə naz edən" bir alimdi və əhli-islam axund Əhməd Hüseynzadənin lütfünə möhtacdı. Seyid Əzim "Şeyxülislam Molla Əhməd" adlı şerində onun üstün məziyyətlərini belə yüksək dəyərləndirirdi.⁸

* * *

Şahzadə Mirzə Yusif xanın 1862-ci ildə Mirzə Fətəli Axundova yazdığı məktubda Axund Əhməd Səlyani ilə bağlı belə bir maraqlı məqam var: "Mən o cənabı, mollalar silkindən hesab etmirəm. Mən onu ruhani alimlərdən bilirəm". Eyni fikri bir müddət sonra 1935-ci ildə Sultan Məcid Qənizadə "XIX əsrin axır illərində maarif və ədəbiyyata dair xatirələrım" adlı əsərində davam etdirir: "Türkiyədə ad qazanmış salyanlı filosof Əli bəy Hüseynzadənin babası... Axund Molla Əhməd şeyxülislamın məsnəfində sair axund və şeyxlər kimi... deyil idi. Öz nəvələrinin və sair əqrabasının təhsili yolunda fədakarlığı çox idi. Bizləri görəndə hal-əhvalımızı yoxlayıb dərdimizə qalırdı".⁹

Şeyx həzrətləri ortodoksal, yaxud ehkamçı olmadı. XIX yüzillikdə ərəb əlifbasının islahatını şəriətə zidd hesab etməyən bir şeyxülislam təsəvvürə gətirmək Şeyx Əhməd Səlyani fenomeni istisna olunarsa, sadəcə mümkün olmayacaq. Axund Əhməd Səlyaninin əlifba təəssübkeşlərinə ünvanladığı bir yazısından bəzi məqamları xatırlatmaq yerinə düşər. Şeyxülislam, bəli, məhz şeyxülislam yazırdı: "Hərgah, hərfin surət və əşqası təqdir tapırsa, onlar dad və fəryad edirlər ki, hay, din getdi! Vay, məzhəb getdi! Quran — kitab təgyir tapdı. Heç onlar başa

düşməyirlər və dərk etməyirlər ki, Quranın... təgyir olunmağı mənə və əlfazın təgyir və təbdilini müstəzəm deyildir. Çünki müvafiq şəriət məzhəb olanların (yəni əlfaz məvini) təgyirinə əsla və qədən heç bir yol mütəəvvür deyildir. Və mənə yenə öz yerində baqıdır ki, hərgiz şəri-ənvara müxalif olmaz".¹⁰

...Azadfikirliliyə ehtiramla yanaşan Şeyx Əhməd Ruhül-qüdsə göndərdiyi ismarıcında bəyan edirdi: "Doğrudur, mən də şeyxüislamam. Amma Ruhül-qüdsün əqidələrini inkar edən İstanbul şeyxüislamı kimi deyiləm".

Axund Əhməd Səlyanı şeyxüislamlıq kürsüsündə 32 il fasiləsiz çalışdı. Nəinki təkcə ruhanilər, eləcə də demokratik fikirli ziyalılar arasında böyük nüfuz və söz sahibi oldu. Onu "Qafqazın birinci adamı" kimi dəyərləndirən müasirləri ifrata varmırdılar. Gerçəkdən də yüksək toleranlığı və elmə, maarifə yönəli tədbirləri, Qori Müəllimlər Seminariyası yanında "ölkənin yalnız türk əhalisi üçün müstəqil Azərbaycan şöbəsi"nin açılması sahəsində Mirzə Fətəli Axundovla birgə göstərdiyi xidmətləri" və s. yaşadığı dövəmdə Şeyx Əhməd Səlyanını Qafqazın birinci adamına çevirmişdi.

Parisdə nəşr olunmuş "Hesab" dərsliliyini mütaliə etməyə vaxt tapan, yaxud yeni tərtib olunmuş əlifbada sait və samit hərfləri şəxsən özü gözədən keçirmək istəyən şeyxüislam, əlifbanın islahatı yolunda maneə törədən İstanbul nazirlərindən narazı olduğunu da açıq bildirirdi və "sünnülərin öz kitablarında köhnə... əlifbanın dəyişilməsinin şəriətə müxalif olmadığına dair fitva" axtarırdı.¹²

* * *

Çox erkən yaşlarında atasını itirən Əli bəy Hüseynzadə belə kamil, mötəbər bir şəxsiyyətin himayəsi və tərbiyəsi ilə böyümüşdü. Şeyx Əhməd şeyxüislamlıq görəvinə əmisinin varisi idi. Qafqaz müsəlmanlarının Axund Əhməddən əvvəlki Şeyxüislamı Məhəmmədəli Hüseynzadə Axund Əhmədin əmisi və qayınatasıydı.

Şeyxüislam Məhəmmədəli Səlyanı da millətin maarifə yönəlməsi yolunda müstəsna xidmətlər göstərmişdi. Məhəmmədəli 22 yaşında Tiflisdə şiə məzhəbi üzrə Qafqaz müsəlmanlarının ruhani rəhbəri seçilmişdi. 1847-ci il dekabr ayının 12-də "Qafqazda birinci olan Tiflis şiə məktəbinin" layihəsinin müəllifi də axund Məhəmmədəli Hüseynzadə olmuşdu. Bu məktəb məşhur "Əli təriqi üzrə müsəlman ruhani məktəbi"ydi. Şeyxüislam Məhəmmədəlinin tərtib etdiyi layihədə "məktəb və mədrəsələrin çoxəsrlik təcürbəsi ilə yanaşı, mövcud dövlət məktəblərinin təcürbəsi də əsas götürülmüşdü".¹³

1792-ci ildə anadan olmuş Axund Məhəmmədəli şeyxüislamlıq görəvinə 1813-cü ildən etibarən 39 il çalışıb.¹⁴ Təqəüdə çıxması ilə əlaqədar Qafqaz canişininə yazdığı "Məlumat vərəqəsi"ndə qeyd etdiyi kimi o, 22 yaşından tam qocalanadək həmin vəzifədə çalışmışdı. Axund Məhəmmədəli vəzifəsini tərk edərkən öz yerinə qardaşı oğlu axund Əhmədin təyin edilməsini xahiş etmişdi. Beləcə, əmi və qardaşoğlu Hüseynzadələrin timsalında Əli bəyin babası və

nənəsinin atası - Hüseynzadələr Cənubi Qafqaz Ruhani idarəsinə 71 il başçılıq etmişdilər.

* * *

"Əvvəla, mən Tiflisdə şeyxülislamların təhti-idarəsində bulundum, təhsili-ibtidaimi orada keçirdim. Bu təhsili-ibtidaim "Qurani-Kərim"-in qiraəti və farsı-ibarə, Tarixi-Nadir və Gülüstani-Sədinin mütaliasinə münhəsir qaldı... Bir uşağın bu surətlə öz ana dili ta ibtidaidən ehmal olunub, ona zorla əcnəbi dilləri təhsil etdilsə, nə nəticə hasil olur?... İştə əməyim boşa getdi. Çünki türk olduğum halda, türkcə bilmədim. Müsəlman olduğum halda Qurani anlamadım... Sonra isə gimnaziyada çalışmamızın böyük bir qismi havaya getdi. Çünki müddəti təhsillərimizin çoxunu bu gün bizə heç bir xüsusda lazım olmayan latın və yunan lisan və ədəbiyyatlarının təhsilinə sərf etdik. Bu məktəbdə qazandığım, istifadə etdiyim dərslər var idisə, o da fizika və riyaziyyat fənləri ilə rus və fransız dilləri kimi yeni dillər idi. Lakin bu fənlərə həsr edilən saatların sayı latın və yunan dillərindən az idi. Ona görə də əziz vaxtımın böyük qismi bihudə yerə sərf olundu. Ancaq buna da şükr edirəm ki, məktəbin, təhsilin bu kimi qüsurlarını mənim özüm gimnaziyada ikən anlamış oldum".¹⁵

Ruhani idarəsinin nəzdindəki ibtidai məktəbdə 6 il, canişinin göstərişi ilə gimnaziyanın yataqxanasında qalmaq və gündəlik yeməklə təmin olunmaq şərti ilə isə 10 il gimnaziyada¹⁶ təhsil alan Əli bəy Hüseynzadə 1906-cı ildə yazdığı məqalələrinin birində həyatının Tiflis mərhələsini belə dəyərləndirir. O, Tiflisdə fizika, riyaziyyat fənlərinə yiyələnir, fars, ərəb, rus, fransız, latın, yunan və alman dillərini öyrənir. Sonralar Əli bəy ingilis, çin dillərinə də vaqif olacaqdı... Çoxlu dil bilmək ənənəsi isə ailədə şeyxdən gəlirdi. Axund Əhməd Səlyani türk dili ilə yanaşı ərəb, fars, rus, gürcü, erməni dillərini də mükəmməl bilirdi.

* * *

Şeyx Əhməd Hüseynzadənin hazırladığı illəri hicridən miladiyə çevirən təqvim Tiflisdə nəşr olunmuşdu.¹⁷

Qəribədir ki, şeyxülislam da sovet dönəmində nəvəsinin acı və kədərli taleyini paylaşmalı oldu. Axundovla şeyxin münasibətlərini sonrakı dövrün qələm sahibləri faciəvi bir həddə hallandırırdılar. Heç bir tarixi dəlilə və sənədə söykənməyərək iddia edilirdi ki, şeyxülislam guya Mirzə Fətəlinin ölümünə fitva veribmiş.¹⁸

* * *

1928-ci ildə yazdığı "Türkçülüyn tarixi" kitabında Yusuf Akçura xatırladırdı: "Hələ Tiflisdə ikən babası Şeyx Əhməd Səlyani ilə onun dostu Mirzə Fətəli Axundovun söhbətlərindən, mübahisələrindən yararlanmağa başlamışdı. İran və rus mədəniyyətlərinin təsiri altında yetişmiş bu iki istedadlı şəxsiyyət, öz milliyyətlərini az-çox tanıyan kimsələrdi: Şeyx Səlyani Vəqifin türkcə şeirlərindən daha çox zövq aldığını söyləmək cürətini göstərirdi. Mirzə Fətəli isə, yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, Azərbaycanın dil milliyyətçiliyində xidməti keçən irəli gələnlərdəndir. Əli bəyin gimnaziya şagirdliyindən etibarən türkcəyə, Türkiyəyə, türklüyə bağlılıq duymağa başlamasında bu iki böyük azərbaycanlının təsiri mütləqdir".¹⁹

Yusuf Akçura haqlıydı.

Ancaq şeyxülislamın fəaliyyətini diqqətlə izləyərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Əli bəy Hüseynzadənin elmi və milliyyətçi görüşlərinin gelişməsində həlledici amil, böyük əksəriyyətin birmənalı şəkildə dediyi kimi, heç də yalnız Mirzə Fətəli Axundov olmayıb. Əli bəyin milliyyətçi görüşləri Mirzə Fətəlinin ateist fikirlər dünyasını yaxına buraxmırdı. Axundovla Əli bəyin bir çox məsələlərdə, tutaq ki, atəşpərəstliyə, Zərdüşdə münasibətləri onları ruhani-mənəvi sferada bir-birindən xeyli ayırsa da, Əli bəy Mirzə Fətəliyə hədsiz böyük ehtiramını məhz milli xidmətlərinə və böyük istedadına görə izhar edirdi: "Qafqas türklərinin Molyeri bulunan müdhikənüvisi-şəhir Mirzə Fətəli Axundova adının başında mirzə var, yaxud axırında "ov" var deyə əcəm, əcəmləşmiş, yaxud ruslaşmış nəzəriylə baxıb tanımamaq, təqir etməmək, türk olduğunu, türkcə yazdığını, türklərə hizmetdə bulunduğunu bilməmək... işdə tayib olunacaq hallar..."²⁰

Mirzə Fətəli kimi "istedadi-fövqəladələr sadə bizdə deyil, sair əqvam arasında dahi əsrlərdə bir-iki dəfə görünən şeylərdir".²¹

Qafqaz şeyxülislamının milli cəbhədə dayanması isə, əslində o dövr üçün böyük siyasi hadisəydi. Nəvəsini də həmin cəbhəyə sövq etməklə axund əslində Azərbaycanın ruslaşdırılması və farslaşdırılmasının qarşısını ala biləcək böyük bir qüvvəni meydana çıxarmışdı. Bir də bu mənada Əli bəyin yetişməsində başlıca amil şeyxülislamdır, ilk milli-intellektual təkan Axund Əhməd Səlyanidən gəlir. Türkçülük düşüncəsini Əli bəy Əhməd Səlyanidən miras alır. Eyni zamanda, sonralar Bakıda və İstanbulda türkçülük məfkurəsinin mötəbər öndərinə çevrilən Əli bəy Hüseynzadə Turan çoxlarından fərqli olaraq axıracan islam dəyərlərinə sadıq qalır. Türkçülüyn əsaslarını hazırlamış Ziya Gökalpın Abdulla Cövdətin tələqləri ilə başdan-başa Qərb dəyərlərinə istiqamətlənmiş baxışlarını Turan və iman işığına cəzb edən dahi Əli bəyin qurduğu məfkurə sistemində üç təməl prinsip - türkləşmək, islamlaşmaq və çağdaşlaşmaq triadasının ilk iki mərhələsi mənəcə, daha çox şeyxülislamın dəst-xəttini yansıdırdı. Sonra Əli bəyin nişan verdiyi bu yolu Ziya Gökalp davam etdirdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Atatürk onu dövlət məfkurəsinə -Türkiyə və Azərbaycan cümhuriyyətlərinin

ideoloji altyapısına çevirdilər. Bu, Axundovun və Zərdabinin, Namiq Kamal və Əli Süavinin, kırımlı İsmayıl bəy Qaspiralının və Əli bəy Hüseynzadənin, sonuncunun təmsalında isə məncə, həm də Qafqaz şeyxülislamının zəfəriydi.

Peterburq Universitetinin tələbəsi Əli bəy Hüseynzadə

Babasının xeyir-duası ilə Rusiyaya gedən Əli bəy Hüseynzadə 1885-ci ildə Sankt Peterburq İmperatorluq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuşdu. Bu barədə o özü "Bioqrafik müxtəsər məlumat"da belə qeyd edir: "Yüksək təhsilim: "Peterburq (Leninqrad) Universitetinin "Fizika-matematik fakültəsində (1885-1889). Bu, Rus Universitet gəncliyinin ən hummalı və üsyankar zamanına təsadüf edir. Bulunduğumuz fakültənin tələbəsindən olan Səfə Ulyanov o sıralarda edam olunmuşdu. Əsl ailə adı Ulyanov olan Lenin bu Səfənin kiçik qardaşıdır..."²²

Oğlu Səlim Turan isə yazır: "Leninqrata giderek önce matematik, sonra tibbi ilimlere giriyor, hayvan, bitki ve maden üzerine çalışmalar yapıyor. Aynı laboratuarda öğrenim gören Leninin ağabeyisi Aleksandr Ulyanofla arkadaş oluyorlar. O da kristaller üzerine çalışmakdaymış. Ulyanof bu laboratuarda Çara suikast düzenlemek amacıyla patlayıcı hazırlıyor. Ancak tam arabasına atarken yakalanıyor. Suikast başarısızlıkla sonuçlanıyor."²³

Bir sıra araştırmacılar, bu terror hadisəsindən sonra Əli bəyin Peterburq Universitetində təhsilini yarımçıq qoyub qaçdığını qeyd ediblər. Bununla da onun guya Peterburq Universitetini bitirməməsi qənaəti meydana çıxıb.

Universiteti bitirməməsi ilə əlaqədar hələ 1907-ci ildə Şahtaxtinskiy yazdığı bir məlumatı o zaman Əli bəyin özü təkzib etmişdi: "Mən qaçmamışam. Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsi tərəfindən mənə verilən "Şəhadətnamə"ni Peterburqda aldığım xarici pasportla birlikdə, keçmiş günlərin xatirəsi kimi indiyə qədər sənədlərimin arasında saxlayıram".²⁴

Əli bəy təhsilini yarımçıq qoyub qaçmamışdı. Sadəcə o günlərdə Peterburqda başlanan həbslərdən canını qurtarmaq üçün həтта Salyana da deyil, Şamaxıya gəlmişdi.

Qardaşı oğlu Şəmsəddin Hüseynzadə 5 sentyabr 1970-ci ildə qələmə aldığı "Əli bəy Hüseynzadənin qısa avtobioqrafiyası" sərəlvhəli yazıda anası Mina xanımın* ona söylədiyi bir hadisəni xatırladır. Mina xanım ərə getməmişdən əvvəl Şamaxıda yaşayırmış. O zaman Əli bəyin bibisi nəvəsi, Peterburqda maaliyyə nazirliyində çalışan, "Moskva məkatibi-aliyyəindən ülumi-iqtisadiyyə və ziraiyyə Akademiyasını"²⁵ (*Ə.Hüseynzadə*) bitirmiş başqa bir qohumu Mirzə Məmməd Tağı

* Mina xanım Əli bəy Hüseynzadənin xalası qızıdır — müəllif.

Əlizadə* ilə birgə Şamaxıya gəlir və onlar uzun müddət Mirzə Məmməd Tağıgilin zirzəmisində gizləniirlər".**

* * *

Məsələ burasındadır ki, Əli bəyin Peterburq Universitetini yarımçıq qoyub "qaçması"nı təsdiq edəcək heç bir dəlil yoxdur. Leninin qardaşı Aleksandr Ulyanovun çara qarşı sui-qəsd cəhdi 1887-ci ildə olmuşdu və o, elə həmin ildə də edam olunmuşdu. Əli bəy 1887-ci ilin 25 avqustunda universitet tələbəsi kimi imzaladığı iltizamda söz verirdi ki, heç bir gizli təşkilatda iştirak etməyəcək və s. Eyni zamanda, universitet tərəfindən 1889-cu ildə ona verilmiş 157 sayılı sənəddə Əli bəyin intizamlı bir tələbə olduğu bildirilmişdi. Deməli, artıq həbs olunmaq təhlükəsi sovuşmuşdu və Əli bəy Hüseynzadənin universiteti yarımçıq qoyub Peterburqdan "qaçmasına" heç bir səbəb və ehtiyac yox idi.

İstər Şahtaxtinskiyin yazısına cavabı, istərsə də İstanbul Darülfünununa daxil olması qərarını xatırladığı yazısındakı bir cümlə "Əli bəy Peterburq Universitetini bitirmişdir!" — hökmünü vermək üçün ciddi dəlildir: "Peterburq darülfünununda ikmali-təhsil etdiyim zaman xatirimə yeni bir fikir sünuh elədi". "İkmali-təhsil etdiyim zaman" — yəni "məktəbi bitirdiyim zaman" deməkdir. Başqa bir yazısında - 1938-ci ildə qələmə aldığı "İttihad və tərəqqi" nasıl quruldu?" məqaləsində keçən aşağıdakı sözlər də mübahisələrin əsassızlığını və lüzumsuzluğunu ortaya çıxarır: "Əsgəri-Tibbiyyə tələbəsiydim. Buraya Peterburq Universitetində təhsilimi bitirdikdən sonra gəlmişdim..."²⁶

Əziz Mirəhmədov da Əli bəy Hüseynzadənin Peterburqda təhsilini yarımçıq qoyub İstanbula getdiyini bildirir və yazırdı ki, Rusiya hökumətinin "tələbə hərəkətinə qarşı amansız tədbirləri III Aleksandra sədaqətlə xidmət edən... şeyxülislam babasını da qorxutmuş, başqa, nisbətən xətərsiz təhsil ocağı seçməyə sövq etmişdir".²⁷ Əli bəyin Peterburq Universitetini bitirməməsini yazmaq bir yana, müəllif hətta onun da fərqi nə varmırdı ki, 1884-cü ildə dünyasını dəyişən şeyxülislam, 1889-cu ildə nəvəsi üçün xətərsiz təhsil ocağı axtarışında ola bilməzdi.

* * *

* Mirzə Məmməd Tağı Əlizadə Əli bəyin bibisi oğlu Abdussəmədin oğludur. Peterburqda Maliyyə Nazirliyində çalışıb, sonralar Rusiya Birinci Dövlət Dumasında vəkil olub. 1918-ci ilin 18 martında Şamaxıya basqın edən ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir — **müəllif**.

** Təəssüf ki, Əli bəyin araşdırıcıları bu və digər belə faktları təqdim edərkən ilk mənbəni göstərməyiblər — **müəllif**.

Əli bəyin Peterburq dövrünü araşdıran Mirabbas Aslanov qeyd edirdi ki, o, universitetdə kimya, zoologiya, fizika, müqayisəli anatomiya, botanika, mineralogiya, fiziki coğrafiya fənlərini öyrənmiş, fransız və ingilis dillərinə mükəmməl yiyələnmiş, alman dilindən xüsusi imtahan vermişdir.²⁸

* * *

"Füyuzat" dərgisinin 20 fevral 1907-ci il tarixli 10-cu sayında Mendeleyevin vəfatı dolayısı ilə yazdığı "Mendeleyev və kimya" məqaləsində müəllifin imzasından məlum olur ki, o, Peterburq Universitetində "mütəvəffanın şagirdlərindən biri", yəni bu dahi kimyagərin tələbəsi olmuşdur.

Abdulla Şaiq isə onun müəllimlərinin sırasında D. Mendeleyevlə yanaşı Rusiyada kimya elminin qurucularından Nikolay Menşutkin, Yeqor Vaqner və Nikolay Beketov kimi məşhur rus alimlərinin adlarını çəkir. Bu alimlərin hər biri dünyə kimya elmi tarixində misilsiz xidmətləri olmuş dahi kimyaçılardı.

* * *

Hüseynzadə fizika-riyaziyyat fakültəsində təhsil almaqla yanaşı, "Universitetin əlsinei-şərqiyyə (Şərqiyyat) fakültəsinin bəzi dərslərinə də davam"²⁹ (Y.Akçura) edib, Jukovskinin mühazirələrini dinləmişdi.

"Bir tərəfdən ülumi-tibbiyyə təhsil etdiyim halda digər tərəfdən də vaxt bulduqca əlsineyi-Şərq şöbəsinə gedib amalıma müvafiq olan dərslərə qulaq asardım".³⁰

* * *

Əli bəy bu illərdə "Peterburq Rəssamlıq Akademiyasının da məşğələlərində iştirak etmişdir".³¹ Hətta əvvəllər Hüseynzadənin Peterburqa gəlişində əsl məqsədlərdən biri Rəssamlıq Akademiyasına daxil olmaq arzusuydu: "Bir vaxtlar rəssamlığa çox həvəsim var idi, hətta az qaldı Peterburqun sənaye-i-nəfisə akademiyasına girirdim. Ancaq ülm və fənn təhsilinə meylim qalib gəlib məni ayırı yollara sövq etdi..."³²

* * *

Hər halda, Əli bəy Hüseynzadə Peterburq Universitetində ciddi siyasi təşkilatçılıq işini də mənimsəmişdi və belə bir təcrübəylə o, İstanbula gedirdi.

"İctima, ittifaq və ittihad, orqanizasiya nə böyük, nə əzəmətli, qüvvətli imiş! ...Bəndənin igirmi il bundan əqdəm Peterburq darülfünununda tələbəlik zamanında hökumət bu ictimaiyyətə və ittifaq qüvvətindən çox qorxar idi. Qorxduğu üçün altı

tələbədən ziyadəsinin bir yerə cəm olmasına müsaidə etməz idi. Əgər altı nəfər tələbədən ibarət bir məclisə bir yeddincisi daxil olsaydı, dərəcəb polis məmurları bilməm nə surətlə bunu xəbər alır, gəlir, o məclisi dağıdırlar və yaxud o məclisə yığılanları tovfif edərlərdi... Lakin elm və məarif sayəsində polisdən daha ağıllı, daha tədbirli olan studentlər buna qarşı gözəl bir çarə tapdılar; onlar bir növ cəmiyyət icad etdilər ki, əzası ancaq altı kişidən ibarət idi. Ona polisin bir dəyəcəgi yox idi. Bu cəmiyyətlərə kimya təbirilə altı cüzli cəmiyyət deyərildilər... Lakin hər altı cüzdən biri digər bir yerdə bir altı cüzli cəmiyyət daha vücuda gətirdiyindən cəmiyyətin əzası otuz altı nəfər oluyordu... Sonra hər otuz altı kişilik bir cəmiyyətdən bir neçə otuz altılıqlar peyda oluyordu... Bu surətlə, o zamanlardan bəri rus cəmaəti "orqanizasiya"sını, yəni təşəkkülati-ittihadiyəsini təkmil və tövsi edə-edə bugünkü hali-əzəmətinə, dərəcəyi-kəmalinə vasil etdi... O vaxtlar yadımdadır, darülfünunda bir şuriş, tələbə şurişi oldu. Tələbələr dövlətdən bir çox şeylər tələb ediyorlardı. Əz cümlə istiyorlardı ki, darülfünün naziri dövlətin keyfi ilə degil, professorların, müəllimlərin intixabilə təyin olunsun... Bu "şuriş" üzərinə o vaxtlar maarif vəziri Delyanov darülfünuna gəlib başına yığılan tələbəyə dedi ki, dövlətin üç-dörd milyon qoşunu var! Siz bir avuc tələbə nə edə bilərsiniz? Rusiyanın bugünkü halı Delyanovun o vaxtkı sualının cavabından başqa bir şey deyildir!..³³

Hüseynzadə İstanbula elm öyrənməyə və heç şübhəsiz, həm də "bir ovuc tələbəni" başına yığıb Türkiyənin çıxarlarını müzakirə etmək üçün getdiyini bilməmiş deyildi.

Əli bəy Hüseynzadənin İstanbulda təhsil illəri — 1889-1895

Əli bəy Hüseynzadə Peterburqdan sonra İstanbula nə üçün gəldiyinin səbəblərini Abdulla Cövdətə belə izah etmişdi: "Mən türkəm, müsəlmanam. Türkiyə bir türk və müsəlman hökumətidir. Bu hissiyyatla hər digər vətəndən daha ziyadə vətənimdir. Bu vətəndaşları, bu vətəni tanımalıyam".³⁴

"Türkiyə hər digər vətəndən daha ziyadə vətənimdir" — sözləri kimlənsə söylədiyi, yazdığı "Hüseynzadə həmişə vətəndən, xalqdan danışır, ancaq onun nə əsərlərində, nə də hərəkətlərində Azərbaycan dilinə və xalqına olan məhəbbətini görmədik"³⁵ — qənaətlərinə bəlkə də bir inandırıcılıq gətirər. Amma Əli bəyin nəyi və necə ifadə etməsinə diqqət yetirin. Bu sözlərin deyildiyi və hətta Abdulla Cövdət tərəfindən yazıya alındığı illərdə hələ Azərbaycanda türk hökuməti yox idi... Söhbət Türkiyənin bir türk, bir müsəlman hökuməti olmağından gedirdi. Əli bəy sadəcə bir türk dövlətinin vətəndaşı olmaq təmənnasındaydı.

Bu isə Əli bəyin öz xatirəsidir: "Peterburq darülfünunda ikmali-təhsil etdiyim zaman xatirimə yeni bir fikir sünuh elədi... İstanbulda yeni üsullu bir darülfünuni-tibbi açılmışdı ki, getdikcə tərəqqi edirdi, həm ümumi-islamiyyə və təriyyədən məhrum olmamaq, həm də təmini-məişət və sənət sahibi bulunmaq

üçün gedib o məktəbə daxil olmaqdan gözəl çarəmi olurdu?.. Bir çox tərəddüddən sonra nəhayət, İstanbula getməyə qərar verdim..."³⁶

Yenə də səbəblərdən birini açıq ifadə edir. O İstanbulla həm də "ümumi-islamiyyə və təriyyədən məhrum olmamaq" üçün gəlmişdi.

Əli bəy Hüseynzadə İstanbul Darülfünununun hərbi tibb fakültəsinə daxil oldu və Yusuf Akçuranın dediyi kimi "Qafqazlı Əli Hüseyn Əfəndinin İstanbul Əsgəri-Tibbiyyəsinə girməsi... rayihədar bir Avropa həvayi-mədənisinin əsməsi kimi oldu. Tələbəsinin çoxu Anadolu və Rumelinin uzaq və qaranlıq vilayətlərindən toplanmış bu məktəbdə Əli bəy bir fəcri-şimali kimi parladı. Yunan və latın ədəbiyyatına aşina olmaqdan əlavə, alman, rus, ingilis ədəblərini xeyli mütaliə etmiş və Şərq ədəbiyyatına şərqşünaslar nöqtəyi-nəzərindən vaqif olmuşdu. Üstəlik rəssam idi və kaman* çalırdı. Arkadaşlarının hamısı əski dövr ədəblərinin ad və rəsmlərini ancaq "Kiçik Larousse"dən bilirdilər. Rus fikir və ədəbiyyatına tamamilən yabançı idilər. Çoxunun Batı fikir və ədəbiyyatına bələdliyi ancaq fransız qramer və lektorlarında hecalanan parçalara dayanırdı. Əli bəy, İstanbul Tibbiyyə məktəbinə Batı fikirlərini, Batı ədəbiyyatını, Batı irfan və mədəniyyətini, qisası Batını tanımaqda professorlardan çox xidmət etdi".³⁷

Darülfünunda şimal günəşi kimi parlayan Əli bəy Hüseynzadənin müəllimləri arasında "Hüseyn Rəmzi bəy, Feyzi paşa, Nafiz paşa, Bəsim, Əmir paşa, Cəmil paşa və Fəxri bəy kimi Türkiyənin məşhur professorları"³⁸ vardı.

İstanbulda Hüseyn Cavidin müəllimləri olmuş Rza Tofiq və Cənab Şəhabəddin Əli bəylə eyni qrupda təhsil alırdılar. R. Tofiq və Cənabla yanaşı qrupdakı digər tələbələr Hilmi Ziya Ülken xatırladır: Şərəfəddin Mağmumi, İbrahim Temo, Abdulla Cövdət, dr. Nazım, Bahaəddin Şakir, İbrahim Tali³⁹...

Ömrünün sonunacan Əli bəyin məfkurə dostu olaraq qalan keçmiş tələbə yoldaşı Abdulla Cövdət də Akçuranın dediklərini təsdiqləyirdi: "Əli bəy sakit, mütəfəkkir haliylə, əsrarəngiz vazi-uzletperverisiylə (*güşənişinliyə, tənhalığa meyli ilə* — A.T.) üzərimizdə bir peyğəmbər təsiri icra edərdi. Əvət, o bir rəsuli-həqq idi".⁴⁰

Əli bəyə ünvanlanmış bu parlaq qiymətlər xeyli düşündürücüdür. Bu qiymətlərin altyapısında dayanan fikirləri əslində belə təsnif etmək olar: Əli bəy Hüseynzadə Turan çağdaş Türkiyənin qurulmasında həlledici rol oynamış darülfünunlu gənclərin üzərində bir rəsul təsiri icra etmişdi və Türkiyə Cümhuriyyətinin hasilə gəlməsi, daha doğrusu, mütələqiyyət üsul-idarəsinin devrilməsi ideyası da birinci növbədə darülfünunda Əsgəri-Tibbiyyə tələbələrinin görüşlərindən qaynaqlanmışdı.

* Yaddaşlarda belə bir xatirə qalıb. Bakıda konsert verən bir İran müğənnisinin ifasını dinləyən Əli bəy Hüseynzadə ona içki içdiyi üçün irad tutur. Əli bəyin həssas müşahidəsinə heyərlənən müğənni Bakıya gəldiyi gündən içkiyə qurşandığını etiraf edir və soruşur ki, "siz bunu necə bildiniz?". "Səs tellərinizin vəziyyətindən" — deyər Əli bəy cavab verir — **müəllif**.

Atatürkün belə bir etirafı var: "Ətimin və sümüklərimin atası Əli Rza Əfəndidirsə, fikrimin atası Ziya Gökalpdir". Yusuf Akçura isə, Əli bəy Hüseynzadənin "şairanə turançılığı, 1908-ci ildən sonra İstanbulda digər turançıları, başlıca Ziya Gökalpı yaratmışdır"⁴¹ — deyir. Məncə, Əli bəy Hüseynzadə şəxsiyyətinin, onun düşüncə arealının, mücadiləsindəki həqiqi yalavacılıq mərtəbəsinin tam və aydın dərk olunması üçün bu iki mülahizə yetərlidir. Belə çıxır ki, Türkiyəni Atatürkün fikirləri, Atatürkün fikirlərini Ziya Gökalp, Ziya Gökalpı isə Əli bəy Hüseynzadə yaratmışdır?! İstanbul Universitetinin tələbəsi Əli bəy Hüseynzadə yeni, demokratik türk dövlətçilik zehniyyətinin yaranmasında öz sakit və mütəfəkkir halı ilə həlledici işlərdən birini görmüşdü. Akçura yazırdı ki, "Hüseynzadə Əli bəy, turaniliyi şiddət, qətiyyət və ısrarla müdafiə etməmişdir". Məncə, bu, Əli bəyin xarakterindəki bəzən ifrat təvazökarlıqdan irəli gəlir. Axı Əli bəy həyatda "daima anlaşıma və sükun arayırdı" (*S.Ş.Aydəmir*). Bəlkə də İstanbul Universitetində turaniliyin ideya toxumlarını səpməkdə olan bir insanın bu məfkurəni şiddət və qətiyyətlə müdafiə etməsinə heç ehtiyac da yox idi. Çünki o, öz təbiri ilə desək, özündən sonrakı nəslin qəlbinə, şüuruna intiqal etməyi bacarmışdı. Əslinə qalırsa, Akçuranın sözlərinə rəğmən, qurduğu turançı sistemin şiddətli və qətiyyətli müdafiəsini sonralar Bakıda o özü və təkbaşına gerçəkləşdirəcəkti.

* * *

1892-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə Turani imzası ilə yazmağa başlayır. 1892-ci ildən etibarən türk camiasında Turan ismli ilk türk olaraq tanınan darülfünün tələbəsi Əli bəy Hüseynzadədir.

* * *

Elmi ədəbiyyatda, tutaq ki, Şəmsəddin Saminin "Qamusul-alam"ında gözə qarpan Turan Əli bəyin təsnif etdiyi Turan deyildi. Məfkurə ədəbiyyatında, ideoloji müstəvidə Əli bəyə qədər turançılıq anlamı yoxdu. İlk turançı manifest olaraq bilinən "Turan" şəri 1892-ci ildə İstanbulda onun tərəfindən yazılmış, sistemli bir Turan düşüncəsini ilk dəfə tələbə Hüseynzadə Əli bəy həmin şəri ilə * meydana çıxarmışdı:

* Əli bəy Hüseynzadə "Turan" şerini 1904-cü ildə yazdığı "Məktubu-məxsus"a əlavə edərək Misirdə çıxan "Türk" qəzetinə göndərsə də şer o zaman dərc olunmamışdı. Hüseynzadə yadında qalan bu hissəni 1915-ci ildə Yusuf Akçuraya söyləmiş, o da həmin parçanı 1928-ci ildə nəşr etdirdiyi "Türkçülüyn tarixi" əsərinə daxil etmişdi. "Turan" şerini və "Məktubi-məxsus"u nəzərdə tutaraq, Yusuf Akçura etiraf edirdi ki, "Hüseynzadə Əli bəy, müsəlman türklər arasında ilk Turanidir". Əli bəyin bu şer barədə belə bir qeydi var: "Alimi-müşarün-ileyhin məktubunu oxurkən yadıma vaxtiylə türklüyə dair yazmış olduğum qitələr gəldi. Bunları məktubuma əlavə edib zati-alinizə göndəriyorum. İstanbulda təb və nəşri mümkün olmamışdı. Qüsurlarına baxmayıb qəzetənizə dərcini layiq görürsəniz, bəndənizi

Sizlərsiniz, ey qövmi macar, bizlərə ihvan,
Əcdadımızın müştərəkən mənşəyi Turan.
Bir dindəyiz biz, həpimiz haqqpərəstan,**
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran?
Çingizləri titrətdi şu afaqı sərəsər,
Timurları hökm etdi şəhinşahlara yeksər.
Fatihlərinə keçdi bütün kişvəri qeysər...

Təkcə ədəbiyyata deyil, eyni zamanda, ictimai təfəkkürə, dünyanın ideoloji lüğətinə çağdaş anlamda sirayət etmiş Turan anlayışı, bir daha təkrar edirəm, Əli bəy Hüseynzadənin çox gənc yaşlarındaykən İstanbulda yazdığı bu şeirlə daxil oldu.

* * *

"Rusiyadan İstanbula gələn Əli bəy Tibbiyədə türkçülüyn əsaslarını başa salırdı. "Turan" adlı şeri panturanizm məfkurəsinin ilk təcəllisi idi".⁴² (Ziya Gökalpın bu fikirlərini şərh edərkən bəzi tədqiqatçılar nə üçünsə Gökalpı Əli bəy Hüseynzadənin tələbəlik yoldaşı⁴³ adlandırır. Bu, yanlışdır. Bəllidir ki, Ziya Gökalp İstanbula 1895-ci ildə gəlib və Baytarlıq məktəbinə daxil olub. Əli bəy Hüseynzadə isə artıq 1895-ci ildə İstanbul Universitetini bitirmişdi. Heydərpaşa əsgəri xəstəxanasında dəri xəstəlikləri həkimi olaraq çalışırdı. Ziya Gökalp isə həmin sözləri tələbə yoldaşı haqqında bəhs edərkən deyil, İstanbul Universitetində türkçülük fikirlərinin Bakıdan gəlmiş bir tələbə tərəfindən necə təbliğ edilməsi barədə danışarkən demişdi).

* * *

Əli bəy İstanbul Universitetinin tələbəsi olanda — 1891-ci ildə Bodenştetdə "Ömər Xəyyam" məqaləsini Abdulla Cövdətin nəşr etdiyi "Ramazan bağçası" dərgisində çap etdirir.

Henrix Heynedən "Gecələyin vapur kamarasında" şerini, Hötenin "Faust"undan bir parçanı bu illərdə o, almancadan tərcümə edib "Məlumat" məcmuəsində dərc etdirmişdi. O zaman Əli bəy 25-27 yaşlarında bir gənc idi və 27 yaşlı bir gəncin orijinaldan tərcümələrinin ədəbi keyfiyyəti göstərir ki, Səlyani həm

minnətdar edərsiniz". "Alimi müşarün-ileyh" — deyə xatırladığı alim isə əslən yəhudi olan macar türkoloq German Vamberidir. Budapeşt Universitetinin professoru Vamberi ilk qərblı türkoloqlardandır - **müəllif**.

** Bu misranı Hilmi Ziya belə təqdim edir: "Bir duyğudayız biz, həpimiz haqqpərəstan" — **müəllif**.

də böyük şairlik istedadına malik olduğunu hələ tələbəlik illərində büruzə vermişdi:

Zinət verir asimana əncüm,
İncilər ilə dolu şu dərya.
Gönlümsə diyor, diyor ki, gönlüm:
Var bəndə də nəcm ü dürri-sevda!

...Ey sevgilim, ey misali huri!
Sən füşhəti-qəlbimi qıl imla;
Dəryayi, səmayi, qəibi, ruhi
Həp yaxmada nari-eşqü sevda.

Heynedən çevirmələr belədir. "Faust"-un tərcüməsi də həmin səviyyədədir:

Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən
Təqibə nə at var, nə qanad var, nə də yelkən.
Fars dilindən etdiyi çevirmələr də eyni ədəbi tutumdadır:

Derlər ki, könül könlüdən anlar,
Əsli yox imiş bu fikrin, eyvah.
Könlüm qəmü-qüssədən qan ağlar,
Könlün sənin andan olmaz agah.

Əli bəy Hüseynzadə yunandilli poeziyanın örnəklərini də türk dilinə tərcümə etmək təcrübəsinin ilk məşqlərini hələ İstanbul darülfünununda təhsil aldığı illərdə gerçəkləşdirmişdi. Özü də Esxilin "Zəncirlənmiş Prometey"-ni orijinaldan tərcümə edirdi:

Sirlər kimi aləmdə bir qul olmadan,
Bu izzirabı çəkmək ovladır bəna.
Bəncə sitəmkararani-dəhrə bəndəlik,
Bu daşlara bənd olmadan bin qat fəna.⁴⁴

Əli bəyin yaşının hələ çox erkən vaxtlarında ədəbi sahədə parlaq məziyyətlərə sahib olduğuna bu parçalardan daha mükəmməl bir tanıq (şahid) ola bilməz.

Əli bəy Hüseynzadənin İstanbul Universitetində təhsil aldığı illərdə Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr barədə ötəri danışmaq mümkün deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, onun Hötedən etdiyi tərcümələr, ümumiyyətlə, türk dünyasında bu istiqamətdə gerçəkləşmiş ilk nümunəydi. Höte türk ədəbi camiasına darülfünun

tələbəsi Əli bəyin tərcümələri ilə daxil olurdu. Alman dahisinin Türkiyəyə daxil olması həmin tərcümələr vasitəsilə gerçəkləşirdi.

* * *

Hüseynzadənin "İttihad və Tərəqqi" necə quruldu?.." məqaləsindən öyrənirik ki, cəmiyyətin qurulduğu ilk illərdə Əli bəyin qaldığı otaqda istehparat qüvvələri tərəfindən yoxlama aparılacağından xəbər tutduqları gün tələbələr dolablarda olan kitablardan bəzilərini, xüsusən Mithəd Paşadan, Əli Suavidən və Namiq Kamaldan bəhs edən "Das Moderne Türkthuum" ("Modern türklük") kitabını yandırmışdılar ki, kitab Yıldız sarayı xəfiyələrinin əlinə keçməsin.

Əli bəyin kitab dolabında yalnız Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları və Molla Pənah Vəqifin Leypsiqdə nəşr edilmiş şeirlər kitabı olmuşdu.

Özü isə dindirildiyi zaman istintaqa bildirmişdi ki, əsasən fəlsəfi kitabları oxuyur və başqa kitabları oxumağa vaxtı yoxdur. Əli bəy oxuduğu filosofları da xatırlatmışdı: Platon, Herbert Spenser... Onların əsərləri isə o illərdə türk dilinə tərcümə olunmamışdı...

Əli bəy Hüseynzadə İstanbulda özünün Azərbaycan ləhcəsini islah etmək üçün, daha doğrusu, danışiq dilini osmanlı türkcəsinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə müntəzəm olaraq Xəlid Ziya Uşəqlığilin romanlarını mütləq etmişdi: "Mən qafqazlı bir türkməm. O kimi əsərləri (Uşəqlığilin əsərlərini) dilimi düzəltmək, osmanlıcaya, bilhəssə İstanbul şivəsinə alışmaq üçün * oxuyuram".⁴⁵

* * *

Əli bəyin 1893-cü ildə yazdığı "Əski Tibbiyyə" şerinə istinad edib Hüseynzadənin təhsil aldığı illərdə Əsgəri-Tibbiyyənin vəziyyətini belə təsəvvür etmək olar: Burada tələbələr üçün adi bir şərait belə yaradılmayıb. Məktəbin damı yoxdur. Yataqxanadakı otaqlarının damına çadır çəkmək lazımdır, sağlamlıq üçün heç bir tədbir görülməyib. "Yer altında, qaranlıqda, rütubətdə yatar hər kəs". "Sərvət" qəzeti məhz buna görə Əsgəri-Tibbiyyəni müasir məhbəsə bənzədir. Nahar vaxtı iki saat sırada dayanmaları səbəbindən yeməyi də vaxtında yeyə bilmirlər. Adətən isə soyumuş və mikroba bulaşmış xərəklərdən yeyirlər.

* T.Abdin yazır: "Bəlkə Peterburqda oxuduğu illərdə hardasa bir az Azəri türkcəsini də yadırgamış olsun görək ki, Türkiyə türkcəsində də bəzi şeyləri yazmaqda və söyləməkdə çətinlik çəkirmiş və bunu Əliheydər Bayat da çox böyük qaynaq olan əsərində qeyd edir". Buna rəğmən, Əli bəyin özü belə yazır: "Əsgəri-Tibbiyyə tələbəsidim. Buraya Peterburq Universitetində təhsilimi bitirdikdən sonra gəlmişdim. Qonuşurkən hələ Azəri şivəsinin təsirindən qurtulmamışdım — hələ də tamamilə qurtulmuş deyiləm ya — ləhcəmi düzəltmək üçün, arkadaşların tövsiyəsi üzərinə Uşəqizadə H.Ziyanın hekayələrini boş vaxtlarımda, diqqətlə oxuyurdum" — müəllif.

Ədəbxana isə yeməxananın üst qatındadır. Nəbatat bağçası baxımsızlıqdan tarlaya çevrilib. Əli bəy və onun böyük müasirləri belə bir şəraitdə təhsil alırdılar:

Bu yerdə bil ki, hürriyyət əsarətdən ibarətdir,
Maarif nuru yoxdur, nuru zülmətdən ibarətdir.
Tərəqqi eyləmək maziyə ricatdan ibarətdir...⁴⁶

Yalnız Əli bəyin İstanbul Darülfünununa — Əsgəri-Tibbiyyəyə daxil olması ilə Ziya Gökalpın da qeyd etdiyi kimi, tələbələr artıq çeşidli dünya coğrafiyasında yaşayan türklərin mövcudluğundan xəbərdar olurdular. Bu da Əli bəyin bioqrafiyasında misilsiz səhifədir. Sonralar türklüyün ən parlaq təmsilçiləri olacaq insanları dünya türklərinin varlığından, mədəniyyətindən xəbərdar etmək tibbiyyəli tələbə Əli bəy Hüseynzadənin qismətinə düşmüşdü.

* * *

Yusuf Akçura "Əli bəy, İstanbul Tibbiyyə məktəbinə Qərb fikirlərini, Qərb ədəbiyyatını, Qərb irfən və mədəniyyətini, qisası, Qərbi tanıtmada professorlardan çox xidmət etdi" — deyirdi. Darülfünun tələbəsi İstanbula özüyə birgə keçmiş müəllimi Mendeleyevin sistemi barədə yeni bilgilər, böyük farsşünas akademik Valentin Jukovskidən öyrəndiyi Ömər Xəyyamı Qərb filoloji üsulları ilə dəyərləndirməyin yollarını gətirmişdi. Əsgəri-Tibbiyyəli tələbələr üçün Əli bəy gerçəkdən də bir tələbə yoldaşı kimi yox, bir professor qədər qiymətliydi. Orijinalda oxuduğu müəlliflər Dante, Homer, Şekspir, Bayron... Bütövlükdə o, darülfünunda ayrıca, nadir və canlı bir kitabxana mislindəydi. Dünyadakı mədəni ünsiyyət vasitəsi olan dillərin demək olar ki, əksəriyyətini bilirdi. Qərb türkoloqlarının ən yeni tədqiqatlarından xəbərdardı. Avropanın və Şərqlin siyasi çıxarlarını dəqiq təyin etmək qabiliyyətindəydi.

...Və hər dəfə də əlləri qoynunda, sakit, mütəfəkkir halıyla dostlarının üzərində bir rəsul təsiri icra edirdi.

Özü də Yıldız sarayının nəzarəti altındaydı. Onun kimliyini bilirdilər. Hətta bir müddət həbsdə olmuşdu.

Beləliklə, Avropa Türkiyəyə Tənzimatdan sonra, qafqazlı tələbə Əli bəyin simasında həm də Bakıdan daxil olurdu...

Əli bəy Hüseynzadə «İttihad və Tərəqqi» Cəmiyyətinin qurucularından biridir

Əli bəy Hüseynzadənin müasirlərinə rəğmən Əli Heydər Bayat onun Türkiyənin sonrakı taleyini müəyyənləşdirən "İttihad və Tərəqqi"-nin qurucularından olmadığı qənaətinə israrlıdır. Hüseynzadənin ömürlüyündə çox böyük əhəmiyyət kəsb edən belə bir ciddi məqam haqqında danışarkən səbəbini izah etmədən Bayat nə üçün birmənalı şəkildə Əli bəyin "İttihad və Tərəqqi"-nin təməldəşini qoyan birincilərin sırasında olmadığını iddia edib? Məsələyə aydınlıq gətirilməlidir. Əli Heydər Bayatdan fərqli olaraq Kazım Nabi Duru "İttihad və Tərəqqi xatirələrim", tarixçi Ənvər Ziya Karal "Böyük Osmanlı tarixi", Əhməd Bədəvi Kuran "İnqilab tariximiz və Jon türklər", Levis "Modern Türkiyənin qurulması", Tarik Zafər Tunaya "Türkiyədə siyasi partiyalar", Sürəyya Şövkət Aydın "Makedoniyadan Orta Asiyaya Ənvər Paşa", Rza Nur "Həyat və xatirətim", Nəcib Fazil Qısakürək "Ulu xaqan"... kitablarında, Hilmi Ziya Ülken isə "Türkçülüyn və türk sosializminin atası Əli Turan" adlı yazısında Əli bəyin adını "İttihad və Tərəqqi"-nin qurucuları və ilk ideoloqları sırasında çəkirlər.

Ənvər Ziya Karal "Böyük Osmanlı tarixi" əsərində yazırdı ki, Osmanlılar arasında bəlihrən... dağılıq hüriyyə, fikir və hərəkətlərini, siyasi bir orqan olaraq təmsil etməyə qalxışan "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyəti olmuşdur. "Bu cəmiyyətin quruluş tarixi dəqiq olaraq bəlli deyildir. Əhməd Bədəvi Kuran "İnqilab tariximiz və Jon türklər" əsərinin 61-ci səhifəsində cəmiyyətin 1889-cu ildə, Kazım Nabi Duru isə "İttihad və Tərəqqi xatirələrim" adlı kitabında 1888-1890 tarixləri arasında qurulmuş olduğunu qeyd edir. Çevri adında birinin Misirdə "İnqilab" adlı 1909-cu ildə nəşr edilən bir risalesində eyni konu üzərində bunlar yazılmışdır: "... bu beş arkadaş 1887-sənəsi mayısının iyirmi birinci günü, qrupdan təqribən bir saat sonra Tibb Məktəbi hamamı önündəki odun yığınları üzərinə ictimə edərək... bir neçə il sonra "İttihad və Tərəqqi" adını alan "İttihadi-Osmani" Cəmiyyətinin təməlini atdılar. İki il sonra (1889) cəmiyyətin yüzü mütəcaviz əzası İbrahim Temonun təklifi ilə Ədirnəqapısı civarında toplanıb bir idarə heyəti seçdi. Cəmiyyətin qurucularından İbrahim Temoya inanmaq lazım gəlsə, cəmiyyət 21 may 1889-cu ildə qurulmuşdur... Cəmiyyətin qurucuları Əsgəri Tibb Məktəbi öyrəncilərindən İbrahim Temo (Ohri), Abdulla Cövdət (Harput), Məhməd Rəşid (Qafqaz), Hüseynzadə Əli (Bakı), İshaq Sükutidir (Diyarbəkir). Cəmiyyətin ilk adı "Cəmiyyəti Osmaniyyə" — İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti olaraq dəyərləndirilmişdir. Cəmiyyətə ilk girənlər arasında Asaf Dərviş (Paşa), Süleyman Emin (Paşa), İsmayıl Safa bəy, Naci (Paşa) kimi kimsələr olmuşdur".⁴⁷

Amma Əliheydər Bayat bunun belə olmadığını Əli bəy Hüseynzadənin "İttihad və Tərəqqi" necə quruldu? Ubeydullah əfəndinin oynadığı rollar" məqaləsinə istinad edərək isbatlamaq istəyir. Həmin məqalədə isə Əli bəyin xatırlatdıqları Əliheydər Bayatın "bəzi qaynaqlar Hüseynzadə Əli bəyin qurucular

arasında olduğunu yazırlarsa da, doğru deyildir" — deyə qəti hökm çıxarmasına əsas vermir. Hüseynzadə həmin məqaləsində İshaq Sükutinin onu Ubeydullah əfəndigilə aparmasından bəhs edirdi:

"Sükuti:

— İştə, dedi, sizə keçənlərdə bəhs etdiyim "rus nihilisti" Əli bəy. İshakın bu təqdimatından, xoşlanmadımsa da, səsimi çıxarmadım.

— O nasıl şey? Həm Əli, həm rus nihilisti?

— Pardon, "türk nihilisti" demək istədim.

— Pah, şöylə.

Bundan sonra bir az ötədən-bəridən bəhs etdik və nəhayət, söz Rusiyadakı ittilaf və hürriyyət hərəkətlərinə keçdi.

Mən, Peterburq, Moskva, Kazan və s. universitetlərindəki üsyan vəqəələrini (1885-1886) anladım, bunların nəticəsi olaraq, tələbə arkadaşlardan bir neçə nəfərin və bu arada yaxşı bir kimyagər olan Şaşa Ulyanovun (Leninin böyük qardaşıdır) necə yaxalanıb edam olunduğunu hekayə etdim. Bu münasibətlə bir az da universitet tələbələri arasındakı gizli ihtilal təşkilatından, benzinin kimyəvi rəmzi kimi, altı üzvlük qrupların ittihadından hasil olan, devrimçi geniş təşkilatlardan bəhs etdim...

Bunun üzərinə Ubeydullah Əfəndi İ. Sükutiyə dönərək dedi:

— Əzizim, görürsən ya. Təşkilatsız heç bir şey olmur!..

Bu söhbətdən bir neçə gün sonra, sinif otağımızda yalnız bulunduğum sırada İ. Sükuti yanıma gəldi... Nənəmdən... cib xərciyyəsi olaraq bir miqdar para aldığımı hardansa eşitmişdi, dedi ki:

— Cəmiyyətimizə bir az para verəcəksən, səni də üzv qeyd etdik!

— Nə cəmiyyət bu?

— Hanı ya, keçənlərdə, Peterburq tələbələri arasındakı gizli bir ihtilal təşkilatından bəhs etmişdin! İştə biz də, bir neçə arkadaş, burada "Tərəqqi və İttihad" adı ilə, elə bir cəmiyyət təsis etdik...

— Sora bilərmiyəm, kimlər var bu cəmiyyətdə?..

— Cəmiyyətin ilk üzvləri olaraq, ismləri xatirimdə qalanların başlıcaları bunlardır: dr. İbrahim Temo (indi Rumıniyadadır), diyərbəkirlər mərhum dr. A. Cövdət, mərhum şair dr. Ahməd Cövdət, göz tabibi dr. İsmayıl Şükrü (indi Misirdədir), Vaşinqton səfiri B. Münirin əmisi dr. Cəmaləddin (Üsküdarda Sultantəpəsində yaşayır), Fərid Paşanın məşum dövründə intihar edən, mərhum dr. Çərkəz M. Rəşid, Berlində şəhid edilən mərhum prof. dr. Baba Şakir, Misirdə vəfat edən mərhum dr. Şərafəddin Mağmuni və bunlar haqqında yaxşı məlumat sahibi olan dr. Nəzmi (Əskişəhərlidir).

Anlaşılr ki, "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyətinin tibbiyəllər arasında doğulub təşkilatlanmasında Ubeydullah Əfəndi mühüm bir rol... oynamışdır!..

— Pək ala, dedim Sükutiyə, cəmiyyət namına istədiyən paranı verim, yalnız rica edirəm mənim ismim bir tərəfə yazılmasın!.."48

...Əliheydər Bayatdan başqa hamı, xüsusən Əli bəyin İstanbul darülfünununda təhsil aldığı dövrün şahidləri birmənalı şəkildə qeyd edirlər ki, "İttihad və Tərəqqi"-nin ilk toplantısı, cəmiyyətin ilk qığılcımları Əsgəri-Tibbiyyədə şölələnmişdi. Dünyalarca məşhur olan bu cəmiyyət Əsgəri-Tibbiyyənin bağçasında gözdən-könüldən uzaq bir guşədə, hamam və mətbəx üçün odun toplanan yerdə Əli bəy Hüseynzadə, İbrahim Temo, Abdulla Cövdət, İshaq Sükuti, Məhməd Rəşid tərəfindən "İttihadi-Osmeni" — (Osmanlı Birliyi Cəmiyyəti) adı ilə qurulmuşdu. Əliheydər Bayat isə sadəcə gərək bu məqama diqqəti cəlb edəydi ki, "İttihad və Tərəqqi" ən əvvəl xatırladığımız kimi, "İttihadi-Osmeni" adı ilə təsis edilmişdi. Olsun ki, Ubeydullah Əfəndinin başçılığı ilə tələbələr daha geniş sayda və miqyasda bir araya gəliblər və yaradılan təşkilata "İttihad və Tərəqqi" adını veriblər. Bu barədə Əli bəydən başqa heç kəs demək olar ki, bir kəlmə də yazmayıb. Bu, Əsgəri-Tibbiyyənin həyatında — odunluqda keçirilən yığıncaqdan sonra gerçəkləşən bir tədbirdir. İbrahim Temonun da xatirəsində cəmiyyətin ilk yığıncaqdan sonra keçirilən növbəti tədbirdə iştirak edənlərin adları çəkilir və onların siyahısında İbrahim Temo da Əli bəyin yazısında adı keçənlərdən tutaq ki, Şərəfəddin Mağmunini xatırladır. Ancaq ilk təşəbbüs və cəhd Tibbiyyənin bağçasında odunluqdakı həmin söhbətdə olub. Əli bəy isə Ubeydullah Əfəndi haqqında 1938-ci ildə yazdığı həmin məqaləsində sadəcə bunu xatırlatmağa ehtiyac duymayıb. Çünki müasirlərinin də dönə-dönə dedikləri kimi, "Hüseynzadə təvazökar, sakit, mütəfəkkir" (*A.Cövdət*), "həlim-səlim, yumşaq təbiətli" (*Ə.Əgaoğlu*), "gözə çarpmadan sakit həyat yaşayan" (*S.Ş.Aydəmir*) bir insandı və öz tarixi xidmətləri barədə danışmaq onun üslubuna yad idi. Əslində isə "Bu səssiz-səmirsiz inqilabçının təlqinləri, irşadları sayəsində "İttihadi-Osmeni" cəmiyyəti tam yeni məfkurəli cəmiyyətə çevrilmişdi" (*Ziya Gökalp*). Böyük düşüncə adamı Hilmi Ziyanın yazdıqları da Gökalpın dediklərinin bu baxımdan tutarlı bir təsdiqi idi: "Səssiz və göstərişsiz tövrünə rəğmən siyasi və fəlsəfi fikirləri ilə arkadaşlarına təsir etməyə başlamış, onlarla birlikdə "İttihad və Tərəqqi"-nin başına keçmiş, fəqət göstərişsiz və gurultusuz mizacı onun heç bir zaman elabaşı, bir lider olmasına imkan verməmişdir".⁴⁹

Yalnız öz dəst-xətti ilə yazdığı bioqrafik qeydlərində Əli bəy "İttihad və Tərəqqi" ilə əlaqəsi barədə belə bir qısa məlumat verir: "...Bir aralıq Eyyub Səbri, Midhəd Şükrü, mərhum Ziya Gökalp, mərhum hatib Naci və sairə ilə "İttihad və Tərəqqi"-nin mərkəzi ümumiyyəti (və İstanbul mərkəzi) əzəliyi bulundum — İstanbulda, Selanikdə, sonra yenə İstanbulda. Zətən "İttihad və Tərəqqi"-nin ilk təşəkkülü zamanından bəri, yəni daha Tibbiyyə tələbəsi ikən, İbrahim Temo, mərhum İshaq Sükuti, mərhum Osman Cövdət, mərhum Abd. Cövdət və sairə ilə bərabər bu məzkur cəmiyyətin azasından biri idim".⁵⁰

Ubeydullah əfəndi ilə söhbətin mahiyyətinə diqqətlə fikir verin. Əli bəy ona Rusiya şəhərlərindəki tələbə üsyanlarından, geniş təşkilatlanma işlərindən danışır və Ubeydullah əfəndi dönüb İshaq Sükutiyə deyir ki, əzizim, görürsən... təşkilatsız

heç bir şey olmur!.. Bu halda da yenə "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyətinin təşkilatlanması Əli bəyin tələqlərindən sonra gerçəkləşir.

Əliheydər Bayatın bu məqamdakı tələsik yozumu bəzən, təəssüf ki, Azərbaycanda da onun yazdıqlarına istinad edilərək təsbit edilir. Əli bəy Hüseynzadəyə böyük sevgilərlə yazılmış bir əsərdə Sükutinin "Cəmiyyətimizə bir az para verəcəksən, səni də üzv qeyd etdik!" sözləri belə təqdim edilir: "Cəmiyyətimizə bir az pul verəcəksənsə, səni də üzv eləyərək".⁵¹ Göründüyü kimi, Sükutinin dediyi və Əli bəyin xatırlatdığı ilə ikinci versiyanın arasında çox böyük və ciddi fərq var.

Sükutinin söylədiklərinin yanlış təqdimatı əlibəşünaslığın ciddi probleminə çevrilməkdədir. Başqa bir yazıda fakt belə təqdim olunur: "Ə. Hüseynzadə "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyətinə daxil olması hadisəsini sonralar xatırlayaraq... yazır ki, gizli cəmiyyət təşkil etmək üçün nənəsinin o zaman ona Şirvandan göndərdiyi pulu ittihadçılara kömək məqsədilə verərək, həmin cəmiyyətə üzv olmuşdur".⁵² Əli bəyin məqaləsindən gətirdiyimiz sitat isə məsələni tamamilə başqa aspektdə dəyərləndirməyə əsas verir.

Əslində təşkilatlanmasında Ubeydullah əfəndinin iştirak etdiyi cəmiyyət də, bir az sonra Atatürkün əvvəlcə Suriyada "Vətən və hürriyyət" adıyla, sonra Selanikdə "Osmanlı Hürriyyət Cəmiyyəti" adıyla qurduğu təşkilat da Əli bəyin ideyalarının davamı kimi dərk olunmalıdır. İlk qurulan "İttihadi-Osmani"dir ki, onun da qurucularından biri Əli bəy Hüseynzadədir.

Xatırlatdığımız kimi, bunu müasirləri də, sonrakı dönmənin memuar müəllifləri də, ensiklopedik nəşrlər də birmənalı şəkildə yazır.

Doktor Rza Nur "Həyat və xatirətim" əsərində yazırdı: "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyəti İshaq Sükuti, Şərafəddin Mağmuni, Arif Bəyzadə, Həsən və Əli Hüseynzadə tərəfindən ilk olaraq... tibbiyədə təşkil edilmişdir".⁵³

Əli bəy Hüseynzadəni "dəyərli və aydın bir elm adamı" kimi səciyyələndirən, məşrutiyyətdən sonra onun "İttihad və Tərəqqi"-nin rəyasət heyətinin üzvü — (Mərkəzi Ümumi Azası) seçildiyini xatırladan Sürəyya Şövkət Aydınir "Makedoniyadan Orta Asiyaya Ənvər Paşa" isimli kitabının 1-ci cildində yazır: "Bu vadiyə ilk önəmli qrupun İstanbul Tibbiyyəsində qurulduğunu şübhəgötürməz bir gerçək olaraq təkrarlamaqlıyıq. Qurucu öyrəncilər belə bilinməkdədir: Makedoniyadan ohrili İbrahim Temo, arabgirli Abdullah Cövdət, diyarbəkirlili İshaq Sükuti, qafqazlı Məhməd Rəşid, azərbaycanlı Hüseynzadə Əli. Bunlardan başqa konyalı Hikmət Emin və İsmayıl əfəndilərin də ilk quruculardan olduqları kəsin olmayaraq qeyd edilir".⁸⁴

Nəcib Fazil Qısakürəyin "Ulu xaqan" kitabında oxuyuruq: "Nəticədə Əbdülhəmidə düşürməyə qərar verən "İttihad və Tərəqqi"-ni... 1889-cu ilin may ayının 21-ci günü makedoniyalı İbrahim Temo, arabgirli Abdullah Cövdət, diyarbəkirlili İshaq Sükuti, qafqazlı Məhməd Rəşid və bakılı Hüseynzadə Əli... yaradır. Ayrıca konyalı Hikmət Emin və İsmayıl İbrahim isimli iki qurucu daha

var... Cəmiyyətin ilk ismi "İttihadi-Osmani"... Bu cəmiyyət, bildiyimiz məşhur komitənin ilk çəyirdəyidir".⁵⁵

Hilmi Ziya Ülken də bu fikirdədir: "Hüseynzadə... "İttihad və Tərəqqi"-nin qurucularından və ən əski üzvlərindən biri idi".⁵⁶

"Böyük Lorraine" ensiklopediyası: "Turan Hüseynzadə Əli. Əbdülhəmid II dönəmində İttihad və Tərəqqi qurucuları sırasında yer aldı".⁵⁷

"Osmanlı Ansiklopedisi": "1889-da Askeri Tibbiyədə İshaq Sükutî, Məhməd Rəşid, Abdullah Cövdət, İbrahim Temo və Hüseynzadə Əli tərəfindən oluşturulmuş çəkirdək kadro, dövlətin içində düşdüyü kötü durumun tək sorumlusu olaraq II Abdülhəmidə görüldülər".⁵⁸

Görünür Əliheydər Bayatı tələsik hökm çıxarmağa vadar edən "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyətinin quruluş tarixinin müxtəlif il fərqləri ilə göstərilməsidir. Əgər Cəmiyyətin 1889-cu ildə yaradıldığı iddia olunsa, o zaman da Əli bəy Hüseynzadənin burada iştirakı mübahisəli görünməməlidir. Çünki Əli bəy Peterburq Universitetini 1889-cu ilin aprelində tamamlamışdı. "İttihad və Tərəqqi" isə mayın 21-də yaradılmışdı. Arada bir ay vaxt vardı. Digər tərəfdən, göründüyü kimi, cəmiyyətin yaradılış tarixi barədə qənaətlər də müxtəlifdir. Hər halda Əli bəy Hüseynzadənin "İttihad və Tərəqqi"-nin qurucuları sırasında olmamasını söyləmək üçün heç bir ciddi dəlil yoxdur.

Əli bəy Hüseynzadə Yunanıstan — Türkiyə müharibəsində

1897-1900-cü illər arası Əli bəy Qızılayın - Hilali Əhmərin xətti ilə Türkiyə - Yunanıstan müharibəsində iştirak edir. İtaliyada (Tesaliyada) hərbi həkim vəzifəsində çalışır. Təəssüf ki, Əli bəyin bu müharibədə iştirakı ilə bağlı əldə kifayət qədər sənəd yoxdur. Yazılmış bir-iki cümləlik qısa məlumatlarda da müəlliflər, hansı mənbəyə istinad etdiklərini bildirməyiblər. Əslində tədqiqatçıların verdiyi məlumat yenə də Əli bəyin özünə aiddir. "Bioqrafik müxtəsər məlumat"da Əli bəy Hüseynzadə bu müharibədəki fəaliyyətini belə şərh edir: "Tesaliya savaşında Çatalca (Farsala) və Dümekədə operator müavini - bəhriyə təbiblərindən operator Şükrü bəyin (Paşa) məsiyyətinə - və sonra da əsgər həkimi (1897); Tesaliyayı təhlükə sıralarında, əsgərə rəfaqla müxtəlif Anadolu limanlarına səfər".⁵⁹

Bu, Əli bəyin həyatının yeganə hərbi səhifəsidir.

Türkiyə-Yunanıstan arasında baş vermiş bu müharibədə türk əsgəri səngərdə qalıb, türk diplomatı isə danışıqlar masası arxasında məğlub oldu.

"Türk düşmənliliyini və fanatik millətçiliyi siyasətlərində əsas tutan yunan hökumətlərinin genişləmə əməlləri, 1897-ci ildə bir Osmanlı-Yunan hərbinə yol açmışdır. Çox qısa sürən bu savaşda yunan ordusu ağır məğlubiyyətə uğramaqla bərabər, Osmanlı dövləti hərbdə qazandığını barış masasında qeyb etmiş, Rusiya və İngiltərənin basqısı ilə Yunanıstanın Krit üzərindəki iddialarının böyük bir

qismini də qəbul etmək zorunda qalmışdır. Ancaq Yunanıstan qarşısında qazanılan bu zəfər, osmanlıların əhval-ruhiyyəsini yüksəltdiyi kimi, padşahın da digər islam ölkələri xalqı arasındakı etibarını çox artırmışdır. 1897-ci il yunan savaşı kəsin bir məğlubiyyətə uğradıqdan sonra belə, masa başında qalib gətiriləliyinin ibrət verici bir örnəyini təşkil edər".⁶⁰

Osmanlı—Yunan müharibəsi müasir türk şerinin milliləşməsinə müstəsna bir təkən verdi. Milli şair Məhməd Əmin Yurdaqulun "Mən bir türکم, dinim, cinsim uludur" şeri məhz bu mərhələnin əsəridir. Sonralar — 1916-cı ilin martında yazdığı "Peterburqa"⁶¹ şerini Hüseynzadə Əli bəyə ithaf edən Məhməd Əmin Yurdaqulun məşhur milli şeirləri ilk dəfə bu illərdə — 1898-ci ildə kitab şəklində nəşr olundu. Türk ədəbi dilinin daha çox türkcələşməsi — şeirdə Məhməd Əmin Yurdaqul, nəsrə isə Əhməd Hikmət tərəfindən Dömeke müharibəsi zamanı gerçəkləşdi.

Əli bəyin bu illərdə nə yazdığı məlum deyil. Amma o, dünya rəngkarlığının böyük mərkəzlərindən biri olan İtaliyada alman rəssamı Roçillə tanış olmuşdu.

O.Bayramlı* yazırdı: "Ədib burada Almaniya imperatoru Vilhelm tərəfindən Dumekeyə göndərilən məşhur rəssam Roçol ilə görüşmüş və hətta, onun yağlı boya ilə rəsmini çəkmişdir, həmin rəsmnin altında "Əsgər təbib Əli bəyin rəsmi" — sözləri yazılmışdır".⁶²

Əli bəy Hüseynzadə isə özü hadisənin təfəsilatını belə qələmə alıb: "Almaniya imperatoru (şimdi ek-empreur Vilhelm tərəfindən, Tesaliya hərbi əsnasında Dumekeyə göndərilən mutəvəffa məşhur rəssam Roçol bənim yağlı boya ilə böyük bir rəsmimi yapmışdı — muharibədə bulunduğum üçünmü, kəndisini tədavi edərək sıtmadan qurtardığım üçünmü, albomuna xatirə olaraq bir rəsm yaptığım üçünmü, yoxsa bəzən ufaq-təfək xətlərini görüb söyləməkdən çəkinmədiyim üçünmü?.. orasını bir Roçol bilir, bir də Allah!.. məzkur rəsm "Əsgər təbibi Əli bəy" in rəsmi - Almaniyadadır.)"⁶³

(Göründüyü kimi, Əli bəy Roçolun deyil, Roçol Əli bəyin portretini çəkmişdir).

İştirak etdiyi həmin müharibə mövzusunda Əli bəy Hüseynzadənin çəkdiyi - "Tesaliya hərbində türk əsgərləri" tablosu prof.dr. Aykut Kazancıgilin məlumatına görə Berlin Hərb Tarixi Muzeyində saxlanılır. Bu barədə yazan** Əli Heydər Bayat təəssüf ki, Hüseynzadənin "Bioqrafik müxtəsər məlumat" yazısına istinad etməyib. Əslində istinad etmədiyini söyləmək də olmur. Həmin qeydlərində Əli bəy Hüseynzadə bildirir ki, "Lamya sırtlarında (Tesaliyadadır) Türk əsgərləri"ni

* Rəhmətlik Ofeliya Bayramlının Ə. Hüseynzadə uğrunda böyük mücadiləsi Əli bəyin Azərbaycana mənavi qayıdışının ən mühüm mərhələsini təşkil edirdi - **müəllif**.

** Bu barədə Əliheydər Bayatı Berlin Hərb Tarixi Muzeyində qorunan əsərə tamaşa etmiş prof. dr. Aykut Kazancıgil məlumat verib - **müəllif**.

göstərən və altında "Səlyani" imzası bulunan böyük bir akvarel vaxtilə Sultan Hamidə verilmişdi (şimdi də Yıldızdamıdır, bilmiorum)".⁶⁴

Haşiya. Bayat deməsə də bilinir ki, o, dönə-dönə Əli bəyin öz yazdığına istinad etməkdədir. Belə ki, Hüseynzadə bioqrafik qeydlərində çəkdiyi rəsmlərdən biri barədə belə məlumat verirdi: "Plevnə qəhrəmanı Osman Paşanın partlamış bir obüs üzərində yaptığım yağlı boya portresi Müzəffərəddin şahə verilmişdi (bu rəsm Tehrandə olsa gərək; bunun üçün mərhum şahdan "Şiri-Xurşid" nişanı aldım)". Ə. Bayat isə yazır: "Plevnə qəhrəmanı Qazi Osman Paşanın partlamış bir obüs üstündəki rəsmi (Şah Müzəffərəddinə hədiyyə edilən bu tabloya qarşılıq Şiri-Xurşid nişanı ilə təltif edilmişdir)".⁶⁵

Aykut Kazançının Berlin Hərb Tarixi Muzeyində gördüyü əsər isə ehtimal etmək olar ki, Roçhollun "Əsgər təbibisi Əli bəy" rəsmi olub.

Qeyd etdik ki, Əli bəyin həmin müharibə illərində nə yazdığı məlum deyil. Ancaq Tesaliya müharibəsi illərində həkim-yüzbaşı Hüseynzadənin duyğularının hansı məqamlara kökləndiyini və gəzib-gördüklərini, müşahidə etdiklərini sonralar yazdığı qeydlərdən öyrənmək olur:

"İsəviyyətin ilk intişar etdiyi məmləkətlərin birində, yəni Yunanıstanda gəzərkən kəndli, fəqir bir xristianın xanəsində rəsm yerinə müsəlman qaydasında divara asılı bir lövhə gördüm. O lövhədə açıq mavi rəngli bir atlas üzərində zərrin bir xətt ilə yunaniyülibarə olaraq bu sözlər yazılı idi: "iman", "ümmid", "məhəbbət", işte o üç qüvvət ki, İsa onunla naciyi-kainatdır".⁶⁶

Dümekeədə Əli bəy cərrahlıq da etmişdi. Ayağı qanqrenli bir əsgərin qıçını kəsmək lazım gəldiyində doktor Hüseynzadə ona bir şüşə ətir içirmişdi ki, əsgər ağrını hiss etməsin.

Başqa bir yazısındakı xatırlatmasından bəlli olur ki, Əli bəy sözügedən müharibədə Milona keçidində türk əsgərləri ilə bir yerdə olub: "Osmanlı-Yunan müharibəsi əsnasında Milona keçidində Əbdüləzəl paşa mücahidlərinə xitabən dedi ki, "Mən burada özümü cəhi-ədəmə atıram. Siz də öz ayaqlarınızla mənim üzərimə basıb irəliyə keçməyə qeyrət ediniz".⁶⁷

1900-1903-cü illər. Bakıya qayıdış ərafəsi

1900-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə Tesaliyadan, Türkiyə Yunanıstan müharibəsindən qayıdır. Elə həmin il "Əsgəri-Tibbiyyə"də açılan müsabiqə imtahanını qazanmaqla bu məktəbdə il yarımə qədər "əmrəzi cildiyə və əfrənciyə müəllim müavini (Cəlal Muxtar bəyin)" işləyir... Yenə də özünün yazdığına görə "o sıralarda vəbə xəstəliyini yerində tədqiq üçün Hindistana ezam olunmaq üzrə Əsgəri-Tibbiyyə Məktəbi tərəfindən intihab olundumsa, Yıldızın haqqımdakı vəhmi buna mane oldu... "Vəbə" kitabını bu münasibətlə yazıb nəşr etdirmişdik".⁶⁸

1903-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə İstanbulu tərk edib Bakıya gəlir. Onun Bakıya gəlişini müxtəlif şəkillərdə izah ediblər:

1. İttihadçıların tapşırığı ilə vətənə dönmüşdür. Bu, Əziz Mirəhmədovun mülahizəsidir.⁶⁹ və yanlışdır.

2. İstanbula deyil, Taşraya, yəni işləmək üçün kənar bir məntəqəyə təyinatına etiraz əlaməti olaraq Bakıya qayıtmışdır. Bu, Rza Təhsinin söylədiyidir⁷⁰ və səhvdir.

Ə.H.Bayat hər iki mülahizəni xatırlatmaqla kifayətlənir.⁷¹

Ən dürüst məlumat almaq və mübahisəli fikirlərə son qoymaq üçün Əli bəyin özü tərəfindən yazılanlara istinad etmək daha münasibdir: "1903-cü ildə əvvəlcə bir müddət mərhum Əhməd Cəlaləddin paşanın Çamlıcadakı köşklərində və nişantaşındakı sarayında müsafir qaldıqdan sonra Əbdülhamid və istibdad rejiminin türlü bəhanələrlə təqibəti üzündən Qafqasiyaya fərarə məcbur oldum".⁷²

Şəmsəddin Hüseynzadə əlibəyşünaslığa məlum olmayan başqa məlumatlar verir. Şübhəsiz, Şəmsəddin bəyin danışdıqları onun Əli bəydən eşitdiklərinə istinad etdiyi üçün maraqlıdır və həm də etibarlı hesab oluna bilər. Onun yazdığına görə, Sultan Əbdülhəmid 12 nəfərin, o cümlədən Əli bəyin Bosfor boğazında həbsi ilə əlaqədar gizli göstəriş verir. Şəkər ticarəti ilə məşğul olan tanış bir hindli öz gəmisində Əli bəyi qənd çəlləyində gizlədir. Şəkər yüklü gəmi Hindistan səmtinə üz tutur. Hüseynzadə liman şəhəri Bombeyə çatır, əvvəl Çinə gedir, sonra Bakıya gəlir. Əli bəy Türkiyədən Bakıya yalnız üç yadigar gətirə bilib: Vaxtı ilə Peterburqda təhsil alarkən yağlı boya ilə çəkdiyi "Şeyxülislamın portreti"ni, nənəsinin ona bağışladığı baba yadigarı üzük* və nənəsinin yadigarı olan Hind örtüyü. Şəmsəddin Hüseynzadənin verdiyi məlumata görə Əli bəy bu üç yadigarı qardaşına, yəni Şəmsəddinin atasına — İsmayıl müəllimə bağışlayıb.

Əli bəy Hüseynzadə 1903-1910-cu illərdə Bakıda

1903-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə artıq Bakıdadır. Tərcümeyi-halında yazır ki, "o sıralarda "Aksayi-Şərq" politikası üzündən Rusiya ilə Yaponiyanın arası açılmaqdaydı, çox keçmədən (1904) baş verən müharibə Rusiyanın məğlubiyyəti ilə nəticələndi, bunun üzünə, istibdaddan bizar olan xalq ayağa qalxıb məşrutıyyətlə tələb edirdi, bu cərəyana tabe olaraq, məşrutıyyətlə tələbində bulunmaq üzrə, Azərbaycan türkləri (və sair Qafqaz müsəlmanları) da Peterburqa bir heyət göndərməyə qərar verdi. 11 nəfərdən... ibarət olan bu heyəti-mürəhhasada Ağaoğlu Əhməd, Adil X. Ziyadxan, mərhum Əli Mərdan bəy Topçubaşı, mərhum Fərrux Vəzirov və sairə ilə birlikdə mən də vardım... General Trepovun** intriqalarına

* Brilliant daşlarla süslənmiş bu üzüyü şeyxülislam axund Əhməd Səlyaniyə çar II Aleksandrın bağışladığı bildirilir. Qafqaza səfər edən Rusiya çarı burada axund Əhmədlə görüşmüş və həmin üzüyü öz barmağından çıxarıb Şeyxin barmağına taxmışdı — **müəllif**.

** Əli bəyin xatırladığı intriqacı general Trepov Peterburq şəhər rəisi general Fyodor Trepovun oğlu general-mayor Dmitri Trepovdur. 1905-ci ildə Peterburqun general-qubernatoru, sonra Rusiya daxili işlər nazirinin müavini və jandarm korpusunun komandanı olmuşdur - **müəllif**.

rəğmən, fikir və diləklərimizi, cüzi bir tədil ilə Başvəkil Vitteyə* qəbul etdirə bildik (1905). Bir də o sıralarda bütün Rusiya islamlarının ilk yövmi qəzetəsi olmaq üzrə "Həyat" namilə bir qəzetin imtiyazını əldə etdik..."

Hər halda, səbəbini bilmək olmur ki, bir çox tədqiqatçılar (özü də yuxarıdakı mətni oxumuş tədqiqatçılar) nə üçün belə bir mülahizə irəli sürürlər ki, guya "Həyat" qəzetinin nəşri ideyası Bakı milyonçusu H.Z. Tağıyevə məxsusdur. Əslində Əli bəy Peterburqa hansı məqsədlə getdiklərini açıq yazmışdı və heç şübhəsiz, inanmaq çətindir ki, möhtərəm Hacı rus imperatoruna Qafqaz türkləri üçün məşrutıyyət tələbi ilə müraciət etmiş olaydı. Qalan məsələləri Əli bəy özü aydın şəkildə yazıb.

Bakıda olduğu müddətdə Əli bəyin siyasi fəaliyyəti bununla məhdudlaşmadı.

1905-ci ildə Əli bəy tez-tez Peterburqda, Nijni-Novqorodda keçirilən siyasi tədbirlərdə görünür".

Musa Carulla Biqi 1915-ci ildə "İslahat əsasları" kitabında yazırdı: "1905-ci il səkkiz aprel tarixində Peterburqda Rəşid əfəndinin evində Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Alim əfəndi Məqsud və Binyamin əfəndi Ədhəm toplandılar. Toplantının mövzusu bütün Rusiya müsəlmanları üçün müştərək siyasi bir heyət qurmaq idi".⁷³

1905-ci il avqustun 15-də Yusuf Akçuranın dəvəti ilə Rusiyanın müxtəlif guşələrindən — Kazan, Krım, Qazax, Türküstan müsəlmanlarının nümayəndələri Peterburqa gəldilər. Nijni-Novqorodda keçirilən Rusiya müsəlmanlarının Birinci qurultayında nümayəndə olan 120 nəfərdən biri də Əli bəy Hüseynzadəydi. Müfti Məhəmmədyar Sultan, Abdulla Apanay, Yusuf Akçura, Əhmədcan Seydaş, Binamin Əhtəm, Lütfullah İshaqi, Zahid Şamil (İmam Şamilin nəvəsi), Hüseyn Hacı Baybek, Alim Məqsud, Hüseyn Şirinski, Bədrəddin Alim, Zahidullah Bay Safiullah, general Ubeydullah Çingiz, İsmayıl Qasıralı, Əli Mərdan Topçubaş, Əhməd Ağaoğlu, Fatih Kərim, Abdürəşid İbrahimlə birgə gəmidə keçirilən qurultay Rusiya türklərinin taleyi üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul etmişdi.

* * *

1905-ci ildə Nijni-Novqorodda keçirilən konfransda sünni-şiə ixtilaflarına son qoymaq üçün ilk ümumilli cəhdlər göstərildi. Müfti və şeyxülislamın qucaqlaşmış öpüşməsi ilə islam və türk birliyinin ən yaralı məqamına bir sağlamlıq gətirilirdi. Ancaq onu da unutmayaq ki, bu ixtilafın da qarşısına ilk keçənlərdən biri Əli bəy Hüseynzadə olmuşdu. Hələ 1904-cü ildə "Məktubi-məxsus"da:

* Sergey Vitte həmin ildə Rusiya Nazirlər Sovetinin sədri vəzifəsindəydi. 17 oktyabr 1905-ci il Manifestinin müəllifidir - **müəllif**.

"Müsəlmanlar və bilxassə türklər, hər nerədə olursa-olsun, istər Osmanlıda, istər Türkistanda, istər Baykal gölünün ərtafında, ya Qaraqum civarında olsun, bir-birini tanıyacaq, sevəcək, sünnilik, şiəlik və daha bilməm nəlik anamlarıyla məzhəb təəssübünü azaldıb "Qurani-Kərim"-i anlatmağa qeyrət edəcək, dinin əsasının "Quran" olduğunu biləcək olurlarsa əlverməzmi?" — yazan Əli bəy Hüseynzadə 1907-ci ildə "Füyuzat"-ın son sayında bəyan etdiyi kimi, ümməti və milləti parçalayıb zəif salan amillərin başında həm də sünni-şiə ayrılığının dayandığını bəyan etməyi özünə borc bilirdi və deyirdi:

Can düşməni təhdid ediyorkən tərəfeyni
Ey hacə, nədir məsələyi şiə və sünni.

* * *

Əli bəy İstanbuldan qayıtdıqdan sonra, siyasi proseslərə qatılmazdan əvvəl, bir müddət Bakıda həkim kimi fəaliyyət göstərirdi.

Sonrakı vəzifələrini isə özü belə anladır: "Bakıda intişara başlayan məzkur qəzetdə əvvəla Ağaoğlu ilə birlikdə, sonra da təkbəşimə başmühərrirlik (1905-1906), qapanan "Həyat"-ın yerinə çıxan həftəlik "Füyuzat" məcmuəsində müdir və başmühərrirlik (1906-1907), Birinci Dövlət Dumasının dağıdılmasına görə Ə.M. Topçubaşının, digər bir çox məbuslarla birlikdə (Finlandiyada) "Vıborq bəyannaməsi"-ni imza etmiş bulunmasından ötürü həbsə atılıb, qəzetçilik kimi mədəni haqlardan məhrum edilməsi üzərinə, yerinə rusca yövmi "Kaspi" qəzetinin başmühərrirliyini icra etdim (1907)".

"Həyat" və "Füyuzat"-a baş redaktorluq etdiyi 1905-1907-ci illərdə "o səmtdə çalışan bir dərzi qıza aşiq olan Stalin də tez-tez mətbəəyə gəlib onu (Ə. Hüseynzadəni - A.T.) ziyarət edərmiş" (*Səlim Turan*).

* * *

1907-ci ilin 25 avqustunda Əli bəy Hüseynzadə müəllimlərin qurultayına sədrlik etmişdi. "Məclis dəxi ittifaq ilə "Füyuzat" məcmuəsinin və "Kaspi" qəzetinin müdiri Əli bəy Hüseynzadəni sədr... intixab etdilər".⁷⁴ Əli bəy Hüseynzadənin sədr intixab edildiyi 2 sentyabr tarixli 9-cu iclasda qərara alınmışdı:

"Tələbə Nəriman bəy Nərimanovun böyük bəradəri Salman Nərimanov mərhum olduğuna görə ailəsi sahibsiz və güzəransız qaldığından, bu ailəyi idarə və himayə etmək vəzifəsi tələbə Nəriman bəyin boynuna düşür; lakin Nərimanov tələbə olduğu və bir sənədən sonra ikmali-təhsil edəcəyini nəzərə alıb məclis əhlindən bəziləri təklif etdilər ki, Nərimanovun bacısı oğlunu şəhərdə müəllimliyə təyin etməkdən ötəri məclis çalışsın ki, bu müəllim mərhum Salmanın ailəsinə

nəzarət edib Nəriman bəyin təhsilinin natamam qalmasına səbəb verilməsin. Buna binaən qərar qoyuldu ki, məclis bu məsələyi nəzərdə tutsun".⁷⁵

"1908-ci ildə Bakıda bir neçə dost və arkadaş tərəfindən "Səadət" məktəbi adı ilə təsis edilən orta proqramlı milli məktəbdə" 1908-10-cu illər arası "bir müddət dərs naziri və türkcə müəllimi olaraq" çalışdığını yazan Əli bəy xatırladır ki, həmin məktəbin müdiri "Mirzə Ələkbər Xan Bəhmən sonralar İranın Balkan və Misir səfiri olmuşdu". Əli bəy Hüseynzadə Fransa Sarbon Universitetini bitirmiş M. Ələkbər Xan Bəhməndən sonra həmin məktəbin müdiri işləmişdi. "Səadət" məktəbində "Əli bəy Hüseynzadənin direktorluğu dövründə... müəllimlər müsabiqə yolu ilə seçilib, qəbul edilirdi".⁷⁶ Üzeyir bəy Hacıbəyovun da müsabiqə yolu ilə məktəbin rus dili və hesab müəllimi seçildiyini nəzərə alsaq, onda məktəb direktoru Əli bəyin seçimi və meyarları barədə aydın təsəvvür yaranar.

1908-1910-cu illərdə ("Səadət" məktəbində dərs dediyi dönmədə) Əli bəy Hüseynzadə "Siyasəti-fürusət" əsərini qələmə alır. Əsər barədə ilk mətbu rəy və ilk elmi qənaət H.Ziyaya məxsusdur. 1960-cı illərdə qələmə aldığı "Türkçülüğün və türk sosializminin babası Əli Turan" əsərində və 1966-cı ildə nəşr olunmuş "Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi" kitabında Hilmi Ziya Ülken yazırdı:

"Hüseynzadənin diqqətə dəyər ...əsərlərindən biri "Siyasəti-fürusət" adlı alaylı (humoristique) və hicvli əsəridir. Yazar yazı silsiləsinin əvvəlində bunu Oliver Svift kimi atların toplumuna aid bir təsvir olduğunu və konunun rus yazarlarından Doroşeviçin yenə kazak atlarına dair alayıcı əsərindən esinlənmiş olaraq islam-türk dünyası üçün qələmə alındığını söyləyir. Daha başda "siyasət" kəlməsinin cəza və edam anlamında istifadəsini "Siyasəti-fürusət" ilə də atların ölüncəyə qədər qırbaclandıqlarının qəsd edildiyini anladır. Bu mövzunun içində Hüseynzadə bütün Şərq (əski İran, türk, islam) tarixini, onun çözülməmiş məsələlərini, sosial böhranlarını qoymaqladır. Kitabda zəngin bir İran ədəbiyyatı, türk tarixi bilgisi görünür. Yazar burada Erasmus, Anatol Frans kimi Qərb humanistlərinin yunan-latın mifoloji və tarixlərinə dayanaraq yaptıkları hicv tərzini tarix boyunca bağlı bulduğumuz Şərq humanizmi içində yapmaqladır. Burada "Şahnamə"-nin başlıca qəhrəmanlarının ağzından ən önəmli siyasi və sosial məsələləri qonuşur. Bəzən Fəzlullah ilə Kəyumərs elə uzun qonuşmağa girişirlər ki, orada insan bütün günün sorularını, istibdad, hürriyyət, sosializm, milliyyət sorularının simgələr halında dilə gəldiyini görür. ***Renessans dövrünün humanistlərindən başlayaraq fransız və ingilis ədəbiyyatlarında sürüb gedən bu tərzin türk fikir ədəbiyyatında ilk örnəyini Hüseynzadə bu əsərlə verməkdədir (kursiv mənimdir - A.T.).*** Əski hicvimizin küfurlə qarışıq tərz buraxıldığı, Baha Tofiqlə Avropai polemik və tənqid yoluna girildiyi zamandan sonra da bu nöqtəli incə tənqid tərzı tətbiq olunmuş deyildi. Halbuki, fikrin incəliklərinə girə bilmək üçün Erasmusdan Anatol Fransa qədər gəlişən bu tərzin yerləşmiş olması gərəkdir ki, bu baxımdan Hüseynzadənin əsəri başanlı bir örnək olaraq durmaqdadır".⁷⁷

1908-1910-cu illərdə qələmə aldığı "Siyasəti-fürusət" əsərinin ayrıca kitab şəklində nəşr olunmamasını Hüseynzadə müəyyən səbəblərlə əlaqələndirir və təəssüf ki, həmin səbəblərin nədən ibarət olduğunu açıqlamır.* Ancaq "Siyasəti-fürusət"-in "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət" qəzetlərində təfriqə halında dərc olunduğunu söyləyən Yusif Vəzir Cəmənzəminli bu əsərin tamamlanmadığını xatırladır.⁷⁸ Cəmənzəminlini bu barədə Əli bəyin özünün məlumatlandırması da istisna olunmur. Çünki Cəmənzəminli iki il əvvəl İstanbulda Azərbaycanın böyükəlcisi idi və məhz Əli bəy Yusif Vəzirə tövsiyə etmişdi ki, o, Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixini qələmə alsın.

* * *

1908-ci ildə salyanlılar Əli bəy Hüseynzadəni Dövlət Dumasına vəkil seçmək təşəbbüsündə bulunmuşdular. Bunu İsmayıl Hüseynzadə Salyandan qardaşına - Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı məktubda bildirmişdi: "Əzizim Əli... Salyanlılar mənə belə bir xahişlə müraciət edib: onlar səni Dövlət Dumasına vəkil seçmək niyyətindədirlər. Əgər istəsən, dərhal cavab yaz ki, biz də sənin adını seçici siyahısına daxil edə bilək". Əli bəy salyanlıların bu təklifinə razı olubmu, ya yox, məlum deyil. Hər halda, bu məktub salyanlıların öz böyük eloğlularına - Əli bəyə münasibətinin tutarlı bir göstəricisidir.

Elə məhz 1908-ci ildə Hüseynzadənin Salyanda yerli ruhanilər, məmurlarla birgə çəkilmiş bir fotosu var. Əli bəy Salyana nə üçün getmişdi? Ətrafındakı ruhanilər kimdir? Bunu dəqiqləşdirə bilmədik. Hər halda, köhnəlməsi səbəbilə çox çətin baxılan bu fototəsvir Əli bəyin həmin illərdə siyasi səbəblərlə, böyük bir ehtimalla isə Dövlət Dumasına seçkilərlə əlaqədar getdiyi Salyandan yadigar qalmış son və həm də deyəsən, yeganə sənəddir.

1906-cı ildə "Bakı vilayəti məbusları" adlı bir yazısında Hüseynzadə Dövlət Dumasına seçilmiş azərbaycanlı vəkillər haqqında mülahizələrini və onlara tövsiyələrini dərc edib: "Bu zəvatdan hər biri ayrı-ayrı ərşabi-elm və kamaldan bulunmaqla bərabər, birlikdə də mükəmməl bir müsəlləs təşkil edərək, yekdigərlərinin müni, mütəmmimi bulunurlar. Bunlardan biri rəfiqim və mühibbi-əzizim** Əlimərdən bəydir ki, Peterburq darülfünununda ikmali-təhsil edən hüquqşünas və qəvanin aşına kamil bir mühərrir olub illərdən bəri cəmaətimizin mənafehi yolunda mücahidliyi ilə kəsbi-şöhrət etmiş bir zati-alıqədrdir. Digəri Qori məktəbindən yetişən əziz dostum və həmişəhərim Əsədulla bəy Muradxanov olub ötədən bəri ömrünü övladi-vətənin tərbiyəsinə həsr edən və Səlyan və Cavad cəmaətinin və ələlümüm əkinçi cəmaətin əhval və ehtiyaclarına əz hər cəhət

* 1935-ci ildə qələmə aldığı "Müxtəsər bioqrafik məlumat"-da Əli bəy əsərin adını "Siyasət və Fürusət" şəklində yazmışdır - **müəllif**.

** Əlimərdən bəylə Əli bəy gənclik illərindən ömürlərinin sonunacan bir-birlərinin mühibbi-əzizi — əziz dostu, həm də ən əziz dostu olaraq qaldılar — **müəllif**.

mükəmmələn vəqif və agah bulunanların biridir... Üçüncüsü isə, əqrabamdan Məhəmməd Tağı Əliyev olub, bu zat Moskva məkatibi-aliyyəindən ülumi-iqtisadiyyə və ziraiyyə akademiyasında ikmali-təhsil edib bədə axır zamana qədər ömrünü ülumi-ictimaiyyə, maliyyə və tüccariyyəyə həsr etdiyi üçün ülumun bu şüəbatında böyük bir mümarisə və ixtisas sahibidir..."

Əli bəy Əlimərdan bəy Topçubaşiyə, salyanlı həmsəhəri Əsədulla bəy Muradxanova və qohumu Məhəmməd Təqi Əliyevə xitabən "Ey məbuslar! Millətimiz bütün ümidlərini indi sizə bağlamışdır" - yazır və xatırladır ki, "Biz insanız: Binaənəleyh hər şeydən əqdəm bütün Duma ilə bərabər bilafərq məzhəb və qövmiyyət insanlığı, insanlıq hüququnu müdafiə ediniz. Məzlum olan sinifləri zalım siniflərin təcavüzətindən azad etməyə çalışınız, müsavati-tammə istəyiniz. Yersiz-yurdsuz əkinçilərimizə, kəndlilərimizə yer, torpaq tələb edin, füqərayi-kasibəimizin şəraiti-təəyyüşünü təşhihə çalışınız. Biz qafqazlıyıq: Qafqaz əhlinin öz ümuri-idarəsinə özü baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb ediniz. Biz müsəlmanız: Binaənəleyh öz əqayidi-diniyyəmizdə hürriyyəti-vicdanımıza hər nə lazımsa onu istəyiniz, onu tələb ediniz. Biz türkün: Dilimizin, lisanımızın tərəqqisinə mane olan hər növ sədlərin, divarların yıxılmasına, rəf olunmasına qeyrət ediniz!.."79

Milli müstəqillik ideyasının ilk rüşeymi kimi görünən muxtariyyət tələbi, ərazi və torpaq istəyi, özünüidarə, azadlıq, milli dirçəliş və türk özünüdərkli Əli bəy Hüseynzadənin siyasi qayəsi və hürriyyət konsepsiyası şəklində belə səslənirdi. Duma vəkillərindən bütün bunları tələb etməklə əslində Əli bəy Azərbaycanın siyasi səsinə gündəmə gətirirdi və mənəcə, ötən əsrin əvvəllərində Əli bəydən başqa məsələni bu şəkildə qoyan ikinci bir ideoloqumuz olmamışdı. Əli bəy Azərbaycanın müasir tariximizdə ilk ideoloqudu. Və bütün bunları Əli bəy 1903-1910-cu illər arasında Bakıda olarkən gerçəkləşdirmişdi. Azərbaycanın məfkurəvi-siyasi əxlaqının ideya və hərəkət şəklində təzahürü Əli bəy Hüseynzadənin yuxarıdakı sözlərindən və tələblərindən sonra gerçəkləşirdi. Hüseynzadənin siyasi və milli-ideoloji xəttini bütün çılpalığı ilə ifadə edən bu məşhur mülahizələri sonrakı mərhələdə də milli özünüdətdiqin və Azərbaycan istiqlal savaşıının ən işıqlı yollarını nişan verməkdəydi.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə 1903-1910-cu illərdə indiki İstiqlaliyyət küçəsində Bakı meriyanı ilə üzbəüz binada yerləşən mənzildə yaşayıb.

Abdulla Şaiqin oğlu Kamal Talıbzadəyə, Kamal Talıbzadənin Əli bəyin qardaşı oğlu Şəmsəddin Hüseynzadəyə, Şəmsəddin Hüseynzadənin isə qızı Cəmilə xanıma, onun da mənə danışdığına görə Bakıda yaşayarkən, Əli bəyin evdəki səliqə-sahmanına nəzarət edən Akulina adlı qoca bir rus xidmətçisi varmış. İşə son dərəcə intizamlı gəlib-gedən Əli bəy "Füyuzat"da redaktor olduğı dövrdə bir-iki

gün işə çıxmır. Abdulla Şaiqgil Əli bəyin mənzilinə gəlib onu evdə də tapmırlar. Qərara alırlar ki, Akulina xanımın yaşadığı yarımsizirzəmi evə gedib, Hüseynzadəni görüb-görmədiyini qulluqçudan soruşsunlar. Gəlirlər və Əli bəy Hüseynzadəni yüksək hərarət içində xəstə yatan Akulinanın xidmətində görürlər. Həkim Əli bəy qəfil xəstələnən qulluqçusunun evinə gəlib ona qulluq edirmiş...

* * *

1903-1910-cu illər Əli bəy Hüseynzadənin simasında Azərbaycan tarixinin ən verimli dövrü kimi yaşandı. "Həyat" və "Füyuzat" milli oyanış tariximizdə, milli-özünüdərk prosesində öndə gedən mətbuat orqanları kimi nəşr olunurdu.

Ancaq Ə. Mirəhmədov "Həyat"ı çarizm önündə ikiüzlülük edən, fəhlə hərəkatının düşməni, hakim dairələrə ixlasla yanaşan bir qəzet adlandırır.⁸⁰ Çox maraqlı olan isə bu idi ki, Mirəhmədovun az qala çar siyasətinin təbliğatçısı olaraq yamanladığı "Həyat" qəzetinə çar senzurası yaşamaq üçün yalnız 1-2 il möhlət verdi. Qafqaz Mətbuat Komitəsinin sədri Qakkel, komitənin məmuru Kişmişov "Həyat"ın çarizm üçün zərərli fəaliyyəti barədə təqdimatlar yazdılar. "Həyat"ın simasında çar senzurası özünün açıq rəqibini görürdü. "Həyat" diri-diri vəfat etdi"⁸¹ (Hüseyn Cavid), daha doğrusu, öldürüldü. (Əli bəy isə "Həyat"ın ölməsi, öldürülməsi fikrini qəbul etmirdi: "Xeyr, xeyr "Həyat" bir kərrə deyil, hətta yüz kərrə, min kərrə doğursa da ölməz". Çünki artıq meydanda "Həyat"ın balaları, övladları — "İrşad", "Ülfət", "Vətən xadimi", "Bürhani tərəqqi", "Dəbistan" və sairə vardı...).

1905-ci ildə Əli bəy tərəfindən "türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" sualı bəlkə də mübaliğə etmərik belə desək ki, ilk dəfə daha geniş və siyasi bir müstəvidə qaldırıldı, çözüldü. Bu barədə danışarkən böyük amerikan alimi Tadeuş Svyataxovskinin dediklərindən daha mükəmməlini və sərrastını söyləmək bəlkə də mümkün deyil. Amerikalı alim deyirdi ki, XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarına onun kimliyini bildiren bir nəfər var idi. O da Əli bəy Hüseynzadəydi.

Əli bəy Hüseynzadə «Leyli və Məcnun» operasının tərtibatçı rəssamı olmuşdur.

Musiqi ictimaiyyəti arasında son illər belə bir fikir təzahür etməkdədir ki, "Leyli və Məcnun" operasının ilk tamaşasının (1908) bədii tərtibatı Əli bəy Hüseynzadəyə məxsusdur.

Əli bəyin qardaşı oğlu Şəmsəddin Hüseynzadə 1926-cı ildə şəxsən əmisindən eşitdiyini qələmə almışdı: Hüseynzadə Teatr Cəmiyyətinin dəvəti ilə "Leyli və Məcnun" tamaşasının ilk məşqlərində iştirak edib və bədii tərtibat işləri ilə məşğul olub.

Bu isə yeni dövr üzeyirbəyşünaslarının qənaətidir:

"...Məcnun ifadəsi Hüseynqulu Sarabski sağlığında tanınmış alim Ü. Hacıbəyov publisistikasının tədqiqatçısı Mirabbas Aslanova demişdir ki, ilk tamaşanın rəssamı türk dünyasının tanınmış simalarından biri... Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur: "Bir gün Əli bəy teatra gəldi. Tamaşanın məşqləri gedirdi. Məcnunun səhra həyatını məşq edirdik. Əli bəy baxan kimi dedi ki, səhrada kol-kosun arasında yaşayan Məcnun belə səliqəli geyimdə ola bilərmi? Mənə qayçı verin. Əli bəy qayçıyı götürüb, Məcnunun paltarının aşağısını bir neçə yerdən kəsdi və dedi ki, indi oldu səhrada yaşayan Məcnun".

Beləliklə, tamaşanın uğurlu alınmasında tərtibatçı rəssam kimi Əli bəy Hüseynzadənin də xüsusi xidməti qeyd olunmalıdır".⁸²

Əli bəyin romanı

Hüseynzadənin Bakıda yaşadığı illərdə yazıldığını ehtimal etdiyimiz maraqlı bir məktubu var. Rusca yazılmış və on səhifədən ibarət olan bu məktub "Romandan parça" adlanır.

Əli bəyin roman yazmağa hazırlaşdığını, yaxud yazdığını təsdiqləyəcək heç bir vəsiqə yoxdur. Əslində bu məktub Əli bəyin aşiq olduğu bir qıza ünvanlanmış sevgi etirafları təsirini bağışlayır. Təsvirdən aydın olur ki, qız, əsilzadə mühitə mənsub kübar bir xanımdır və Əli bəy sözün həqiqi mənasında onun dəli bir aşiqinə, aciz bir əsirinə çevrilib. Hər halda yazının üslubu şəxsi məktub təsirini bağışlayır və "Romandan parça"da bunu təsdiqləyəcək bir-çox məqamlar var. Əli bəy: "Nə vaxtsa mən, bir jurnal üçün... bəli, hansısa bir gözəl üçün deyil, məhz jurnal üçün fars dilindən türkcəyə bu mənada bir şeir tərcümə etmişdim" — deyər yazır və həmin şeri misal göstərir:

Derlər ki könül könlüdən anlar
Əsli yox imiş bu fikrin, eyvah!
Könlüm qəmə qüssədən qan ağlar
Könlün sənə ondan olmaz ağah!..

Əsas məsələ isə ondan ibarətdir ki, Əli bəy sevgi hisslərində və onların izharında da incədir, estətdir, filosofdur: "Mən dəli kimiyəm. Gecə-gündüz Sizi düşünürəm. Sizin adınız, dərviş duaları kimi daim dilimdədir. Sükut içində sizin cazibədar ilahi zikrinizi bir an belə tərk etmirəm".

O qız kim idi? Yaxud o roman yazılıbmı? Məlum deyil...

Əli bəy Hüseynzadənin Bakıdan gedişi

Əli bəy Hüseynzadənin Bakıdan İstanbula gedişi Azərbaycanın ziyalı mühitində az qala milli fəlakət səviyyəsində qəbul və dərk edilirdi. Çünki Əli bəy Əlabbas Müznib demişkən "bir böyük aləm kəşf" etmişdi, "millətə milləti qandırılmışdı", onun gedişiylə "Qafqaz əhalisi başsız, böyüksüz" qalırdı, "dilsizlərin dili, karların qulağı, korların görən gözü", "bir bölük maarif yetimi olan Qafqaz müsəlmanlarının atası"⁸³ Bakını tərk edirdi və Əliqulu Qəmküsar bu ərafədə Əli bəyə xitabən "Getmə, bizi naümid etmə!" — deyirdi.

Cism və canımda ehtisasatım,
Şu kədərli fəraqə nifrət edir.
Getdiyin yerlərə xəyalatım
Sürünüb əcalə təkyicə gedər.

Bu sözlər isə müəllim Ağababazadənin həmin kədərli hicrətlə bağlı dediklərindəndir: "O, ...həyatı-ictimaiyyəmi yoluna salmağı həkimanə, filosofanə sözlər ilə dedi, yazdı, söylədi. Dilini bilmədik. Sözüni düşünmədik və daha başqa səbəblərə məbna axırda acı bir "əlvida" deyib getdi".

Əli bəyin Bakıdan getməsi ilə əlaqədar "Səadət" məktəbində Azərbaycan ziyalıları onun şərafinə böyük ziyafət veriblər. Ziyafət süfrəsində şərab olmayıb. Əli bəy isə plovu el adətincə əlilə yemişdi.⁸⁴ Ayrılıq mərasimi barədə geniş məlumat verən "Yeni Füyuzat" yazırdı: "Əli bəy doğru düşünən, doğru yazan, doğru yaşayan bir ədibi-təbibdir. Qafqaz ondan, o Qafqazdan razı qalaraq İstanbula gediyor".

* * *

Əlabbas Müznib isə Əli bəyin gedişinin imperiya məqamlarının təzyiqi nəticəsində baş verdiyini yazırdı: "Nəhayət, get-gedə Rusiya hürriyyəti təxfif və səhvin edilərək şiddətli istibdad şəklinə qonuluncə artıq burada təzyiqatə təhmil edəməmiş, yenə Türkiyəyə ezamiyyətə məcbur olmuşdur".⁸⁵

* * *

"Bakıdan ayrılarkən bütün ev əşyamı - mebel, bufet dəsti, kitablarımın bir qismi və sairə - "Səadət" məktəbinə hədiyyə etdim" (Ə. Hüseynzadə).

* * *

İstanbula yola düşməzdən əvvəl Əli bəy Hüseynzadə ata yurduna baş çəkmək üçün gəldiyi Salyanda bir neçə həftə qalır (Ş.Hüseynzadə).

* * *

Nəhayət, Əli bəy "başladığı cihad ilə az bir zaman içində bu əcəm əyalətini məfkurəli və imanlı bir türk yurdu yaparaq"⁸⁶ (Bay Mehmed Təvfiq) Bakıdan getdi.

Və Əli bəyin gedişilə "bədbəxtlik bayquşu Qafqazın ən uca, ən ali binalarını viranə hesab etməklə üstündə oturub ürək sıxan bir sövt ilə vaqquddamağa başladı"⁸⁷ (Ə.Müzənnib).

1910-cu ildən sonrakı həyatı

1910-cu il dekabr ayının 4-də Əli bəy Bakını tərk etdi və 1911-ci ilin 5 yanvarında İstanbula çatdı.

Abdulla Şaiq yazır: "Əli bəy Hüseynzadə və onun tərəfdarları Azərbaycanda özlərinə yer edə bilmədilər. Yerli qabaqcıl ziyalılar tərəfindən ciddi müqavimətə rast gələrək bir-bir Türkiyəyə qayıtmağa başladılar"⁸⁸.

Eyni fikri bir az başqa biçimdə Ə. Mirəhmədov təkrar edir: "...istər ictimai-siyasi, istərsə də mədəni, ədəbi, elmi-pedaqoji fəaliyyətində uğursuzluğa düşər olan Ə. Hüseynzadə öz vətəninə yad bir adama çevrilmiş və 1910-cu ildə vətəninə atıb Türkiyəyə köçmüşdü". Əvvəla "Vətəni atıb getdi" Əli bəy Hüseynzadə miqyaslı bir şəxsiyyətə yaraşan ibarə deyil. Bunu ən azı Əli bəyin Bakıdan İstanbula hicrəti kimi dəyərləndirmək daha məqsədəuyğun olardı. Əli bəyin istər Peterburqdan İstanbula, istər İstanbuldan təkrar Bakıya, yaxud yenidən Bakıdan İstanbula köçlərini yalnız hicrət adlandırmaq olardı. Hüseynzadənin 1905-ci ildə "Kaspi" qəzetində yazdığı "Gənctürklük nədir?" məqaləsində də həmin bu hicrət motivi əsas idi. Əbdülhəq Həmidin İngiltərədə (!) qələmə aldığı və Cenevrədə (!) dərc olunmuş bir şərinə istinad edən Əli bəy onun rus dilində tərcüməsini verirdi: *«Выйдя в путь, я с такой силой решил никогда не возвращаться назад, что не вернусь, если даже предо мною предстанет в виде препятствия надгробный камень моей могилы. Ни бурный океан, ни гроза с ее молниями и громом не устрашат меня и не заставят вернуться! Нет, я не вернусь, если даже со всех сторон будут угрожать мне огнедышащие вулканы»*⁸⁹

Digər tərəfdən, Bakıdan İstanbula köçən ədibi-möhtərəmin hansı elmi, ədəbi, pedaqoji süqutundan danışmaq olar ki, məhz bu illərdə Əli bəyin Azərbaycan naminə gördüyü işləri qiyaslandırmaq üçün heç bir ölçü təsəvvür etmək olmur? Peterburqda səmərəsi də göz qabağında olan siyasi dartışmalar, "Həyat", "Füyuzat" dərgiləri, "Kaspi" qəzetindəki fəaliyyəti, bu illərdə yazdığı və ümumiyyətlə, Əli bəy Hüseynzadənin milli-ideoloji müstəvidə sözün tam və gerçək mənasında dahiliyyəinə dəlalət edən yazıları, 1908-ci ildə qələmə aldığı və

ədəbi-ictimai fikir tariximizin şah əsərlərindən biri hesab edə biləcəyimiz, janr və mündəricə etibarilə nəinki Azərbaycanda, hətta Türkiyədə o zamana qədər bənzərinə rast gəlinməyən "Siyasəti-fürusət" əsəri, "Səadət" məktəbindəki geniş və parlaq pedaqoji fəaliyyəti hər hansı bir süqutun deyil, əksinə milli-intellektual qiyamın, intibahın göstəricisi kimi anlaşıla bilərdi. Əli bəy Rusiya imperiyasının əyalət şəhəri olan Bakını dünya türklüyünün mərkəzlərindən birinə çevirməyi bacarmışdı. Hələ üstəlik, "Əli bəy həzrətləri mətbuat aləmində fəvqəladə bir məharət göstərdi, fərqləşib bərbad olan Qafqazdakı türk balalarına türklüyü bildirdi, həsbi-nəsəbini öyrətdi, abavü əcdadını tanıtdı".⁹⁰

* * *

Əli bəy yazırdı: "Məşrutə dövründə, 31 mart vəqəəsindən bir müddət sonra, mərhum Baha Şakirin və digər ittihadçı dostların dəvəti üzərinə, Qafqazdan İstanbula avdət etdim".⁹¹

"...O, Bakıya o zamanlar Türkiyədə canfəşanlıq edən və Türkiyənin özünü də uçuruma aparan pantürkist və panislamist "İttihad və Tərəqqi" fırqəsinin tapşırıqları ilə gəlmişdi. Türk sistemli dillərdə (? — A.T.) danışan bütün xalqları, müsəlman aləmini islamın yaşıl bayrağı altında birləşdirmək kimi xam xəyal bəsləyən pantürkist və panislamistlər Ə.Hüseynzadəyə Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində təbliğat aparmağı tapşırıbmışdılar"⁹² - deyən, yaxud Əli bəyin "Həyat" dövründə guya ittihadçıların "Parisdəki başçıları ilə məktublaşaraq, onlardan pantürkizm və panislamizmi yaymaq barədə göstərişlər"⁹³ aldığını yazan Mirəhmədov haqlı deyildi. Parisdə, Cenevrədə Əli bəyi "rəsuli-həqq" adlandıran ittihadçılar fəaliyyət göstərirdi və tutaq ki, Abdulla Cövdətin o vaxt Əli bəyə hansı tapşırıqları verəcəyini təsəvvürə belə gətirmək olmur. Əksinə, Əli bəy Avropadakı məfkurə dostlarına Bakıdan səslənərək yazırdı: "Ey Türkiyənin, İranın vətəndən dur və cüda düşən hüriyyət yetimləri! İsveçrənin sizə biganə olan soyuq alplarıdan, Misirin lal və samit ehramlarından, hətta bütün Avropanın mərakizi-qeylü-qalından imdad gözləməyərək, oralarından səsinizi, fəryad və fəqanınızı vətənə eşitdirəməzsiz. Oralarda sizi kimsə himayə edəməz! Gəliniz, gəliniz Qafqaza, Simurğun qanadları altına!.. İran və Türkiyə istibdadını bir Arximed kimi yerindən qaldıra bilmək, tamamilə kökündən qopara bilmək üçün nöqtəyi-istinadınız, istinadgahınız ancaq Kuhi-Qaf ola bilər!.."⁹⁴

Göründüyü kimi, Əli bəy yenə də hüriyyət rəsulu kimi danışır və hüriyyətə türk və müsəlman xalqlarının sonuncu və yeganə xilas imkanı kimi baxırdı.

Parisdə olan ittihadçılar Əli bəyin elmi və siyasi türkçülüynü belə təsnif edirdilər: "Hüseynzadənin bütün əməli Adriatik dənizindən Çinə qədər olan məmləkətlərdə bir türk birliyi hasilə gətirməkdir. Bu müqəddəs əməlin baş tutması üçün ən əvvəl atılacaq addımın dil birliyi olduğunu dərk edən bu qeyrətpərvər

Rusiyadakı mətbuat hürryyətiindən istifadə edib fikrini öz vətəndaşlarına qəbul etdirmək üçün qəzetində heç bir fürsəti qaçırmır".⁹⁵ Kifayət qədər böyük, dəyərli və Əli bəyə yaraşan bir qiymətdir. Əli bəyi İstanbulla dəvət edən Baha Şakir bu sözləri 1906-cı ilin avqustunda Parisə — "Şurayi-ümmət" qəzetinin redaktoru Sami Paşazadəyə yazırdı.

Baha Şakirin Əli bəyi səciyyələndirərkən dedikləri İsmayıl bəy Qasıralının sözlərini yada salır: "Nəcib, cəsəətli olan türk millətinin pərakəndə düşüb səddi Çindən Ağ dənizə qədər cayıradığı halda nüfuzsuz... qaldığı lisansızlığından, yəni lisani-ümumiyyə malik olmadığından irəli gəlmişdir".

Əli bəy isə ittihadçı varisləri arasında Adriatik dənizindən Çin səddinə qədər olan bir ərazidə dil birliyinə söykənən bir türk birliyi yaratmaq ideyasının müəllifi kimi tanınırdı.

* * *

Mollanəsrəddinşünas alimin Parisdəki ittihadçıların daha açıq, işgüzar və intensiv əlaqədə olduğu mollanəsrəddinçi Ömər Faiq Nemanzadənin bu istiqamətdə yazdıqlarına deyil, Ə. Hüseynzadənin onlarla əlaqələri barədə öz subyektiv və dəlil-sübutsuz təxminlərinə istinad etməsi yalnız heyrət doğurur. Ömər Faiq yazırdı ki: "...intibahnamələri burada çap edib Türkiyəyə aparmaq üçün prins Səbahəddin Parisdən buraya Hüseyn Tosun adında bir gənc türk xüsusi olaraq göndərmişdi.

Avropada, Misirdə, Türkiyənin xilas uğrunda çalışan gənc türklərdən Əhməd Rizaini, Abdulla Cövdəti çoxdan tanıyırdım... Məhz mənim köməyimə ümid edərək Parisdən buraya inqilab xatiri üçün göndərilmiş Hüseyn Tosunun şəxsi fədakarlıq və cəsəəti mənim təzədən Parisdə olanlarla əlaqəyə girişməyimə səbəb oldu".⁹⁶

Digər tərəfdən, Əli bəy bir çoxlarının qeyd etdiyi kimi 1903-cü ildə Bakıya ittihadçıların xüsusi təlimatıyla gəlmiş olsaydı, 7 ildən sonra təkrar İstanbulla qayıtmazdı. Qayıdırdı ona görə ki, artıq Türkiyəni konstitusiyalı parlament idarə edirdi. 1908-ci ilin 17 dekabrında İkinci Məşrutyyə Məclisi açılmış, Məclisi-məbusan fəaliyyətə başlamışdı. 1909-cu ilin 27 aprelində Əbdülhəmid taxtdan endirilmiş və 1909-cu ilin iyun ayında o illərdə İstanbulda olan Hüseyn Cavidin yazdığı kimi: "İdareyi-ürfiyyə qalqmış, sükunət və əmniyyət hökmfərma, ciddiyyət və fəaliyyət azacıq görünməyə başlayır"du.⁹⁷ Əli bəy Hüseynzadə Türkiyəyə belə bir vaxtda qayıdırdı.

"İstanbulla yetişincə durmuş və tiyyət yetişdirdiyi gənc və hüquqşünas ənsarlər tərəfindən kəməli-məmnuniyyətlə tibbi fakültəyə müdir edilmişdir".⁹⁸

1911-1914-cü illər

1911-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə, dr. Nazim, Əyyub Səbri, Məhdət Şükrü, Hacı Adil, Ziya Gökalp, Xeyri bəy, Ömər Naci, Tələt Paşa, Əli Fəthi, Xəlil bəy və Əhməd Nəsimi "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyətinin mərkəzi-ümumisinin (rəyasət heyətinin) üzvü seçildilər.⁹⁹

... 1911-ci ilin 9 mayında gecədən keçmişə qədər Cavid bəyin* evində Əli bəy Hüseynzadə, Tələt Paşa, Ziya Gökalp, Ömər Naci "İttihad və Tərəqqi" partiyasında təmsil olunan gənclər üçün idarə binası, elmi dərgi nəşr etmək məsələlərini müzakirə edirlər.¹⁰⁰

1911-ci il sentyabr ayının 1-də "Türk Yurdu" cəmiyyəti quruldu. Əli bəy Hüseynzadə cəmiyyətin qurucuları sırasında milli şair Məhməd Əmin Yurdaqul, Əhməd Hikmət bəy, Ağaoğlu Əhməd bəy, Akil Muxtar bəy, Akçoraoğlu Yusufbəy bir yerdəydi (həmin təşkilatda Əhməd Hikmət bəyi sonralar Ziya Gökalp əvəz edəcəkdə).

Əli bəyin "Türk yurdu"ndakı fəaliyyətini az qala heçə çıxaran, bu barədə istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda, xüsusən son dövrdə çox ehtiyatla danışan, fəaliyyətinin bu mərhələsində onu az qala sıradan biri kimi təqdim edən müəlliflərlə mübahisə açmağa lüzum görmürəm.

Əli bəyin özü də "Türk Yurdu"ndakı fəaliyyəti barədə xüsusi danışmağa ehtiyac görməyib. Amma bunun da səbəblərini aydınlaşdırmalıyıq. Nə üçün Əli bəy bu ilk türkçü təsisatdakı iştirakını, eyni zamanda, türkçülük naminə xidmətlərini qabartmağa, xatırlatmağa ehtiyac duymur? "Əbədi gözəlliklər" dəftərindəki "Bioqrafik müxtəsər məlumat"a "Əlavə" bölümündə Əli bəy yazır: "Azərbaycanda bana dair bir çox nəşrlər yayınlanmışdır (məsələn, "Füqərə füyuzatı"nın ilk nüsxəsində. Türkiyədə yazılanların mühümləri şunlardır: Yusuf Akçuranın məqalələri ("Türk yurdu"nda və "Türk yılı"nda), Ziya Gökalp (Böyük və ya kiçik məcmuə"də?), Ab. Cövdət "İctihad"da; M.T. (Məhməd Əli Təvfiq: "Təsvir əfkar"da)).

Deməli, Əli bəy bu məqalələrdə keçən fikirləri özü haqqında yazılanların mühümlərindən hesab edirdi. Bəy Məhməd Əli Təvfiqin məşhur "Turanlının dəftəri" xatirə yazısından bəzi parçaları Sadəddin Nüzhet Ergün 1936-cı ildə nəşr etdiyi "Türk şairləri" adlı fundamental tədqiqatının ikinci cildində təqdim etmişdir.

"Fuad Köprülü miqyasında yurdsevər bir türk"¹⁰¹ olaraq dəyərləndirilən Məhməd Əli Təvfiq Əli bəyin ikinci dəfə İstanbulla gəldiyi dövr və onun "Türk yurdu"ndakı xidmətləri barədə orijinal mülahizələr irəli sürür: "...İkinci dəfə olaraq İstanbulla gəldiyi zaman bir az kəndi övladı olan məfkurə yavaş-yavaş iməkləməyə başlamışdı. Bu gürbüz yavrunun bir an əvvəl inkişafını təmin etmək lazımdı. Çünki

* Cavid bəy 1926-cı ildə İstiqlal məhkəməsinin qərarı ilə edam olunmuşdu. Bütün mənbələrdə onun 1926-cı il hadisələrində günahsız olduğu qeyd edilməkdədir - **müəllif**.

bir kaç ay sonrakı hadisənin fəci bir vüzu ilə həpimizə göstərdiyi kibi, düşmanlar onu boğmağa əzm etmişlərdi. "Türk yurdu" və "Türk ocağı"nın təsisində fəal bir amil olan Hüseynzadə nevzadənin çocuqluq və gənclik dövrlərini heyratverici bir sürətlə adlayaraq kühulət çağına gəlməsinə bütün mövcudiyyətilə çalışanların ilk səfəndədir. Milli məfkurənin atası, eyni zamanda, türklüyün mükəmməl bir örnəyidir".¹⁰²

Yusif Vəzir Cəmənzəminli isə xatırladırdı ki, Əli bəy "Türk Yurdu" məcmuəsinin müəssislərindəndir; "Türk ocağı"nın ağsaqqalları sırasına seçilmişdir.¹⁰³

1932-ci il yanvarın 3-də Leninqraddan Əli bəyə yazdığı məktubda Pavlov "Türk ocağı"nda Hüseynzadənin vasitəsilə tanış olduğu Xəlidə Ədib Adıvara və onun həyat yoldaşı Adnan bəyə salam göndərirdi*.

* * *

9 iyul 1912-ci ildə Əli bəy Ədhiyə xanım ilə qurur. Əli bəyin Ədhiyə xanım ilə harada görüşüb tanışlıqlarının tarixçəsi barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur...

Oğlu Səlim Turanın və qızı Saidanın bildirdiyinə görə¹⁰⁴ Ədhiyə xanım əslən çərkəz olan süvari zabiti Şəmsəddin bəyin qızı idi.

* * *

1913-cü ildə Əli bəy Hüseynzadəni akademiya tipində olan və Cəlal Sahirin rəhbərlik etdiyi Türk Bilgi Dərnəyinin Türkiyyat komissiyasında Nəcib Asim, Köprülüzadə Məhməd Fuad, Akçuraoglu Yusuf, Ağaoğlu Əhməd, Əhməd Cövdət, Ziya, Bursalı Tahir, Arif, Fuad Rauf, Mahmud Muinlə bir yerdə görürük. O, 1913-14-cü illərdə, eyni zamanda, "Kafqasyalılar Nəşri-Maarif Cəmiyyəti"nin (Qafqaz Türkləri Maarif Cəmiyyəti) üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdi.

Əli bəy Hüseynzadə isə bu illərdəki görəvlərini xatırladarkən türkçülük sahəsindəki xidmətlərinin üstündən sükutla keçirdi: "Balkan hərbində (1912-1913) daima "Hilal-Əhmər" in xizmətində bulunaraq, müxtəlif xəstəxanalarda yaralı və xəstələrin tədavisilə, əlimdən gəldiyi qədər uğraşmışdım".¹⁰⁵

* "Yeni Turan", "Türkün atası imtahanı", "Atəşdən köynək", "Türkiyədə Şərq, Qərb və Amerikan təsirləri" əsərlərinin müəllifi görkəmli yazıçı Xəlidə Ədib Adıvar "İslam Ansiklopedisi"nin baş redaktoru Adnan Adıvarla 1917-ci ildə evlənib. Bu isə belə deməyə əsas verir ki, Pavlov "Türk Ocağı"na Əli bəylə birlikdə 1917-dən sonrakı illərdə və 1928-ci ilə qədərki bir dövrdə gəlib. Çünki Adıvarlar ailəsi 1928-ci ildə artıq Türkiyəni tərk etmişdi - **müəllif**.

1915-1917-ci illər

1915-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə İstanbulda qurulan "Rusiya müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsi"ndə Yusuf Akçura ilə bir yerdədir. Professor Əhməd Temir yazır:

"... Əvvəlcə cəmiyyət adından yaradılmış bir komissiyanın, öncə müttəfiq və dost dövlətlər olan Almaniya, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstana getməsi və sonra da 1916-cı ilin haziranında İsveçrədə toplanacaq olan "Millətlər konfransı"na qatılmaları uyğun görülmüşdür.

Komissiyanın Avropaya hərəkətindən öncə, ilgililərə təqdim edilmək üçün 1915-ci ilin yayında almanca 1. "Rusiyadakı müsəlman türk-tatarların bugünkü durumu və fəaliyyətləri", 2. "Rusiyadakı müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsinin memorandumu" sərlövhəsi ilə iki mətn hazırlanmışdı. İkinci mətn, Budapeştdə "Pester Lloyd-Gesellschaft" mətbəəsində nəşr olunmuş, ayrıca 1916-cı ildə "Die Melt des İslams" dərgisində də çıxmışdır. (VI, 1-2, s.33-35). Bu muhtıra... almanca və fransızca olaraq İsveçrədə də yayımlanmışdır. Memorandumu hazırlayan və təqdim edən kimsələr olaraq bu adları görürük: Yusuf Akçura, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əsəd Çələbizadə, Mukiməddin Beycan".¹⁰⁶

Əli bəy Hüseynzadə isə Avropaya gedən bu qrupu "Turan heyəti" adı ilə təqdim edir. Özü də Əli bəyin xatirəsindən görünür ki, bu heyət rəsmi status daşıyırdı. Hüseynzadə yazır: "Hərbi-ümumi əsnasında Orta Avropada Pr.Yusuf Akçura, ayan katibi mərhum kırımlı Əsəd və buxaralı Mukiməddin ilə birlikdə "Turan heyəti murahhası" namilə bir cəvelan: Bu münasibətlə ümumtürklük lehinə propaqanda yaparaq, onun siyasi haqlarını müdafiəyə çalışdıq, ötdə bəridə konfranslar verdik, yazılar yazdıq".

H.Ziya 1916-cı ilin yanvar ayında Berlində olmuş həmin nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi Ə. Hüseynzadəni təqdim edir.

Onlar dost və müttəfiq ölkələrin liderlərinə Rusiyadakı türklərin haqlarını çatdırmaq və qorumaq tələbi ilə müraciət edirdilər. Əhməd Temirin də qeyd etdiyi kimi maraqlıydı ki, onlar təkcə dost və müttəfiqlərə deyil, hətta düşmənlərə də xitab edirdilər:

"Biz bu ricamızı, xalq və millətlərin haqlarını ayaqlar altına alan Rusiyaya qarşı savaşıyan müzəffər Almaniya, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstana yönəltməklə kifayətlənməyib, eyni ricalarla İsveç, Norveç, Danimarka, İsveçrə və Amerika Birləşmiş Ştatları kimi tərəfsiz ölkələrə və hətta Rusiya müttəfiqi olan İngiltərə, Fransa və İtaliyaya da xitab edirik. Beləcə Rusiyanın dostlarına da bu ricalarımızı duyurmaq istəyirik: Çünki onlar millətlərin mühafizəsini, milli haqların qorunmasını və milli bağımsızlıqların əmniyyət altına alınmasını, bu savaşın qayəsi olaraq elan etmişlər".

Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Çələbizadə Məhəmməd Əsəd və Mukiməddin Beycan dekabrın 8-də Vyanada Avstriyanın baş naziri Storqk və

xarici işlər naziri Forqaç tələfindən qəbul edildilər. Dekabrın 12-də Budapeştdə baş nazir Tisza, parlament üzvü Andrası ilə görüşdülər. 1916-cı il yanvarın 12-də Türk-tatar heyəti Berlində xarici işlər naziri Paqu və onun müavini Zimmermann tələfindən qəbul edildi, 1916-cı ilin fevralında isə Sofyada Bolqarstanın baş naziri Rodoslovla, Məclis üzvləri ilə görüşdülər.

* * *

Əli bəy Almanıyanın siyasi rəhbərlərinə ünvanladığı müraciətdə bildirirdi: "Rus idarəsindəki türk qövmlərinin haqlarını savunmaq üçün dörd nümayəndə Budapeştdə və Vyanada çox yaxşı qarşılandıq. İndi də Berlində eyni haqları müdafiə üçün hüsurunuzdayıq. Rusiya mütəcanis bir kütlə deyildir. Orada türk-tatar qövmləri sayca böyük bir toplama varır. 1879-cu il nüfuz sayımında ruslar türklərin miqdarını az göstərmək üçün yardıqları işə rəgmən bu nüfuz 24 milyon olaraq görünür... Onlar çox geniş torpaqlarda bəzi ləhcə fərqləri ilə eyni dili qonuşmaqdadırlar..."

Rus imperiyasının türk qövmü ilə münasibətlərinin mahiyyətinə, assimilyasiya problemlərinə... diqqəti cəlb edən Əli bəy onu da bildirirdi ki, rus ədəbiyyatının Rusiya türkləri üzərində faydalı təsirləri inkar ediləməz. "Fəqət bu mədəniyyətin qaynaqlarından biri Bizans ortodoksluğudur. Onda Avropa mədəniyyətinin əsaslı keyfiyyətləri yoxdur. Bu kifayətsizlik rusların yaydığı kultüru daima axsatmışdır. Ruslar kəndi kultürlərini yayarkən milli kultürləri yox etmə qayəsini güdürdülər..."

* * *

1916-cı ilin may ayının əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin də təmsil olunduğu Yusuf Akçura, Abdurrəşid İbrahim, Mukiməddin Beycan, Safa Əhmədoğlu, Əhməd Saib Kaplanov, Seyid Tahir Əfəndi, Əziz Makər və Əhməd Ağaoğludan ibarət nümayəndə heyəti Lozanda keçirilən "Milliyyətlər Birliyinin Üçüncü Konqresi"ndə iştirak etmək üçün İsveçrəyə getdi.

1916-cı ilin 18 mayında Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Abdurrəşid İbrahim və Əhməd Ağaoğlu tələfindən Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Vilsona teleqram göndərildi. Teleqramda onlar Amerika Prezidentindən Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə etmək üçün öz şəxsi nüfuzundan istifadə etməsini xahiş edir və: "Bizə yardıma gəlin. Bizi məhv olmaqdan qoruyun" — deyər ricalarda bulunurdular.

Heyət 1916-cı ilin iyulunda Sürixə gedərək o zaman burada olan Leninlə görüşür. Zəki Vəlidı Toğanın bildirdiyinə görə Lenin onları diqqətlə dinləyib: "Sizin istədiyiniz hüquq, biz iqtidara gələrsək, artıqlaması ilə təmin olunacaqdır" — demişdi.

Xatırladım ki, türk-tatar heyətinin Avropaya bu gözlənilməz və uğurlu səfəri ilə bağlı Rusiya Dövlət Dumasında ciddi müzakirələr keçirildi.

* * *

Əziz Mirəhmədov yazır: "1917-ci ildə Stokholmda keçiriləcək Beynəlxalq sosialist konqresinə nümayəndə heyəti göndərmək istədikdə həmin heyətə iki başqa alimlə birlikdə Ə. Hüseynzadə də daxil edilir; lakin konqresdə iştirak etmək hüququ olmadığı üçün heyət geri qaytarılır".¹⁰⁷

Əli bəy Hüseynzadə Stokholm səfərini yuxarıdakı mülahizələrin əksinə olaraq tamam başqa şəkildə təqdim edib: "Stokholmda, məzkur Dünya savaşının önünə keçib müharibələri bir an əvvəl ümumi bir sülhə qovuşdurmağa bir yol bulmaq üçün toplanmaq istəyən beynəlmiləl sosialist konfransına türk işçisi adına, prof. Akil Muxtar və Məclisi Məbusan üzvü mərhum Nesim Masliyuh (*Nesim Muslih* — A.T.) ilə birlikdə mürəxxəs olaraq getdik... İngilis və Fransız sosialistləri gələ bilmədiklərindən (hökumətləri mane olmuşdu) məzkur konfransdan bir nəticə çıxmadı isə də, biz məzkur qayə ilə orada çalışan sosialist Hollandiya-Skandinav komitəsinə haqqımızı müdafiə yollu bir muhtıra verdik və sosialist aləminə Türk diləklərinin haqlı olduğunu anlatmağa çalışdıq. Bundan başqa İsveç paytaxtına gələn rus sosialist mürəhhəsləriylə faydalı təmaslarda bulunduq... Şurasını da unutmam ki, Stokholma gedərkən, Berlində, öncə alman sosialistlərinin liderlərindən biri olan (və bilaxirə müharibədən sonra, Almanıyanın ilk rəisicumhuru olan) müttəfa Evert ilə (Ph. Şeidmanın dəlaləti ilə) görüşmüş və mülaqatından istifadə etmişdik".

Əli bəy xatirəsinə onu da əlavə edir ki, Stokholmda bulduğumuz müddətdə... ermənilərin əleyhimizdəki propaqandalarına qarşı antipropaqanda etmək məcburiyyətində qalmışdıq".¹⁰⁸

Hüseynzadənin Almanıya səfəri ilə bağlı çox maraqlı bir məlumatı da Françous Georgeon verir: "1916-cı ilin qışında "Hüseynzadə Əli Almaniyada, alman orduları tərəfindən dustaq alınmış Rusiya kökənli türklərdən taburlar təşkil etməyə çalışırdı".¹⁰⁹

Berlində olarkən Əli bəy Hüseynzadə burada keçirilən konqresdə "türk xalqlarının haqlarını müdafiə edən bir məruzə oxumuşdu".¹¹⁰

1917-ci ilin 14 avqustunda Əli bəy Hüseynzadənin Stokholmda Millətlərarası Sosialist Konfransındakı fransızca etdiyi çıxışının mündəricəsi barədə təsəvvür yaradan əsas məqamlar bunlardır.

"Osmanlı dövlətində milliyyətlər məsələsi dünya millətlərinin bağımsızlıqlarını qazanmalarına bağlıdır... Kapitalist imperializminin savaşda meydana çıxardığı problemlər arasında türk məsələsi diqqətlə ələ alınmağa dəyər. Sosialistlərin bir qismi kapitalist dünyanın, islam aləminə qarşı aldığı tövrü mənimsəməkdədir. İngiltərədəki Labour Party, Türkiyənin gələcəkdə Millətlər

Cəmiyyətindən çıxarılmasını istəməkdədir. Yəni sosialistlik iddiasına rəğmən kapitalist zehniyyət içində qalmışdır. Halbuki onların bu kimi hökmlərdən qurtulmaları lazımdır. Müsəlman düşmənliyi, türk düşmənliyi belə hökmlərin başında gəlir. Alman və fransız sosial-demokrat partiyalarının çoxunda bu kimi hökmlər davam etməkdədir. 1908-ci il Türk inqilabı bu şikəst dünyagörüşünü ortadan qaldırmaq qayəsini güdməkdə idi. İmperatorluq ünsürləri arasında eşit haqlara görə hür bir düzən qurmağa doğru gedirdi. Fəqət imperialist dünya Türkiyəyə bir dəqiqə nəfəs aldırmaı: İtaliya səbəbsiz Trablisə hücum etdi. Avropa hazırlanmağa vaxt qoymamaq üçün Balkan savaşını icad etdi. Sosialistlər arasında yalnız böyük Laues, Osmanlı dövlətinin parçalanmasının sosialist idealına ayqırı olduğunu gördü. Əgər Laues tragik bir surətdə ölməmiş, Stokholm Konqresində bulunmuş olsaydı, bu çox yaygın olan türk düşmənliyi (turcophobie) ilə mücadilə edərmi. Çünki o, Türkiyənin mühafizəsinin və bağımsızlığının Doğuda barışı davam etdirmək üçün yeganə təminat olduğunu qane idi. Türklərin dünya savaşına girmələri də imperialist saldırmaların doğurduğu bir əmrivaki (oldu-bitti) olmuşdur. Çanaqqala zəfəri imperialist dünyanın irəliləməsi üçün bir baraj olmuş və bu böyük hadisə Doğü millətlərinin oyanmasına imkan hazırlamışdır".

* * *

1916-cı ildə doktor Əli bəy zöhrəvi xəstəliklər barədə konfrans verir. "Türk ocağı"nda söylədiyi məruzələrdə¹¹¹ Hüseyinzadə zöhrəvi xəstəliklərə yalnız səhhət problemini araşdıran həkim olaraq deyil, eyni zamanda yunan mifologiyasının, sosioloji elminin mütəfəkkir bilicisi kimi yanaşır.

1) Dəri-zöhrəvi xəstəliyinin adının mənşəyini şərh edən Əli bəy fransızca venerian adlanan bu illətin mifoloji qaynağını araşdırır. Venüs eşq və hüsn ilahəsidir, eyni zamanda o, qədim bütəpəstlərin, xüsusən antik yunanlar və romalıların düşüncəsinə görə fahişəliyin də hamisi idi. Qədim yunan mifologiyasında Venüs sənaye məbudu Vulkanın qanuni zövcəsi olduğu halda, hərbi və zor məbudu olan Mars ilə qeyri-qanuni cinsi münasibətlərdə olmuşdur. Avropanın bir ictimai məzəzi olan fahişəliyin bu xəstəliklərin sirayətində rolu əyan olmaqla bunlara Venerian, zöhrəvi ismi verilmişdir. Bu Avropada belədir. Şərqdə isə Venüsdən daha dəhşətli bir məbud vardır: Əhrimən. Cəhalət isə fəhşdən daha dəhşətli bir belədir.

Sonra Əli bəy Qurandan misal gətirərək insanın nütfdən xəlq olunduğunu xatırladır.

Kainatı məhv etməyə çalışan insan düşməni Əhrimən zöhrəvi xəstəliyi nütfdə hasil edən tənəsül əzasına müsəllət edir. Nəticədə insan artımına xidmət edən nütfdəni mənbəsində qurutmağa çalışır. İctimaiyyət və hökumət bunun qarşısına sədd çəkməlidir.

2) Zöhrəvi xəstəliklər üçün ərazi məhdudiyyəti yoxdur. İstədiyi yerə asudə girib-çıxır. Bədənə o qədər gizli yerləşir ki, bunu nəinki cahillər, heç ziyalı təbəqəmiz də hiss edə bilmir.

Zöhrəvi xəstəlikləri incələyən Əli bəy onun mənşəyi, tarixi barədə də fikir söyləyir. Portəgizlər Amerikaya birləşmək istədikləri zaman Amerika Portəgizi zöhrəvi xəstəliklə ovladı. Zöhrəvi xəstəliklər Kolumbdan sonra Amerikadan gəlmişdir. Amerikadan Portəgizə gəlmiş və İspaniyada Amerika xəstəliyi adıyla tanınmışdır. Sonra Fransaya gəlmiş və fransızlar ona İspaniya xəstəliyi adını vermişlər. Sonra o, şərqə Avropada fransız, frəngi xəstəliyi adıyla tanınmışdır.

4) Hüseynzadə zöhrəvi xəstəliklərin müalicəsi tarixi barədə də məlumat verir.

5) Doktor Hüseynzadə zöhrəvi xəstəliyin yayılması, əlamətləri və müalicəsi barədə ətraflı bilgi verir.

6) Zöhrəvi xəstəliklərlə mübarizənin sosioloji əhəmiyyətini xatırladır:

Avropada iki məslək meydana gəlir. Reqlamentarizm və abolitionizm. Abolitionizmin banisi Botter adlı bir ingilis qadınıdır. Bu əqidədə olanlar fahişəliyə qarşı qadağaların ortadan qaldırılmasını tələb edirlər. Bunlara görə insan azadlığı hər sahədə olduğu kimi bu aspektdə də qorunmalıdır. İnzəbatı tədbirlər yolu ilə bunun qarşısının alınmasını tələb edən Fournier isə abolitionistləri əqli-səlim yoluna dəvət etməkdədir.

Sonra Əli bəy cəmiyyət yetkililərinə səsəlir: "Əfəndilər, məmləkətimizin elmi səviyyəsi İngiltərənininki qədər yüksəlmədikcə bizdə abolitionizmdən bəhs belə caiz deyildir. İngiltərənin təcrübəsi tədqiq edilməlidir. Əvvəla gizli fahişəliyə qətiyyənlə meydan vermək olmaz. "Fahişəlik gizli olmasın" — demək onun kütləvi icra olunması demək deyildir. Sadəcə fahişəxanalar səhiyyə zəbtəyyələrinin nəzarəti altında olmalıdır. Əxlaq və ədəbin qorunması üçün fahişəxanalar xalqın gözündən-qulağından uzaq olmalıdır. Hətta bəzi mağazalarda görünən ədəbsiz rəsmlər, kitablar belə ortadan qaldırılmalıdır. Həddi-buluğa çatmayan uşaqları bu yola düşürənlər dövlət tərəfindən cəzalandırılmalıdır. Bu xüsusda bilə-bilə bir-birinə xəstəlik sirayət etdirənlər məsuliyyət daşımalıdır.

Nəhayət, tibb alimi Əli bəyin 1916-cı ildə "Türk ocağı"nda verdiyi konfransdakı son sözləri: "Əfəndilər, burada konfransımı sona çatdıraraq bunu bir daha sizə xatırlatmaq istəyəm ki, millətimiz adətən istər coğrafi baxımdan, istərsə də tarixən böyük olduğu kimi, hər növ xəstəliklərdən xilas olaraq cismən, əxlaq cəhətdən, maddi və mənəvi baxımdan yüksəlsə Altaylara qədər mütəcanis olan bir kütlənin qərribir istiqbalında vahid bir cəmiyyət şəklində təcəlli edəcəyinə əsla şübhəniz qalmasın"...

* * *

1916-1917-ci illərdə Hüseynzadə Maarif Vəkaləti "Asari-İlmiyyə və Milliyyə Tədqiq Cəmiyyəti"nin, eləcə də Məclisi Ali Səhiyyə Cəmiyyətlərinin üzvü olaraq təhsil və səhiyyə sahələrinin inkişafında xidmətlər göstərmişdi.

1916-cı ildə yaradılmış Milli Təlim və Tərbiyə Cəmiyyətinin qurucuları sırasında Əli bəyin də imzası var.

1916-cı ildə o, "Türk-Macar Dostluq Cəmiyyəti" ümumi mərkəzinin üzvü olmuşdu.

1918-ci il. Azərbaycan cümhuriyyətinin qurulmasında Əli bəy Hüseynzadə də iştirak edirdi

"Digər mühüm bir səfər də, "Qafqaz Cümhuriyyətləri Federasionu" ilə bir sülh müahidəsi əqd etmək üzrə, xariciyyə naziri Xəlil bəyin Batumda bulunduğu sıralarda Ağaoğlu Əhmədlə bərabər, xüsusi bir vəzifə ilə, əvvəla Batuma (Xəlil Bəyin nəzdinə), sonra oradan da, Federasiyondan ayrılıb ayrı bir hökumət halında təşəkkül etməkdə olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı olan Gəncəyə (Nuru Paşanın yanına) qədər getməmişdən ibarətdir...

Burada türk ordusu sayəsində yenidən istiqlalını qazanmaqda olan Azərbaycanın münəvvərlərilə birlikdə, bu ölkənin bir Cümhuriyyət halında təəssüs və təşəkkül etməsi işlərində çalışıdıq..."¹¹²

Bu tarixi səfərindən geri döndüyü zaman doktor Hüseynzadə Əli "Hilali-Əhmər" qəzeti üçün "Azərbaycanda düşündüklərim" adlı bir yazı yazmışdı.

Maraqlı olan bu idi ki, 1935-ci ildə yazdığı "Bioqrafik müxtəsər məlumat"da Əli bəy aktiv siyasət və dövlət xadimi müstəvisində görünürdü.

"Azərbaycanda düşündüklərim"i qələmə alan Əli bəy isə Azərbaycanla Türkiyənin mənəvi birliyini məfkurəvi baxımdan təmin etməyə çalışan mütəfəkkir bir ideoloqdur.

O, Azərbaycana dövlət quruculuğu işində məsləhətlər vermək üçün göndərilmişdi.

Hilmi Ziya da bunu təsdiq edir. "Birinci Dünya savaşının sonunda hökumət tərəfindən Qafqaza məmur edildi və bu sırada Azərbaycanın milli bir dövlət halında qurulmasına çalışdı".¹¹³

"Azərbaycanda düşündüklərim" məqaləsində Əli bəy bu dövlətin adını üç şəkildə hallandırır: 1. Qafqaz Azərbaycanı, 2. Azərbaycan Cümhuriyyəti, 3. Qafqaz Türk Dövləti. Deməli, ölkənin adına qədər bütün aspektlər bu məsləhətləşmələrdə müzakirə mövzusu olmuşdu.

* Osmanlı hökumətinin Ədliyyə Naziri Xəlil Menteşə Türkiyənin Batum konfransında sülh heyətinin sədri idi — **müəllif**.

Əli bəy Hüseynzadənin İstanbuldakı arxivində 1918-ci il tarixli çoxlu qəzet var: 11 may 1918-ci il tarixli "Прибой", 12 may 1918-ci il tarixli "Вольный юг", 24 may-1 iyun tarixli "Батым", 12 iyun 1918-ci il tarixli "Борьба" və s.

Bu qəzetləri tarix göstəriciləri ilə bir yerdə xatırlatmağım səbəbsiz deyil. Belə ki, Ə.Bayat Əli bəyin bu səfərinin iyun ayında olduğunu yazır. Qafqaza bu səfəri zamanı xüsusi qeydlərlə mütaliə etdiyi qəzetlərin tarixi şahidlik edir ki, Əli bəy Hüseynzadənin Tiflisdə, Batumda və Gəncədə olduğu dövr 28 maydan sonraya deyil, cümhuriyyətin elan edildiyi günlərə, daha konkret isə bir az daha əvvəllərə təsadüf edir. Deməli, Əli bəy Hüseynzadə İstiqlal bəyannaməsinin elanından başlamış dövlətin Gəncədə təşəkkül etdiyi mərhələyə qədərki proseslərdə iştirak etmişdir. Əli bəyin "Azərbaycanda düşündüklərim" yazısının tarixindən (24 iyun) bilinir ki, o, Gəncəni iyulun ortalarında tərk edib: "Heç iki həftə olmadı ki, bu gənc dövlətin müvəqqəti paytaxtı olan Gəncə şəhərini tərk etdim".¹¹⁴

* * *

Gəncədə olarkən Əli bəy Hüseynzadə iyunun 13-də Məhəmməd Hadi ilə də görüşmüşdü. Bunu həmin gün Məhəmməd Hadinin "Qəhrəman türk əsgərinə" adlı şeirini öz dəst-xətti ilə yazıb Əli bəy Hüseynzadəyə təqdim etməsi də təsdiq edir. Şeir son illərdə Əli bəy Hüseynzadənin şəxsi arxivinin qızı Feyzavər tərəfindən Ege Universitetinə bağışlanmasından sonra aşkara çıxıb. Əli bəy Hüseynzadəni "ədibi-xalüq, fazili-şəhir, dahi" — deyər vəsf edən Məhəmməd Hadinin bu şeirinin Qafqaz İslam Ordusunun əsgərləri üçün marş şəklində yazıldığı anlaşılmaktadır. Əli bəyin özü ilə Gəncədən İstanbula gətirdiyi, ömrünün sonunacan şəxsi arxivində əziz bir əmanət olaraq qoruduğu və:

Türk oğluyuz, osmanlıyız,
Namusluyuz, vicdanlıyız

— misraları ilə başlayan bu şeir 13 bənddən ibarətdir.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə Gəncəni iyulda tərk edib. Qafqaz məsələsini müzakirə etmək üçün Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birgə İstanbula qayıdıb.

Bir faktı da unutmayaq: Məlumdur ki, Türkiyənin Azərbaycana hərbi yardımı ilə bağlı imzalanmış 1918-ci il 4 iyun tarixli sənədi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, xarici işlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınski, Osmanlı hökumətinin ədliyə naziri Xəlil bəy və 3-cü ordunun komandanı Vəhib Paşa imzalayıb. Maraqlıdır ki, Əli bəyə aid olan sənədlərin arasında onun nümayəndə heyəti ilə

birgə məhz iyunun 4-5-6-na aid nahar, şam yeməklərində iştirakını təsdiqləyən vəsiqələr var.

* * *

(Onu da nəzərə alaq ki, "İttihad və Tərəqqi" partiyasının Qafqaz şöbəsi 1918-ci ilin ilk aylarında yaradılmışdı. Şöbəyə mart ayında Qafqaza gələn Həsən Ruşən başçılıq edirdi).

* * *

Əli bəyin Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın siyasi əqibətilə bağlı xüsusi, ayrıca fikirləri vardı. Əvvəla, necə adlandırılmağından asılı olmayaraq Əli bəy bu məmləkəti türklərin ölkəsi hesab edirdi. Əli bəyə görə "bu bölgə üçün üç seçənəkdən söz etmək mümkün idi: bir Qafqaz Federasyonu, ayrı-ayrı müsəlman və gürcü dövlətləri və ya bölgədə türklərin yaşadığı kəsimlərin hıdıvıyyət* şəklində Osmanlı dövlətinə bağlanması".¹¹⁵

Əli bəy Hüseynzadə 1918-ci il oktyabrın sonu və noyabrın əvvəllərində Fuad Köprülü, Nurəddin bəy Xudayarxanov, türküstanlı Sədrəddin Xan, sibirli Abdurrəşid İbrahim, Osman Tokumbet, kazanlı Bahəddin və Həlim Sabitlə bir yerdə Rusiyadakı əsir türklərin problemlərini müzakirə etmək üçün İsveçrəyə getmişdi... Yolüstü Kiyevdə Almaniya səfiri Baron Mumla görüşmüşdülər.¹¹⁶

1919-1921

"Damad Fərid paşa hökumətinin məşum dövrünə gəlincə, o sıralarda iki dəfə tevkif olunaraq, aylarca "Bəkirağa bölüyündə (indi Tibb fakültəsinin təşrixanasıdır) qaldım. Malta adasına göndərilməkdən ancaq təsadüf olaraq qurtulmuşdum".¹¹⁷

Bunu Əli bəy yazır. Bu hadisə 1919-22-ci illər arasında ola bilərdi. Martin 4-də Damad Fərid paşa sədr-əzəm (baş nazir) olandan dərhal sonra, yəni ayın 10-dan etibarən "İttihad və Tərəqqi" partiyasının liderlərini həbs etmək barədə göstəriş verir. Fərid paşa 1922-ci ilin sentyabrında ölkədən qaçıb. Deməli 22-ci ilə qədər Əli bəy Hüseynzadə Türkiyədə təqib olunan ittihadçılardan biri olub və yazdığından da göründüyü kimi, Əli bəy bu dövrdə iki dəfə həbs edilib.

Ümumiyyətlə, Əli bəy Damad Fərid paşanın dövrünü bir neçə yazısında "məşum dövr" kimi səciyyələndirir.

* Hıdıvıyyət — quberniya. Bəzi mənbələrdə bu, vitse-krallıq kimi təqdim edilir. (bax: "Azərbaycan" jurnalı, 1989, № 11, səh.125) - müəllif.

Səlim Turan atasının həbsdə olduğu 1919-cu ili xatırlayıb yazır ki, "atam Əli bəy həbsxanada belə, təmiz geyimdə, qalstuklu və səliqəli idi. O, məni gülərlə qarşılayaraq qucağına aldı. Mən onun saqqalına toxunaraq evə nə üçün gəlmədiyini sordum. O isə kövrək səslə gülümsəyərək "burada padşaha kaftan toxuyuruz, evladım" - deyər cavab verdi.¹¹⁸

(4 yaşlı Səlimi atası ilə görüşə Baha Səid gətirmişdi.)

Damad Fərid paşanın sədr-əzəm olduğu dövr Əli bəyin demək olar ki, tamamilə susduğu, ümumiyyətlə yazmadığı illərdir.

Təhriflərdən biri də Bakıda "Günay" qəzetində dərc olunub.¹¹⁹ Qəzet, Əli bəy Hüseynzadənin guya 1918-ci ildə ingilislər tərəfindən həbs edildiyini yazır. Yuxarıda da göründüyü kimi, Əli bəy 1918-ci ildə ingilislər tərəfindən yox, 1919-cu ildən etibarən Damad Fərid paşanın göstərişi nəticəsində, özü də bir neçə dəfə həbs olunmuşdu.

* * *

1919-cu ilə dair başqa bir məlumat: "Hüseynzadə... Azərbaycanın İstanbul elçisi olaraq göndərilmiş olan Yusif Vəzirinin Azərbaycan türk ədəbiyyat tarixini yazması və yayınlanmasına yardım etdi".¹²⁰

* * *

Sadiq bəy Ağabəyzadə 24 dekabr 1939-cu ildə Lvovda yazdığı tərcümeyi-halında bildirirdi: "1920-ci ildə İstanbula gedərək, əmioğlum, İstanbul Tibb Akademiyasının professoru Əli bəy Hüseynzadənin (Turan) yanında yaşamışam".

1926-cı il. Bakı. I Türkoloji Qurultay

Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaya Türkiyə adına üç görkəmli alim dəvət olunmuşdu: Hüseynzadə Əli bəy, Fuad Köprülü və Yulius Mesaroş.

Türkiyəli nümayəndələr - Əli bəy Hüseynzadə, Fuad Köprülü, Etnoqrafiya muzeyinin direktoru Yulius Mesaroş İstanbuldan fevralın 16-da yola çıxıblar. Həmin günlərdə Türkiyədə olan leninqradlı professor Bartold da onlarla bərabərdir.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə "Yeni fikir" qəzetinə verdiyi müsahibəsində uzun illərdən bəri ayrıldığı Azərbaycana gələrkən dərin bir sevinc duyduğunu¹²¹ deyir. Eyni zamanda, onun 16 illik fasilədən sonra Bakıya gəlişi Azərbaycan cəmiyyətində də dərin həyəcanlar oyandırmışdı və Bakının bütün elmi-ədəbi dairələrində Əli bəyin şərafinə yığıncaqlar və ziyafətlər təşkil olunmaqda idi,

qəzetlər daha çox onun haqqında yazır, Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyəti martın 5-də Əli bəy Hüseynzadəni fəxri üzvlüyə qəbul edirdi.

Əli bəy Hüseynzadəyə Türkoloji qurultay günlərində istər nümayəndələrin, istərsə də Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin münasibəti onun dünya türkoloqları arasında və Azərbaycanın elmi-ədəbi çevrələrindəki nüfuzunun yaxşı bir göstəricisi idi.

Əvvəla, Əli bəy qurultayın başlandığı gün sadəcə rəyasət heyətinə deyil, Daniya Kral Elm Cəmiyyətinin prezidenti, run yazılarının sirrini açan dahi türkoloq Vilhelim Lüdviq Tomsen, Peterburq Akademiyasının üzvü məşhur Marr və SSRİ xalq maarif Komissarı Lunaçarski ilə bir sırada fəxri rəyasət heyətinə seçilmişdi. Onun dünya türkoloqlarını geniş miqyasda qapsayan belə ali bir tədbirdə türkoloqlar arasında Tomsenlə bir sırada dəyərləndirilməsi türkolojida Əli bəyə münasibətin dərəcəsini aydın ifadə edir. Türkoloji qurultay günlərində çəkilmiş kinoxronikadan da görüldüyü kimi, ona münasibət türkolojinin patriarxına münasibətə bənzəyir.

Əli bəy Hüseynzadənin 1923-cü ildə yazmağa başladığı* "Qərbin iki dastanında türk" əsərini məruzə mətni olaraq qurultaya təqdim etdiyini söyləsələr də, bu əsər Əli bəyin çıxışı kimi qurultayın stenoqrammasına əlavə edilməyib. Əlibəyşünasların yekdil rəyi isə belədir ki, elə həmin il Bakıda "İnternasional" mətbəəsində nəşr olunan "Qərbin iki dastanında türk" kitabçası Hüseynzadənin qurultaya təqdim etdiyi məlum məruzənin mətnidir.

Əli bəy qurultayın yalnız yekun iclasında çıxış edib. Qurultayın 6 martda keçirilən sonuncu iclasında Oldenburq, F.F. Mentsel, Əbdülrəhman Sədi və qurultaya gecikmiş xakasların nümayəndəsi nitq söyləmişdi. Əslində son çıxış Əli bəyin olub və Əli bəyin çıxışı radio səsgücləndiriciləri vasitəsilə İsmailiyyə binasının ətrafına toplanıb qurultayın gedişini izləyən şəhər əhəlisinə çatdırılırdı. Bu çıxışında Hüseynzadənin nədən danışdığını aydınlaşdırmaq üçün Hilmi Ziya Ülkenin (1901-1974) şəxsi arxivini araşdırmaq lazımdı. "Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi" adlı çox dəyərli kitabında "1926-cı ildə Bakıda toplanan birinci Türkoloji konqresinə qatılan Hüseynzadə, bu konqresə aid qeydlər buraxmışdır" — yazan Hilmi Ziya əlavə edir ki, "bu qeyd dəftəri basılmamış olaraq kitabxanamızdadır".

Ancaq əvvəlcə Hilmi Ziyaanın "Türkçülüğün və türk sosializminin babası Ali Turan" əsərinə daxil etdiyi, sonra Əliheydər Bayatın "Hüseynzadə Əli bəy" kitabında "Hüseynzadə Əli bəyin 26 fevral 1926-cı ildə Bakı Birinci Türkoloji Qurultayında tutduğu notların özəti" adı ilə təqdim etdiyi yazıdan görünür ki, bu qeydlər, sadəcə Türkoloji qurultay günlərində keçirilmiş iclasların məzmununu ehtiva edir və məruzə, yaxud çıxış mətni deyildir.

* Əli bəy Hüseynzadənin Torkvato Tassodan tərcümə etdiyi və "Qərbin iki dastanında türk" əsərinə daxil edilmiş parça 1923-cü ildə "İctihad" dərgisində dərc olunmuşdu - **müəllif**.

* * *

Hüseynzadənin 1926-cı ilin 26 avqustunda İstanbulda keçirilən məhkəmədə "Qazinin mənqəbəsi" adlandırdığı "Qərbin iki dastanında türk" əsəri milli mədəniyyət tariximizdə kəşf olunmamış siyasi-fəlsəfi bir abidədir.

Bu əsəri fəhmlə yozmaq, hətta heç son dərəcə güclü və qeyri-adi fantaziyanın da vasitəsilə mümkün deyil. Əsərin şifrələri Əli bəyin təəssüf ki, artıq pərən-pərən düşmüş arxivində ola bilərdi. "Qazinin mənqəbəsi" ifadəsindən də göründüyü kimi, "Qərbin iki dastanında türk" Azərbaycan və olsun ki, həm də əlifba məsələsinə təkcə Əli bəyin deyil, həm də Atatürkün münasibətini ehtiva etməkdədir. Axı əlifba islahatı ilə əlaqədar Atatürk Fuad Köprülü, alman Menzel, Radebold, macar Messaroşla yanaşı Əli bəy Hüseynzadədən də "məsləhətlər almış, fikir mübadiləsi aparmışdı" (*Kamil Vəli Nərimanoğlu*).

Türkoloji qurultaydan yazdığı qeydlərində Əli bəyin Ağamalıoğlu və Mustafa Quliyevlə birlikdə yemək süfrəsi arxasında Atatürk haqqında danışdıqları anlaşılr. Martın 3-də bu söhbətin təfəsilatını yazan Əli bəy bildirir ki, o sırada mən də nitqimi verdim. Deməli, Hüseynzadə "Qərbin iki dastanında türk" əsərini nəşr olunmaq üçün Ağamalıoğlu və Mustafa Quliyevə həmin gün təqdim edib. 6 martdakı qeydlərində isə Əli bəy günortadan sonra çıxış etdiyini xatırlatmışdı.

Beləliklə, "Qərbin iki dastanında türk" əsəri Hüseynzadənin qurultaydakı çıxışdır — qənaətinə gəlmək tələsik qərardır. Bu baxımdan, mənə, Əli bəyin 6 martda söylədiyi çıxışının mətnini tapılacağına ümid edərək axtarmaq zəruridir.

* * *

Sadiq bəy Ağabəyzadənin Parisdən İstanbula — Əli bəyə yazdığı 1923-cü il 1 iyun tarixli məktubda "Qərbin iki dastanında türk" əsərinə dəxli olan düşündürücü bir məqam var. Əli bəyin Torkvato Tassodan etdiyi tərcümə ilə tanış olan Ağabəyzadə yazırdı: "Həqiqətən Süleyman şahla bağlı epizod qeyri-adi dərəcədə Türkiyədəki son hadisələrə uyğun gəlir".

1940-cı ildə Hilmi Ziya da bu qənaətdəydi: "Burada tarixi şəxsiyyətlərin zaman və yer dəyişdiyini Əli Turan işarət etmirsə də, bu zəttən həmmən anlaşılıyor".

Ancaq Hilmi Ziyanın dediklərinə rəğmən Əli bəy bu işarəti vermişdi: "Dərvişin ağzından sanki Səlahəddin Əyyubinin mücahidələrini xəbər vermək istəyən böyük italyan şairi eyni zamanda adətə bir peyğəmbər kimi, zamanımızda gözlərimizin önündə cərəyan etmiş və etməkdə olan vəqələri xəbər vermiş

* Səməd Ağamalıoğlu o illərdə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri, Mustafa Quliyev isə Xalq Maarif Komissarı vəzifəsində çalışırdılar - **müəllif**.

oluyor". Əli bəyin bu şərhinə münasibət bildirən Hilmi Ziya deyirdi: "Əli Turanın burada türk istiqlal savaşına işarət etdiyi meydandır".¹²²

* * *

... Bir qrup qurultay nümayəndəsi ilə Əli bəy 8, 9, 10, 11 mart günlərində müxtəlif gəzintilərdə olub, məktəblərə baş çəkib.

Qurultay martın 6-da başa çatıb.

Ancaq Azərbaycan rayonlarının birində Əli bəy Hüseynzadə, Fuad Köprülü və Mustafa Quliyev hansısa bir tədbirdə iştirak və məruzə ediblər. Təəssüf ki, Əli bəy həmin rayonun adını qeyd etməyib, sadəcə martın 11-nə aid olan qeydlərində "klubda çıxışlarımız oldu" - deyər bildirir və əlavə edir ki, 12 mart 1926-cı il cümə günü Bakıya döndük.

Türkoloji qurultay günlərində Əli bəy Hüseynzadə mart ayının 1-də Xalq Maarif Komissarlığının dəvəti ilə Böyük Dövlət Teatrında axşam saat 8-də başlayan "Leyli və Məcnun" operasına tamaşa edib. Martın 3-də Türkoloji qurultay iştirakçılarının şərafinə dövlət tərəfindən verilmiş ziyafətə o da dəvət olunub. Həmin ziyafət o günlərdə çəkilməmiş "Birinci Türkoloji Qurultay" sənədli filmində əks etdirilib. Canlı görüntülərdən də hiss olunur ki, Əli bəy bu mərasimdə bir müsafir olaraq başqalarına nisbətən daha çox diqqət və məhəbbətlə əhatə olunmuşdur.*

Martın 5-də Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətində onun Bakıya gəlişi ilə əlaqədar keçirilən tədbirdə iştirak edib. Martın 6-da Dövlət kino idarəsi qurultay nümayəndələrini "Bismillah" bədii filminə və "Birinci Türkoloji Qurultay" sənədli filminə baxmağa dəvət etmişdi.

Bakıda olduğu müddətdə Əli bəy Hüseynzadə Fuad Köprülü ilə bir yerdə "Yeni Avropa" mehmanxanasında qalıb. Amma günün çoxunu Dram Teatrının arxasında, Şah döngəsindəki evin ikinci mərtəbəsində qardaşı İsmayıl Hüseynzadənin mənzilində keçirmişdi. Həmin günlərdə Əli bəy qohumları ilə bir yerdə şəkil də çəkirmişdi. Bu məşhur şəkildəkilər (səh. 178): — oturanlar: soldan — İsmayıl bəyin yoldaşı Məcnun, körpə Hacımurad. Əli bəyin xalası Fatmanın qızı Bədum xanım, Əli bəy Hüseynzadə, Fuad Köprülü, balaca Aynulhəyat (Əfrand Daşdəmirovun anası), İsmayıl bəyin qızı Böyükxanım. — ayaqüstə:

* Sənədli lentdə Azərbaycanın opera sənətçisi Hüseynqulu Sarabski də həmin ziyafətdə görünür. Lentlərdəki səssiz məqamları Əli bəy türkoloji qurultay günlərində yazdığı gündəlik qeydlərində belə "səsləndirir": "Bir toplantıda Mustafa Quliyev Mustafa Kamalın maarif icraatı üzərinə qonuşdu. Fuad Köprülü onu tamamladı. Ağamalıoğlu Mustafa Kamal Paşanın sağlığına içdi. Sarabski musiqi ilə "Mustafa Kamal Paşa" şərqisini söylədi. O sırada mən də nitqimi verdim. Samoylovic türkçə nitq iradə etdi. Mesarof qonuşdu: "Kəndisinin yabançı olmadığını söylədi, böylə söyləyənləri protesto etdi. "Macar milləti bu torpaqdan getmişdir" dedi". Beləliklə, tarixi və səssiz kinolentin mətnini də Əli bəy yazıya köçürüb gələcək nəsillərə əmanət edir — **müəllif**.

soldan birinci — Minəxanımın qardaşı Əziz, üçüncü - İsmayıl Hüseynzadə, Şəmsəddin Hüseynzadə, İsmayıl müəllimin qaynının qızı Naib (M.Ə. Sabirin gəlini), İsmayıl bəyin qulluqçusu və nəhayət, Böyükxanımın baldızı Zəkiyyədir.

Şəkin Cəmilə Hüseynzadədə olan yeganə orijinal nüsxəsi də böyük bir tarix əsəridir. Ortada əyləşmiş Əli bəy Hüseynzadənin və Fuad Köprülünün çöhrəsinə mürəkkəb dağıdılıb. Bu mürəkkəb ləkəsi 1937-ci ilin yadigarıdır. Hüseynzadənin qardaşı şəkli tələf etməyib. Sadəcə üzərinə mürəkkəb dağıdıb ki, Əli bəy tanınmasın. Şəkil isə uzun və əzablı sürgün yollarından keçib bu günə gəlib...

* * *

Həmin qurultayla bağlı düşünərkən gəlinən nəticə ondan ibarətdir ki, təkcə bu iki nəfər — Hüseynzadə və Köprülü Rusiyanın yürütdüyü siyasətin mahiyyətini, məhz SSRİ-də türklərin əlifba birliyinin mümkün olmayacağını, bunun sadəcə siyasi bir oyun olduğunu dərinləndirirdilər. Ona görə də nə Əli bəyin, nə də Fuad Köprülünün qurultayda və qurultay ərəfəsində verdikləri müsaibələrdə, etdikləri çıxışlarda türklərin hamılıqla latın əlifbasına keçidinin lehinə söylənmiş bir sözə, fikrə rast gəlmək mümkün deyil. Onların bu məsələdə sükutu əslində Türkiyə dövlətinin siyasi çıxarılara söykənən sükutu kimi dəyərləndirilməlidir. Nəticə bir az sonra məlum olacaqdı. Türkiyə susurdu, latın əlifbasına keçmirdi ki, Rusiya türklərin latın qrafikasına keçidini təmin etsin. Bu, baş verdi və ardınca dərhal 1928-ci ilin 1 noyabrında Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qərarı ilə Türkiyə də latın qrafikasına keçdi. 1927-ci ildən 1939-cu ilə kimi SSRİ-də latın əlifbası tətbiq olundu. Sonra kiril əlifbasına keçid baş verdi. Əlifba siyasətində o illərdə əslində Rusiya qalib gəlmişdi. Əlifba oyunu ilə türklər neçə yüzillik mədəni-mənəvi dəyərlərindən təcrid olundu, nəticədə Rusiya təbəəsi olan türklərin Türkiyə ilə mədəni əlaqələri 1939-cu ildə tamam kəsildi. Rus siyasətinin hər üzünü bilən Əli bəy bunu da bildirdi və qurultayda bu barədə danışmasa da, hər halda əlifba dəyişikliyiinin faciəvi bir sonluqla nəticələncəyini də hiss etməmiş deyildi. O, bunu hələ 1907-ci ildə təxmin etmişdi: "Bilmirəm bizim bu Qafqazda və bilxassə Tiflis şəhərində nə hal var ki, burada hər yerindən qalxan "millətin qabağa getməməsini" müsəlmanların əlifbasına, imlasına isnad edərək onların başına gətirdikləri oyun qalınmıyor. Mirzə Fətəli, Mirzə Rza, qospodin Şaxtaxtinski həp Tiflisdə duruyorlar!.. Üç yüz milyon islamın əlifbasını, altmış, yetmiş milyon türkün imlasını... türkün, islamın mərkəzindən uzaq olan yuvalardan, birdən dəyişmək istiyorlar!"¹²³

1926-cı il martın 5-də Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin iclasındakı çıxışında Əli bəy deyirdi: "Bundan iyirmi sənə əvvəl burada çalışdığımız zaman ədəbiyyatımızın geridə qaldığını buna ətf etmişdim ki, biz nümunə olaraq həp Şərq asarını intixaz edirik. Binaənəleyh Qərbə təvəccöh lüzumuna qail oldum. Mən nə ədib, nə də şair idim. Fəqət, Qərb asarını nümunə edərək göstərə bilərdim

ki, bu yolda bir az çalışdım. Ağac əyri idi. Əks cəhətinə ikmal lazım idi ki, düzəlsin. Vəqən, ağac düzəldi. Bir də yüksəlməsi icab edirdi. Xəta edərək zənn etmişdim ki, doğrudan-doğruya yüksəyə müraciət etməyə kafidir. Xeyr, əvvəla aşağılara enmək lazım idi. Bunu məndən sonrakılar yaptılar.

Bir gün sokakda bir çocuq gördüm, topla oynayır. Topu yuxarı atdıqca top dönüb aşağı düşürdü. Fəqət, topu əvvəl yerə vurduqca top əqibincə yüksəliyə.

Əsatirdən məşhur bir hekayəni xatırladım: bir pəhləvan, əsatiri bir pəhləvan digər pəhləvanlarla güləşdikcə onlar bunun arxasını daim yerə vurur, amma onu yenə bilmir, nəhayət, özləri məğlub olub tələf olurdular. O pəhləvanla güləşməyə, boğuşmağa hazırlaşan yeni bir pəhləvan bu halın hikmətini bir filosofdan soruşdu. Filosof dedi ki, yer o pəhləvanın anasıdır. Arxası yerə gəldikcə o, yerdən qüvvət alır və rəqibini məğlub edir. Onu yenmək üçün ayaqlarını yerdən üzməli, sonra havaya qaldırır, havada boğmalıdır. Həqiqətən pəhləvanın ayağı yerdən kəsilincə tələf olub getdi!

Ədəbiyyat da böylədir. Xalqa enmədikcə yüksəlməz! Əvvəla xalqa, köylüyə, əmələyə, vəlhasıl böyük kütləyə qədər enməli. Sonra bunlarla bərabər yüksəlməyə çalışılmalıdır. Böyük ədiblər, böyük alimlər, filosoflar çoxluq içindən çıxa bilər, yoxsa tək-tük yüksəlməz..."¹²⁴

Abdulla Şaiq onun bu sözlərinin uğursuz bir təsnifatını aparıb belə yazırdı: "Əlibəy Hüseynzadə bu nitqində öz səhvini başa düşdüyünü, ədəbiyyatımızı dərə-təpəyə saldığını etiraf edirdi".¹²⁵

Əziz Mirəhmədov isə "dönə-dönə uğursuz addımlar atmış mütəfəkkir sənətkar bu sözlərlə ömrü boyu bir çox məsələdə "xəta edib" yanlışlığını boynuna alırdı: siyasətdə, ədəbiyyatda, mətbuatda, fəlsəfədə" — deyir və əlavə edirdi: "Qurultaydakı nitqindən, sovet mətbuatında çap olunmaq üçün söylədiyi sözlərdən isə aşkar duyulur ki, professor keçmiş səhvlərini dərk etməyə başlayıb, öz ömür və sənət yolu üçün dərin peşimançılıq hissləri keçirməkdədir".¹²⁶

Mirəhmədov "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" kitabında yazırdı: "Hüseynzadənin başçılıq etdiyi ədəbi-jurnalist cərəyanının çox keçmədən məğlubiyyətə uğramasında Məmmədquluzadə və jurnalının da böyük rolu olduğu məlumdur. Bunu Türkiyəyə köçərkən Tiflisdə "Molla Nəsrəddin"-in redaktoru ilə söhbətində, habelə, sovet dövründə Bakıdakı bir nitqində Hüseynzadə özü etiraf etmişdi.

Əli bəyin Bakıdan gedərkən Mirzə Cəlillə görüşməsi və Bakıdakı nitqi arasında 16 illik bir müddət var. Müəllifin dediyindən belə anlaşılır ki, etdiyi işlərə, tutduğu yola, yazdıqlarına görə Əli bəy 16 il sərəsər peşimançılıq hissi keçirib. Ancaq onun Bakıdan gedərkən Mirzə Cəlillə görüşüb söhbətləşməsini Məmmədquluzadənin özü Əli bəyə böyük ehtiramla qələmə almışdı: "Məlum olur ki, bu cür asan "Molla Nəsrəddin" dilini də yazmağı bacarmalıdır. Necə ki, bu sözü mən ilk dəfə ədəbi-möhtərəm Əli bəy Hüseynzadədən eşitdim. Əli bəy Bakıdan axırıncı dəfə Türkiyəyə köçüb gedən vaxt Tiflisə gəldi ki, buradan Batuma getsin.

Tiflisə idarəmizə də təşrif gətirdi. Xoş-beş... Söhbət dildən düşdü və möhtərəm ədibimiz mənə belə dedi: "Yaxşı yazırsınız". Mən Əli bəyə ərz etdim ki, onun tək bir şəxsdən eşidilən bu sözü mən "havayı" danışılan sözlərin cərgəsinə qoya bilmərəm. Çünki Əli bəy Hüseynzadə kimi bir yazı ustadı mən tək bir cavan yazıçıya yazı barəsində dediyi sözü mən ciddi bir söz hesab edəmə görə. Əli bəy mənə dediyi sözü təkrar və təsdiq etdi və həmişə adət etdiyi kimi, başını aşağı salıb guya öz-özünə genə dedi: "Açıq yazmağı da bacarmaq lazımdır".¹²⁷

İsmayıl bəyin nəvəsi Cəmilə Hüseynzadə 1926-cı ildə qohumları ilə görüşən Əli bəyin İsmayıla dediklərini atası Şəmsəddin Hüseynzadədən eşitdiyini bildirir. Əli bəy son görüşlərində İsmayıla vəziyyətin yaxşı olmadığını hiss etdiyini, ailənin təhlükəsizliyi nəzərə alıb bir daha onlara məktub yazmayacağını bildirmişdi. Bu isə göründüyü kimi, səhvlərin etiraf olunması deyildi. Əli bəy "həqiqəti" buradakı qohumlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün "etiraf" etmişdi.

* * *

Əslində ailə üzvləri ilə, qardaşı İsmayıl ilə görüşmək istəyini Əli bəy Hüseynzadənin 1926-cı ildə Bakıya gəlişinin xüsusi səbəblərindən biri kimi də anlamaq olar. Doğrudur, o, bura Türkoloji qurultayın işində iştirak etmək üçün gəlmişdi. Ancaq bir il əvvəl - 1925-ci ilin 25 yanvarında İsmayıl bəy İstanbula — Əli bəyə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Əcəl məni təqib edir. Kaş görüşməyimizə mane olmayaydı. Müxtəlif səbəblərdən mənim oralara gəlməyim çətindir. Sən isə tətillərlə vaxtlarında ailə üzvlərlə gəl ki, görüşə bilək". Türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsi isə Hüseynzadəyə uzun illər boyu ayrı düşdüyü ailə üzvlərinə, doğmalarına bir neçə günlüyə baş çəkmək, onlarla bir yerdə olmaq üçün imkan verirdi.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə Bakını 1926-cı ilin 25 martında cümə günü tərk edib. Odessaya gəlirlər və saat 5-ə iyirmi dəqiqə qalmış gəmi ilə İstanbula yola düşüblər. Bu, Əli bəyin Bakıdan son gediş tarixidir: **25 mart 1926-cı il**.

* * *

Əli bəy Bakıdan qayıtdıqdan az müddət sonra - 1926-cı il may ayının 4-də İstanbul Universitetinin müdərrisliyinə (professor) seçilmişdi ("*Bioqrafik müxtəsər məlumat*")...

1926-cı il.
Əli bəy İstiqlal məhkəməsi qarşısında

1926-cı il 26 avqust. Əli bəy Türkiyənin İstiqlal məhkəməsi qarşısındadır. Hakimin suallarına cavab verir. Ölkədə Atatürkcə sui-qəsd cəhdi olub. Onu da digər əski ittihadçılar kimi Qara Kamalla əlaqələrdə şübhəli bilirlər.

Tarix, qəribədir ki, Əli bəyə qarşı heç vaxt ədalətli davranmayıb. Amma heç bir davasında da Əli bəy məğlub olmayıb.

* * *

Əli bəy İstiqlal məhkəməsinin qarşısındadır: "Mən Qazi Paşa həzrətlərinə hörmət və qiyməti daima izhar etdim... Mən Bakıda Qazinin mənqəbəsini nəşr edərkən bunlar burada sui-qəsd ilə məşğul imişlər. Mən nasıl aralarında ola bilərəm. Mən milliyyətpərvər bir insanam, türkəm".

Bu sözlərin zahiri tərəfləri məlumdur. Ancaq altyapısı, Əli bəyin dediklərinin mahiyyəti düşündürücüdür.

1926-cı ilin avqustunda İstiqlal məhkəməsi nə üçün qurulmuşdu? ...Əli bəy Hüseynzadə, sonrakı dövrün memuar yazan türkçülərindən (məsələn, Rza Nur) fərqli olaraq, xatirələrini yazmağa həvəs göstərməyib. Elə buna görə də dediyi sözləri sonradan təshih və şərh etmək imkanı olmayıb. Əli bəy 1926-cı ildə özünün milliyyətpərvər bir insan, bir türk olduğunu nə üçün yenidən xatırlatmalıydı?

1. Əli bəy əslində onu demək istəyir ki, bir milliyyətpərvər Əli bəy Şeyx Səidin tərəfində necə ola bilər? Əli bəy heç Qazi Mustafa Kamala müxaliflik yapan Qara Kamala da münasibət bildirmir. Onun münasibətinin aspekti Şeyx Səidə tərəf yönəlib.

2. "Mən Bakıda Qazinin mənqəbəsini nəşr edərkən bunlar burada sui-qəsd ilə məşğul imişlər".

Məncə, Əli bəyin ədalət divanı qarşısına çıxarılmasından daha çox məhkəmədə dediyi bu fikirlər maraqlıdır.

Diqqət yetirin, o, "Bakıda Türkoloji qurultayda iştirak edərkən", demir, deyir ki, "Mən Qazinin mənqəbəsini Bakıda nəşr edərkən bunlar burda sui-qəsd ilə məşğul olublar..."

Sonra isə məhkəmə salonundan Hüseynzadəni alqış sədaları altında azad etmişdilər. Düşündürücü olan onu məhkəmə salonundan ehtiramla yola salmaları deyil. Dediyi bu bir-iki kəlmə sözdür.

Əli bəy 1926-cı ildə "Mən milliyyətpərvər bir insanam. Mən bir türkəm" sözləri ilə Atatürk — Şeyx Səid ixtilafında Qazinin tərəfini saxlayırdı.

Bakıda Əli bəy Qazi Mustafa Kamal Paşanın kitabını nəşr etməyib. Bakıda 1926-cı ildə "Kommunist" qəzetinin himmətilə¹²⁸ Əli bəy Hüseynzadənin "Qərbin

iki dastanında türk" kitabı nəşr olunub. Deməli, bu kitaba həm də Əli bəyin məhkəmədə dediyi həmin sözlərin işığında yenidən nəzər salmaq zəruridir.

Kədərli təəssüflər doğuran hallardan biri də Əli bəyin əlyazmalarının aqibətidir. Məncə, Hüseynzadənin əsərləri əlyazmaların əsasında tədqiq edilsəydi, bir çox məsələlərə, o cümlədən "Qərbin iki dastanında türk" əsərinin mündəricəsinə, əsərin gizli siyasi dərinliklərinə və qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirilə bilərdi. Mətnin şərhə Əli bəyin yazı üslubunda az qala həlledici amil olaraq təzahür edir. Bütün yazılarında şərhələrə, izahlara geniş meydan verən Hüseynzadə, inanmaq olmur ki, "Qərbin iki dastanında türk" kimi çoxqatlı, polifonik quruluşa malik olan bir əsərin aşkar görünən mətnaltı məna yükünün anlamını oxucunun öhdəsinə buraxmaqla kifayətlənəydi.

Əli bəyin bu əsəri "Qazinin mənqəbəsi" adlandırması da təsadüfi deyil. Məncə onu iki versiyada — Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi və Atatürkün siyasi versiyasında oxumaq zəruridir.

* * *

"Qərbin iki dastanında türk" əsərində belə bir fraza var: "Portəkizlilərə xidmət edən, fəqət bir az sərsəriyə bənzəyən və bəlkə də "faidəm nerədə isə vətənim orasıdır" deyənlərdən bulunan bu Mun Səid nami şəxs..."

Əsərə şərh yazan O. Bayramlı Mun Səidin Xəlil Paşa olduğu qənaətinədir. Amma gizli siyasətlərin altını-üstünü bilən Əli bəy məhdud Azərbaycan davasının deyil, böyük türklük düşüncəsinin peşində olanlardan biri idi və 1926-cı ildə Bakıda nəşr edilmiş kitabında da o, məhz həmin illərin sözünü demişdi. "Qazinin mənqəbəsinə" belə çatdırmışdı. Mun Səidin Xəlil Paşa olduğunu kim deyə bilər? Mun Səidin şeyx Səid olması daha yaxın ehtimal deyilmi?

* * *

İstiqlal məhkəməsində Ə.Hüseynzadənin sorğulanmasının şahidi olmuş Səməd Ağaoğlu yazır: "Qara Kamalla dostluğunun mahiyyəti sorulunca da heç çəkinmədən "mütənaim oluyordum (nemətlənirdim)" cavabını verdi. O, bunu söylərkən Qara Kamalla həqiqi dostluğunun səmimiyyəti dışında deyildi. Bu adamı bütün digər arkadaşları kimi ciddiyyətlə sevirdi. Fəqət üç kiçik uşaq, kəndisindən çox gənc bir qadın, bir qayınvalidə, bir baldız, ayrılmaqları mümkün olmayan

* Qara Kamal Türkiyənin görkəmli siyasət adamlarından biridir. Bəzi mənbələrdə Qara Kamal Robespier, Trotski, Göbbelslə müqayisə edilir (S.Ağaoğlu). "İttihad və Tərəqqi" partiyasının milli iqtisad proqramını hazırlamışdı. Qurdurduğu anonim şirkətlər vasitəsilə xristian və müsəvi azlıqların nəzarətindəki ticarət həyatını türkləşdirməyə çalışırdı. 1917-ci ildə Tələt Paşanın hökumətində işə naziri olmuşdu. İstiqlal məhkəməsi tərəfindən Qara Kamala qiyabi ölüm hökmü çıxarılmış və İstanbuldakı evində yaxalanacağını başa düşən Q. Kamal mənzilində intihar etmişdi - **müəllif**.

uzaq bir əqraba ilə bütün gəlir mənbələrinin tükəndiyi bir zamanda Qara Kamal ona yardım əlini uzatmışdı. Söylədiyi sözün əsl mənası bu idi. Amma bu mənanı elə kəlmələr, elə məzlum bir əda ilə anlatdı ki, İstiqlal məhkəməsi hakimlərinin sərt, acı üzləri acıyan bir təbəssümlə gevsədilər. Məhkum olması üçün heç bir səbəb yoxdu. Buna rəğmən onu bu aqibətdən qurtaran bəlkə də bu sözü, bu duruşu oldu".¹²⁹

* * *

Sadiq bəy Ağabəylinin İstiqlal məhkəməsindən üç ay sonra - 30 noyabr 1926-cı ildə Nissadan Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı məktubda belə sətirlər var: "Qəzətdən xoşagəlməz hadisələri oxuyanda ağılıma pis fikirlər gəldi və bu, məni çox narahat etdi. Sənin məktubun isə məni sakitləşdirdi və sevindirdi ki, sən və bütün ailən sağ və salamatsınız".

1928-ci il

1928-ci ildə Əli bəy elmi fəaliyyətinin başqa — fərqli bir tərəfi ilə təzahür edir. Dahi şotland alimi və filosofu Adam Smitin 1776-cı ildə yazdığı və Parisdə 1881-ci ildə nəşr olunmuş "Sərvəti-miləl" ("*Təbiətin tədqiqi və millətlərin zənginliyinin səbəbləri*" - A.T.) əsərini fransızcadan tərcümə edir. Əlyazma nüsxəsi Əli bəyin qızları tərəfindən Türkiyənin Anabilim kitabxanasına hədiyyə verilmiş tərcüməni mütləq etdikcə bu nadir kitab Hüseynzadənin iki xüsusiyyətini — həm böyük bir siyasi iqtisad alimi və həm də mükəmməl bir fransızca mütəxəssisi olduğu qənaətini doğrurur (Əli bəy tərcümə zamanı fransız mətnində çoxlu düzəlişlər edib. Məsələn, "Fransızcada yanlışlıqla hausser yerinə baisser denmişdir" və s...)

Yenə də 1928-ci ildə Kamal Cənabla birlikdə Əli bəy Hüseynzadə elmi mündəricəsi etibarilə bu gün də çox nadir və əhəmiyyətli olan "Ensiklopedik tibb lüğəti"ni yazır. Xatırladım ki, ensiklopediyanın təkcə "A" hərfi ilə başlayan qismi 600-ə yaxın tibbi termini ehtiva edir.

Əli bəyin "Ensiklopedik tibb lüğəti" barədə qismən təsəvvür yaratmaq üçün kitabdan bəzi maddələri təqdim edirəm:

Anomali: (fr.Anomalie) yaradılış yanlış, təbiət xilafı, "qələti-təbiət", İnsan əlinin altı barmağı, və ya doğuşdan safən daxilində husyenin tək olaraq bulunması (monorchidie) bir anomalidir. Anomalilərin tədqiq və mütləəsi teratoloji elminə aiddir...

Əziz Bəy (Kırımı): (Əziz İdrisi). Kırımlı ləqəbiylə məşhur təbib və professor ki, İstanbulda məktəbi-Tibbiyyəyi Mülkiyənin və Cəmiyyəti-Tibbiyyəyi-Osmaniyyənin qurucularından olub 1234-cü ildə mərhum olmuşdur. Kimyayi-Tibbi, Əmrəzi-ümumiyyə və sairə kimi əsərləri vardır. Əziz bəyin türklüyə və türk

təbabətinə ən böyük xidməti tibb tədrisinin fransızcadan türkcəyə çevrilməsindədir. Bunun lüzumunu İkinci Sultan Mahmud da hiss etmişdi, fəqət ətrafında müşkülət çıxaranlar çox idi. Tibbin türkcə tədrisi qabil olub-olmadığını müzakirə və nəticədə bir qərar ittihaz etmək üçün, Əziz bəyin iştirakı ilə Cəmiyyəti-Tibbiyyəyi-Osmaniyyə üzvlərinin keçirdiyi tarixi iclas haqqında Rza Təhsin "Mirati-Tibbiyyə"sində belə məlumat verir..." və s.

Abühava: (f.Ab: su; hava) bir yerin iqlimi şəraiti-səhiyyəsinin məcmusuna verilən ism (fr. Contition climaterique). Məsələn: İstanbul abühavası ilə də məşhurdur.

Hər mizaca mutədil abü havası saz-kar.

(Füzuli)

Afoni: (fr. Aphonie, yun.a nefy edatı:phone: səs). Səs itikliyi, fakdi-savt. Tasavvut üzvünün (orqane de la phonation) felc, yara və sairə kimi bir pozuqluğu dolayısı ilə səsin kamilən qeyb olmasından, çıxma bilməməsindən ibarət mərzə-arizə. Bunu səs qısıqlığı və ya səs pozuqluğu (raucite) ilə qarışdırmamalıdır"...

1930-1940-cı illər

1933-cü ilin iyul ayında Əli bəy Hüseynzadə Türkiyənin maarif naziri dr. Rəşid Qalibin əmrilə bir il müddətində yeni iş yeri tapana qədər aylıq maaşı saxlanılmaqla təqaüdə çıxarılmışdır. Təqaüdə çıxarılması ilə əlaqədar ona göndərdiyi məktubda maarif naziri Rəşid Qalib "uzun illərdən bəri həyatını məmləkətə münəvvər yetişdirməyə vəqf etmiş və çox zaman zorlu şərait içində böyük xidmətlər görmüş olan zatıalilərinin" — Əli bəyin xidmətlərini də qeyd etməyi unutmamışdı.

* * *

Türkiyədə soyadı haqqında qanun qəbul edilərkən Əli bəy 1934-cü ildə Turan soyadını götürdü. "Turani adından nisbət "i"sini qaldırıb bunu kəndimə soyadı olaraq seçdim. "Turani" ləqəbini 1904-cü yılında "Türk" qəzetəsindəki türklük, türkçülük üzərinə yazdığım bitülərdə (məqalələrdə), düzgünlərdə kullanmışdım".¹³⁰

Beləliklə, tariximizdə Akçuranın dediyi kimi, ilk Turani olan Hüseynzadə həm də 1934-cü ildə Türkiyə hüduqlarında Turan adına rəsmi status verərək onu soyadına çevirir.

Xatırladım ki, Əli bəy Hüseynzadə soyadı olaraq *zadə, li, gil, oğul* kimi sonluqları qəbul etmirdi. Çünki "*zadə*" hər şeydən öncə farscadır və zadəganlığı xatırladır... "*Oğul*" ataya intisabla soya intisabı qarışdırır. Eyni problem *lı* ədatında

da var... Burada bir məhəllə, bir şəhərə intisabla bir ailəyə intisab qarışır... Türkcə izafət ədatı olan **in**-ə gəlincə bu da adı başda olsaydı, bir dərəcəyə qədər kullana bilərdi. Sona gəlincə dəyərini itirir. Toyğarın Məhməd nə isə, amma Məhməd Toyğarın pək tühaf oluyor. Sübhinin Həmdullah, Hüseynin Əli deyəməyiz..." Azərbaycanda işlənən **gil** təbiiriylə, bunun İstanbul şivəsində qarşılığı olan **lär** haqqında Əli bəyin şərhı belədir: "**Gil** nəşəbə, dədələrə dələlət etmir. Ancaq bir ailənin həyatda olan üzvlərindən ən mühüm bir simanı alaraq bunun adını bütün əqrabaya yayır. O halda **soy** kimi mənalı bir kəlmənin yardımına baş vuracağıız. **Soy** kəlməsi irq, nəşəb, sülalə, babalar, nəvələr, əqraba kimi bir çox mənalara ifadə edərd. Bu halda mənim adım *Hüseynsoyu*, yaxud *Hüseynsoylu* olacaq. Fəqət bu soy sözü gizli qalmaq şərtiylə müxtəsərliyi tərcih ediyorum".*

* * *

1930-cu illər həm də Əli bəy Hüseynzadənin dilinin sürətli şəkildə turançı düşüncə sistemini ehtiva etməsi kimi maraqlıdır. Artıq Əli bəy Ulu Tanrı ifadəsindən də irəli gedərək yaradının əski türkcədəki daha qədim versiyalarından olan **Oğan** kəlməsini işlədir. Peyğəmbər əvəzinə **Yalavac**, metod əvəzinə **oran**, şair əvəzinə **ozan**, saz əvəzinə **çoğur-çökür**, hökumət yerinə **törü** və s. sözlərdən istifadə etməyə başlayır.

* * *

Əmisi oğlu general Sadıqpaşa Ağabəyzadənin 1923-cü ilin 18 avqustunda Əli bəyin 23 iyul tarixli məktubuna yazdığı cavabında isə belə bir məqam var: "Sənə Ankarada "Təlif və Tərcümə" heyətinin** sədri vəzifəsinin təklif edilməsi

* Hüseynzadənin soyadı haqqında mülahizələrini təqdim edərkən onun Həmdulla Sübhinin sorğusuna 1925-ci ilin sentyabrında yazdığı şərhlərə istinad etdik — **müəllif**.

** Bu barədə dəqiq olmayan belə bir qənaət də var: "Atatürk hakimiyyətə gələndən sonra Ə.Hüseynzadə Ankaraya dəvət olunur. 1923-cü il iyulun 23-də Milli Maarif Nazirliyinin "Təlif və Tərcümə" komissiyasında tərcüməçi vəzifəsinə təyin olunur və ona ingilis iqtisadçısı Adam Smitin "Millətlərin sərvəti" əsərinin tərcüməsi tapşırılır. Lakin bu əsər kitab kimi dövlət mətbəəsində çap edilərkən, əlifba inqilabı ilə əlaqədar əsərin nəşri dayandırılmışdır". (Ə.Hüseynzadə "Seçilmiş əsərləri" "Çaşıoğlu" — 2007, səh.18). Bu qeydlərdəki bəzi məqamlara aydınlıq gətirilməlidir: 1) 1923-cü il iyulun 23-ü Əli bəyin hər hansı bir vəzifəyə təyin olunmasının tarixi deyil, ona sədr vəzifəsinin təklif edilməsi barədə Sadıq bəy Ağabəyzadəyə yazdığı məktubun tarixidir. 2) O, tərcüməçi vəzifəsinə təyin olunmamışdır, ona sədr vəzifəsi təklif edilmişdir. 3) Hüseynzadə A.Smitin xatırlanan əsərini 1928-ci ildə tərcümə etmişdir. Bu barədə yuxarıdakı fikri Hilmi Ziya Ülken "Türkçülüğün və türk sosializminin babası Ali Turan" məqaləsində belə təqdim edir: "Adam Smitin "Millətlərin zənginliyi" əsərini Maarif Vəkaləti Təlif və Tərcümə heyətinin istəyi üzərinə tərcümə etmiş, fəqət əsər dövlət mətbəəsində basılarkən hərf inqilabı üzündən yarım qalmışdır". Hüseynzadənin özü isə bunu belə xatırladır: Tərcümə etdiyim Adam Smitin "Sərvəti mülə" əsəri hüquq fakültəsinin təqdimnaməsinə haiz olaraq Dövlət mətbəəsinə verilmişdir. Fəqət, hərf inqilabı dolayısıyla basılması indiyə qədər geri qalmışdır" — **müəllif**.

məsələsinə gəldikdə onu deyə bilərəm ki, o iş tamamilə sənə uyğundur və maddi baxımdan indiki işindən çox-çox sərfəlidir".¹³¹ Lakin Əli bəy həmin məktubdan sonra qələmə aldığı "Bioqrafik müxtəsər məlumat" yazısında bu barədə məlumat vermir. O, işləmək üçün İstanbuldan heç vaxt Ankaraya köçüb getməyib. (Xatırladım ki, Əli bəyə təklif olunan və hansı səbəblərdənsə qəbul etmədiyi həmin vəzifədə əvvəllər Ziya Gökalp çalışmışdı).

Əli bəy Ankarada işləməyib və yaşamayıb. 28 aprel 1925-ci il tarixdə Əlimərdan bəy Topçubaşovun Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı məktubdan öyrənirik ki, Əli bəyin həmin ərəfələrdə səhhətində problem olub və o, bir müddət Ankara yaxınlığındakı bir kənddə dincəlib. Kənddə dincəldiyi müddətdə görüşdüyü adamlardan biri də Əhməd bəy Ağaoğlu olub.¹³² Tədqiqatçılarının bəziləri onun Mustafa Kamal Atatürk hökumətində bir sıra mühüm vəzifələrdə çalışdığını bildirirlər.¹³³ Ancaq bu fikrin də etibarlı əsası yoxdur. Əli bəy heç vaxt, heç bir ölkədə, o cümlədən çox sevdiyi Türkiyədə hakimiyyət məqamlarında təmsil olunmayıb.

Onu da xatırladım ki, bu illər barədə danışan tədqiqatçıları bir qayda olaraq Əli bəyin artıq əməkli, sakit bir həyat sürdüyünü yazırlar, onun yaradıcılıqla guya çox az məşğul olduğunu bildirirlər. Ancaq məsələ heç də bu qəbildən deyil, bunun psixoloji-mənəvi aspekti var. Əli bəyin düşüncələrini, həyat mübarizəsini diqqətlə izləyənlər bir həqiqəti mübaliğəsiz qəbul etməlidirlər. Onun ideallarının, məfkurəsinin son rəmzi obrazı Qazi Mustafa Kamal Paşadır. Doğrudur, Əli bəy otuzuncu illərdə az yazıb. Ancaq artıq uzun, davamlı, sabit davası, mübarizəsi öz bəhrəsini vermişdi. Meydanda ən böyük əsər - Türkiyə Cümhuriyyəti və Atatürk vardı. 1938-ci ilə qədər — Atatürk dünyasını dəyişənəçən Əli bəy fəaliyyətdədir. 1938-ci ildən sonra Atatürkün ölümü Əli bəyi gerçək bir təziyadara çevirmişdi. Ömrünün lap son anınacan Hüseynzadə Atatürkün xiffətini çəkdi.

Gözələ aşiq idi,
Sevgilisiydi vatan.
Şimdi o yüksək Qazi
Qəribi-hüsni-Canan.

Əli bəy Hüseynzadənin mətbuatda dərc olunmuş son yazısı "Afət qarşısında şair, alim və gənclik" şeri oldu. Şeir Ərzincanda baş vermiş zəlzələyə və Qızılaya ithaf edilmişdi. 1940-cı ilin 15 yanvarında "Tan" qəzetində dərc olunmuş şerin ilk misraları mistik bir xəbərciyə bənzəyirdi:

Ərzincanda bir quş var
Dalda yuva arıyor.
Qanadından qan sızır
Dərdə dəva arıyor.

Gördü fəci bir ölüm
İraq yerdən gələn var.
Üzərində kəfən: Qar,
Ya rəbb, nədir bu zülüm?

Şeri bütövlükdə mütaliə edib əslində belə bir qənaətə gəlmək olur ki, burada ifadə olunan fikirlər bütün həyatı boyu təlqin etdiyi milliyyətçi əxlaqın yekun sözləri və Əli bəyin vəsiyyətiydi.

Zəlzələ baş verib, ozan, geoloq, memar, tarixçi, qızılay, gənclik zəlzələyə münasibət bildirir. Geoloqa görə bu təbiətin gözlənilən bir hadisəsidir. Dünya dəyirmidir, mərkəzi atəş buxarıdır. Memara görə tikilən evlərin inşa tərzı bərbaddır, təməl sağlam deyil. Tarixçiyə görə günahkar istibdad dövrüdür. Geotexniki tədqiqlər aparılmadan evlər vulkanik ərazilərdə tikildiyi üçün zəlzələyə davamlı deyil. Qızılay bu darımacalda günahkar axtarmağın əleyhinədir. "Yardıma qoşmaq lazımdır" — deyir. Gənclik isə zəlzələni yurdun ortağ dərdi kimi görür. Bu isə şairin — Əli bəyin mövqeyidir:

Ölən öldü, dirilməz,
Sağı qurtarmağa bax.
Viran evlər düzəlməz,
Yeni yurd qurmağa bax.
Modern olsun, dayansın,
Sarsıntıya, yangına;
Yıxmasın, uçurmasın
Zəlzələ, sel, fırtına.
Yaşasın ulu millət.
Yüksək Kamal ölküsü
Yaşasın Cümhuriyyət...

Ölümqabağı bunu yalnız Əli bəy kimi böyük bir şəxsiyyət yazı bilərdi. Zəlzələ öz yerində. Əslində söhbət dünyanın siyasi silkələnməsindən, siyasi zəlzələlərdən, sel və fırtınalardan gedirdi. Atatürk ölmüşdü. Əli bəy Türkiyənin taleyindən narahat idi. Yüksək Kamal ölküsünün, Cümhuriyyətin yaşamasını istəyirdi.

1930-cu illərdə yazdıqlarının böyük əksəriyyəti — xüsusən şeirləri - Mustafa Kamala həsr olunub. Bu illərdə rəssam Əli bəy həm də Atatürkün portretini çəkib.

* * *

Tibb professoru Əli bəy Hüseynzadə 1933-cü ildə "Siflomanı və frəngiyə dair bilgilərimizin tarixindən bir nəbzə"¹³⁴ əsərini dərc etdirir.

* * *

İctimai fəaliyyətini isə lap sonacan davam etdirən Əli bəy Hüseynzadənin adı bu illərdə adətən böyük təsisatların qurucuları sırasında çəkilir.

Əli bəy böyüklük, birincilik davasında olmayan nadir şəxsiyyətlərdən biri idi. Onun bir alim, bir həkim olaraq fəaliyyəti də, bədii yaradıcılığı da, şairliyi, rəssamlığı da məfkurəsinin dışarıya çıxmış təcəssümü kimi maraq doğurur. Ömrünün son dörd ilində Hüseynzadə iki rəsmi və genişmiqyaslı tədbirdə iştirak edib: 1936-cı ildə Üçüncü Türk Dil Qurultayında, 1940-cı ildə isə Dəri və Zöhrəvi Xəstəlikləri Cəmiyyətinin təsis yığıncağında.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə ilə əlaqədar faktların kifayət qədər qıt olduğu bir dövrdə — 1970-ci ilin 5 sentyabrında yazdığı və sonralar demək olar ki, bütün verdiyi məlumatların yüzdə-yüz həqiqət olduqları təsdiqini tapan qeydlərində Şəmsəddin Hüseynzadə Əli bəyin Paris Akademiyasının üzvü olduğunu bildirir. Bunu təsdiq, yaxud təkzib edəcək sənədin olub-olmadığı məlum deyildir...

Müasirləri onu belə səciyyələndirir

Hüseynzadə Əli bəy "bəyaz saqqallı, pəmbə üzlü, gözəl gözlü... Həyatında az qızan, daha az da heyrət edən, ağır, sakit adam" idi (*S. Ağaoğlu*).

"Sabahları üzünü qırxması bir saat, geyinməsi iki saat sürərdi" (*S. Ağaoğlu*).

Əli bəy "sülh və sükun, anlaşıma və ahəng tərəfdarı" idi (*Yusuf Akçura*).

Daim düşünür və "tənhalıqı sevirdi" (*A. Cövdət*).

"Yaradılış etibarını ilə filosof təbiətli, dərvişməşrəb" idi (*İstanbul seririyatı, 2-cild*).

"Bitkilərə qarşı böyük sevgisi səbəbiylə, evinin bağçası adətən botanik serası idi. Fakültə bağçasında çiçək açmış bir bitkinin önündə dəqiqələrcə durub onu sevgi ilə seyr edər, kiçik mişarıyla qurumuş budaqları kəsərdi" (*Cavad Sarğın*).

"Evinin bağçası böyük bir botanik bağı halındaydı. Təbiət elmlərinə və təbiətə olan sevgisi nəzəri olaraq qalmazdı. Günlərinin bir qismini bağçada yetişdirdiyi çiçək və bitki ləklərinin içində keçirir, müasirlərinə bunları göstərir, hər biri haqqında latınca adları ilə ətraflı izahlar verirdi (*H. Ziya*).

"Süleymaniyədəki evdə çeşidli heyvanlar — toyuq-cücə, pişik, göyərçinlər və s." bəsləyərmiş (*S. Turan*).

"Danışmağa başladığı zaman hekayələri, xatirələri, şakaları, fıkraları, iynəli atmacalarıyla qarşısındakıları heç yormadan dinlədərdi" (*S. Ağaoğlu*).

"On doqquzuncu yüzilin qərblı elm adamları tipində, orta boylu, narın, üzünə çox gözəl bir ifadə verən bəyaz saqqallı..." (*Hilmi Ziya Ülken*).

Əli bəy Hüseynzadə ailənin yeyəcəyini tədarük etmək üçün adətən balıq bazarına gedərmiş.

Yeyəcəklərdən daha çox badımcandan hazırlanmış xörəklərə üstünlük verərmiş (*qızı Feyzavər*).

Əli bəy Hüseynzadənin də qardaşı İsmayıl Hüseynzadə kimi gözləri mavi olub. Hüseynzadələr nəslində kişilərin boyu adətən 1,74 olur. Əli bəyin də bu boyda olduğunu atası Ş. Hüseynzadənin və Əli bəyin qızları Saida və Feyzavərin söhbətinə istinad edərək Cəmilə Hüseynzadə deyir.

1940-cı il 17 mart. Əli bəy Hüseynzadə dünyasını dəyişdi

Ömrünün sonlarında Əli bəy Hüseynzadə İstanbulda Üsküdarın Ehsaniyyə məhəlləsində yaşayır. Və 1940-cı il mart ayının 17-də bazar günü buradakı evində də dünyasını dəyişir. Ev Əli bəyin deyildi. Türkçülüyn dahi qurucularından biri Əli bəyin Türkiyədə öz evi, mülkü olmayıb. Uşaqlar Çağaloğlundə dünyaya gəlib, sonra Süleymaniyədə və Üsküdarə kirəkeş yaşayıb. Keçindiyi ev də bacanağı Kamal Muxtar* məxsusdu. "İndi orada Mustafa Nevzat laboratoriyası yerləşir".¹³⁵

* * *

Ev Üsküdarə, İhsaniyyədəydi. Əvvəllər isə Əli bəygil Namik Kamalın əqrabası Hamid Salahorun Süleymaniyədəki evində yaşayıblar. Səlim Turanın bildirdiyinə görə, Hamid Salahor çox müasir düşüncəli bir insan olub. Atatürkün diş həkimi Hamid bəylə Əli bəy yaxın dostluq münasibətlərində bulunublar**. Əli bəy Hüseynzadəyə rus alimi V. Pavlovun yazdığı 3 yanvar 1932-ci il tarixli məktubdan anlaşılr ki, professor Hamid bəy "Türk ocağı"nın üzvlərindən olub.¹³⁶

* Kamal Muxtar 1923-cü ildə Əli bəyin baldızı Səadət xanımla ailə qurmuşdu. Əli bəyin bacanağı - professor Kamal bəy onun yaxın dostlarından olan Akil Muxtarın qardaşı idi. Akil Muxtar Türkiyənin böyük mütəfəkkiri və İstanbul Universitetinin tibb professorlarından olmuşdur. Türkiyənin ictimai həyatında çox ciddi nüfuz sahibi olan A.Muxtar xərçəng xəstəliyindən vəfat etmişdir. Akil Muxtarın həyat yoldaşının atası sonralar Gürcüstan KP MK-nın birinci katibi işləmişdi. Muxtarın qayınatasının kimliyini hələlik müəyyənləşdirə bilmədim — **müəllif**.

** Əli bəy Hüseynzadənin Sadıq Ağabəyzadəyə yazdığı məktubdan Hamid bəyin 1939-cu ildə vəfat etdiyi bilinir; "Süleymaniyədəki əski ev sahibəsi Kərimə xanımın zevci, dişçi məktəbi professorlarından Hamid bəy bir kaç ay əvvəl, sizlərə ömür, mərhum oldu. Münasib görürsən qadınıcığa bir təziyətnamə yaz". Bu sonuncu məktubun üzərində başqa bir kədərli nişanə də var. Sadıq bəy 1939-cu ilin 9 sentyabrında yazılmış məktubu 1940-cı ilin 31 martında aldığı bildirir. Yəni Sadıq Ağabəyli Əli bəy Hüseynzadənin son məktubunu alanda artıq Əli bəy 14 gündü ki, dünyasını dəyişmişdi. Sadıq bəy aprelin 7-də həyatda olmayan Əli bəyə cavab yazırdı — **müəllif**.

* * *

Ölümündən altı ay əvvəl Sadıq bəy Ağabəyzadəyə yolladığı məktubda Əli bəy səhhətində problem olmadığını bildirir: "Bizi soracaq olursan, cümləmiz iyyiz, sihatteyiz, yalnız Ethiye bu yaz olduqca ağır böhranlar keçirdiyi üçün hələ yataqdadır. Bir türlü doğrulamadı, evdən bir tərəfə çıkmıyor".¹³⁷

Ədhiyə xanım 1939-cu ildən infarkt xəstəliyindən yatır və 1944-cü ildə dünyasını dəyişir. Ədhiyə xanım Əli bəydən 24 yaş kiçik idi.* Ədhiyənin məzarı Əli bəyin başucundadır.

* * *

Atasının ölüm anını xatırlayan Saida T.Abdinlə söhbətində demişdi: "Mən lap yanındaydım öləndə... bacımın əri də bizdəydi, radioda bir şeylər anladırıldı, Hindistanda azadlıq hərəkatından söhbət gedirdi və bu azadlıq hərəkatına ingilislərin müdaxilə etdiyi söylenirdi, atam da hürriyyət tərəfdarı. Bacımın əri də ingilislərin tərəfini tutan bir adam idi. Atam coşqulu olaraq Hindistanın tərəfində. Bir az sonra mübahisə kəsilir. Səlim də üzünü qırxırdı. Atam onu güzgüdə görür və arxa-arxaya geri qayıdır, Səlim də güzgüdən görür ki, atasında bir dəyişiklik əmələ gəlmişdi, qohumu çağırır, o da bizə söyləyə bilmir və atam yatağa uzanır və bir də gözümüzü açdıq ki, ölmüş..."

Əli bəy belə tamama yetir. Hürriyyətin və hürriyyətperəstlərin təəssübünü çəkərək dünyasını dəyişir.

Əli bəy Hüseynzadə Qaracəhməd məzarlığında Səlimiyyə təkkəsinin qarşısında, böyük divan şairi Nədimin yaxınlığında, ailə qəbrində dəfn edilib.

*P.S. Bir məsələni də unutmayaq. Bunu Əli bəyin qızı Saida Santur deyib: "İki çox mühüm dəftəri vardı. Onu itirdik. Tapa bilmədik. Birisi əski əlifbayla idi, birisi yeni əlifbayla"*¹³⁸.

Türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq

Tarix dönür, dəyişilir, müzakirələr isə bitmir. Türkləşmək, islamaşmaq, müasirləşmək triadasının müəllifi kimdir, ideyanın təməl daşını kim qoymuşdur? - mübahisəsi kəsilir, dəqiq ünvan tapılmaz. Araşdırıcılarımızın bir qismi onun Cəmaləddin Əfqaniyə, bir qismi isə Yusuf Akçuraya məxsus olduğunu irəli sürür. Başqa birisi də Ziya Gökalpa aid olduğu qənaətinə gəlir. Mübahisələri diqqətlə

* Ə.H.Bayatın "Əli bəy Hüseynzadə" (İstanbul, 1998) kitabında "Hüseynzadə Əli bəyin ailə şəcərəsi" cədvəlində aşağıdakılar təşvihi edilməlidir. 1. Ədhiyə xanım 1947-də deyil, 1944-cü ildə vəfat etmişdir. 2. İsmayıl Hüseynzadə 1866-cı ildə deyil, 1868-ci ildə anadan olmuşdur. 3. İsmayıl Hüseynzadənin Bəhram, Şəmsəddin, Sultan İbrahim və Firidundan başqa oğlu yoxdur. Şəmsi kimi təqdim olunan beşinci övlad Böyükxanımdır — **müəllif**.

nəzərdən keçirib dərhal belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bütün tərəflərin ümumi hədəfi Əli bəy Hüseynzadədir. Dartışma daha çox Əli bəyin ətrafında cərəyan edir. Əslində məsələ çoxdan çözülmüş. Nəzəri prinsipin Cəmaləddin Əfqaniyə, Yusuf Akçuraya, yaxud Ziya Gökalpa aid olduğunu iddia edənlərə ən tutarlı cavabı 1924-cü ildə Ziya Gökalpın vəfatı ilə əlaqədar yazdığı "Ziya Gökalp haqqında xatirə və mülahizələr" məqaləsində türkçülüyn böyük qurucularının ilklərindən olan Yusuf Akçuranın özü verirdi: "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək... türkçülərin fəaliyyətində bir vəchə mahiyyətini haiz olan bu üçlü ümdənin əsl atası Hüseynzadə Əli bəydir. Məhz siyasət sahəsində, biri digərinə zidd kimi görünən türklük, islamlıq, osmanlılıq siyasətlərinin, bu üç tərzə siyasətin, qabili təlif olduğunu Əli bəy iddia etmiş və "Füyuzat"ın 10 iyul ihtilalından əvvəl çıxmış nüsxələrindən birində "türklük, islamlıq və avropalılıq" qayələrinin məmzucən istehsalını tövsiyə etmişdi".¹³⁹ 1928-ci ildə də Yusuf Akçura həmin fikrində ısrarlıydı: "Əli bəyin üçlü düsturu, yaxşı tapılmış xoşbəxt əsaslardandır. Bu əsas, türk aləminin hər tərəfinə yayılmış və xüsusən Məşrutyyətdən sonra İstanbulda çox əslənmişdir. Məsələn, Gökalp Ziya bəy "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" məsələsi haqqında bir çox yazılar yazmışdır".¹⁴⁰

Nəzəriyyə iyirminci yüzilin əvvəllərinə aiddir və onu türk cəmiyyətinə, türk ictimai fikrinə aşıl原因anlar isə bütün hallarda Əli bəyin çevrəsində hərəkət edirlər.

* * *

... Əli bəy qədər haqqı, xidməti unudulan, danışılan başqa bir mütəfəkkir təsəvvürə gətirə bilmirəm.

"Yaradılış etibarı ilə filosof təbiətli, dərvişməsrəb" olan Əli bəy Hüseynzadə gerçəkdən də öz sakit, təvazökar halı ilə düşüncələrdə çevriliş yaratdı. Milyonlarla insana sirayət edə bildi. Yüz ildir ki, türk dünyasının mənəvi problemləri onun yandırdığı çırağın işığında çözlür.

"Türk hissiyyatı ilə mütəhəssis, islam diniylə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazırasıyla mütəməddin" olmağa çağırən Əli bəy istisna olunarsa, ona qədər məsələni bu şəkildə düşünən və ifadə edən başqa biri yoxdur və elə buna görə də Əli bəy bu istiqamətdə birinci dahimizdir. Bütün türk dünyası miqyasında birinci dahi. Türk-İslam-Qərb dəyərlərinin sintezindən hasilə gəlmiş bir cəmiyyəti hazırlamaq ideyası ona məxsusdur.

"Çirkablara daş atmalıdır, həm də doluncaya, yox edilincəyə, ortadan vücudları qaldırılincaya qədər daş atmalıdır, mümkün qədər böyük daşlar atmalıdır, qayalar yuvarlatmalıdır. Daş, qaya kafi deyildir. Oraları tibbin tövsiyə etdiyi zəhərli-zəhərli mikrob öldürücü məvaddi-əfniyyə ilə doldurmalı, üzərinə neft qazı tökməli, sonra da atəş yağdırmalı, ta ki, üfunətindən, üzviyyəti-sariyyəindən bir əsər qalmasın! Fədai lazımdır, fədai! Yuxarı sıçrayan mürdarlıqlardan

qorxmayan fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fədai!"

1907-ci il idi, XX yüzil türk dünyasının milli ideoloji düsturunu "Füyuzat" araçılığı ilə birinci olaraq Əli bəy Hüseynzadə beləcə bəyan edirdi.

Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək triadasını türk ictimai-siyasi fikrinə Əli bəy Hüseynzadə aşılayırdı.

Bilirəm, mübahisə doğura bilər. Amma Əli bəyə münasibətdə ifrat biganəliyi bir anlığa da olsa sadə bir məhəbbətə dönüsdürsək bunun belə olduğunu fərqlənə dərhal varırıq...

* * *

1914-cü il dekabrın 11-də M. Ə. Rəsulzadə "İqbal" qəzetində dərc etdirdiyi "Diyanət, milliyyət və məişət nöqteyi-nəzərindən kənd məktəbləri" məqaləsində yazırdı: "Mədəni yaşayış üçün üç əsas lazımdır: milliyyət, beynəlmilliyət və əsriyyət. Milliyyətin rüknü ana dili, beynəlmilliyətin əsası — din və əsriyyətin binası — əsrə hakim olan ülm və fənn ilə məhəllinə görə onun vasitəsi olan dillərin öyrənməsidir.

Vaxtilə möhtərəm Əli bəy Hüseynzadə əfəndi "Füyuzat"da "islam əqidəli, türk qanlı və Avropa qiyafəli insan olalım" — demişdi ki, qəsdə də bu idi".¹⁴¹

M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan Kültür Gələnləri və Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində də üç ümdənin — əsasın Əli bəyə aid olduğunu birmənalı şəkildə etiraf etmişdi: "Beynəlmiləl demokratiya prinsiplərinə dayanaraq qurulan bu cümhuriyyət — mavi, qırmızı, yaşıl — üçrəngli bayrağıyla Azərbaycan kultür gələnlərinin bir xülasəsinə rəmzləndirirdi. Mavi rəng türklüyün, yaşıl rəng islamlığın, qırmızı rəng də çağdaşlığın əlamətiydi. Vaxtilə "Füyuzat" məcmuəsinin fəzil mühəriri "Türk qanlı, islam imanlı və firəng fikirli olalım" demişdi; sonra türkcülüyn böyük filosofu Ziya Gökalp bu üç ümdəni daha elmi bir üslubla kullanmış və eyni şüar sonra "Açıq söz" qəzetinin başlığı altında bulunmuşdur".¹⁴²

"Qafqaz türkləri" əsərində də M.Ə. Rəsulzadə mövcud qənaətini təsbit edərək yazırdı: "Gərçi "Füyuzat" məcmuəsi... türkcülük mövzusunı daha əvvəl tərciv eyləmiş, hətta mərhum Ziya bəyin sonralar "türk millətindənəm, islam ümmətindənəm və Qərb mədəniyyətindənəm" şüarı ilə ifadə etdiyi mənanı, Hüseynzadə Əli bəy "türk qanlı, islam imanlı və firəng qiyafəli olalım" formulu ilə bəyan etmişdi".¹⁴³

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ətrafında mübahisə yaradılan problem barədə belə ciddi və aydın qənaətini bir kənara qoyub türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək düsturunun Əli bəyə aid olması ilə bağlı onun "Şəhərdə bəzi işi-gücü qurtarmışlar söz buraxıblar ki, guya Ə. Hüseynzadə şeyxülislam olacaq... belə xəbərə də inanmaq olar? Əli bəy hamən Əli bəy deyil ki, a... diyordu "Avropa

qiyafətli olmalı"¹⁴⁴ sözlərini misal gətirmək yalnız təəssüf doğurur. Çünki məhz bu sözlərində Əmin bəy milli düstur barədə deyil, tamam başqa mətləblər haqqında danışırdı. Amma yuxarıda da göründüyü kimi, "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" triadasının Əli bəyə məxsus olması barədə Rəsulzadə açıq və aydın bir mövqedəydi.

Mirzə Bala Məmmədzadə yazırdı: "İslam ümməti (milləti) dövründən (yəni hər kəsin özünü yalnız müsəlman hiss etdiyi və türklüyünü, milliyyətini dərk etməmiş olduğu bir dövrdən) hənuz çıxmaqda olan Azərbaycan milli mühitini çalxalayan: qərbçilik — avropaçılıq, şərqçilik — islamçılıq və türkçülük — milliyyətçilik cərəyanlarını "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" şəklində ifadə edib formula halına salmağa müvəffəq olmuş Azərbaycanın böyük oğlu və böyük türkçü mərhum professor Əli bəy Hüseynzadənin (sonralar bu düsturu Ziya Gökalp İstanbulda işləmişdir) gərəklə dil, gərəksə fikir baxımından Rəsulzadə üzərində böyük təsiri olmuşdur".¹⁴⁵

Yusif Vəzir Cəmənzəminli də 1921-ci ildə yazıb tamamladığı "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" kitabının "Osmanlıda yetişmiş azərbaycanlı müəlliflər" bölümündə qeyd edirdi ki, Əli bəy Hüseynzadə "millətin yaşaya bilməsi üçün bir əsas olaraq "türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq" lüzumunu iddia etmişdi".¹⁴⁶

* * *

Qərbli türkoloqlar da "Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq" formulunun türk milli-ideoloji-fəlsəfi fikrinə aşılmasının Əli bəy Hüseynzadə ilə başlaması qənaətində yekdildirlər... François Georgieon Yusuf Akçuradan bəhs edən məşhur "Türk milliyyətçiliyinin kökənləri" kitabında yazırdı: "Əslində bu formulu kəşf edən Azərbaycan kökənli başqa bir Rusiya türkü olan Hüseynzadə Əli idi və bunu 1907-ci ildə, Bakıda yayımlanan "Füyuzat" dərgisindəki bir məqaləsində ortaya atmışdı".¹⁴⁷

Yakob M. Landau da "Pantürkizm" əsərində eyni fikri davam etdirirdi: "Qafqazlı... Əli Hüseynzadə 1907-ci ildə "Füyuzat" dərgisində türk milliyyətçiliyinin amacını türkçülük, islamçılıq, avropaçılıq olaraq bəlikliyiordu. Onun yaxlaşımı kəndi xalqı arasında milliyyətçiliyin nətliyə qovuşmasında üç aşamayı yansıtdı. Bu üç aşama içində türkçülük ən zor və anamlı ünsür oluyordu".¹⁴⁸

* * *

Ancaq təəssüf ki, çağdaş Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında (məsələn, İnci Engününün yazılarında) bəzən tarixi həqiqətlər gözlənilməz şəkildə təhrif olunur, İsmayıl bəy Qasıpıralı ilə Ziya Gökalp arasındakı məsafə və mərhələdə Əli bəyin

yeri, məqamı daraldılır: "Qaspiralının əsərlərində geniş ölçüdə işlədiyi türklük, islamiyyət və müasirlik qavramları, modern türk millətinin vaz keçə bilməyəcəyi ümdələr olaraq Ziya Gökalp tərəfindən formullaşdırılmışdır"¹⁴⁹ — deyən prof. dr. İnci Engününə formullaşdırma məsələsində mükəmməl cavab yenə də Yusuf Akçura, yaxud Ziya Gökalp tərəfindən verilir. Yusuf Akçura "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək formulu əsasda Hüseynzadə Əli bəyə aiddir",¹⁵⁰ Ziya Gökalp isə "Əli bəy Hüseynzadənin üçlü düsturu bütün türk dünyasında yeni üfqlər açdı" — deyir.

Hüseyn Tuncər isə yazırdı: "Türk yurdu"nun anlayışına görə türkçülüyn qayəsi, bir türk kultürünü yaratmaqdır. Eyni kultürlə yoğrulmuş olan türklərin bir mədəniyyəti olmalıdır. Bu mədəniyyət Batı mədəniyyəti cizgisində bir türk islam mədəniyyəti xarakteri göstərməlidir. Batı mədəniyyəti texnoloji alanda örnək alınmalı, milli dəyərlərdə özə bağlı qalınmalıdır. Bu görüş təməli Hüseynzadə Əli bəyə dayanan — türkçüləri, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək əsasına dayalı bir sintezə ulaşırmışdır".¹⁵¹

* * *

Ziya Gökalpın Əli bəy Hüseynzadə haqqında qənaətlərinə gəlincə, Bay Mehmet Tevfiqin Əli bəy tərəfindən də dəyərləndirilən yazısında bildirdiyi kimi, "...Ziya Gökalp ilk şüurlu milliyyət fikrini Hüseynzadədən iqtibas edən zümrə içində idi. Mərhumun farikaları arasında qədirşünaslıq da vardı. Hüseynzadənin fəzli-təqəddümünü elan etməkdən çəkinməz və haqqında çox dərin bir hörmət göstərirdi. Hüseynzadəyə "yalavac" ləqəbini verən Ziya Gökalpdır".¹⁵² Ziya Gökalpın bioqrafları birmənalı şəkildə bildirirlər ki, dahi sosioloqu yetişdirən amillərin başında hələ 15 yaşında oxuduğu Əhməd Vefiq Paşanın "Ləhceyi-Osmani" kitabı, Leon Kahunun "Tarix" əsəri və Əli bəy Hüseynzadənin türkçülükə bağlı görüşləri dayanırdı.

Səməd Ağaoğlunun da yazdığı kimi "dövrünün böyük mürşidi Ziya Gökalpa "İslam ümmətindən, qərb mədəniyyətindən, türk millətindən olmaq" tezisini Əli bəy Hüseynzadə ilham etdi".¹⁵³ Qərbçilik və türkçülüyn birləşdirən görüşün öndəri¹⁵⁴ (*Hilmi Ziya*) Əli bəy Ziya Gökalpın qərbçi baxışlarına mədəni düsturun daha iki və vacib qolunu — türkləşmək və islamlaşmaq mərhələsini əlavə edir, nəzəri-metodoloji və siyasi istiqaməti müəyyənləşir: türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək.

* * *

* Leon Kahun — Fransa. 1841-1900. L. Kahunun 1886-cı ildə yazdığı "Asiya tarixinə giriş" əsəri Nəcib Asim tərəfindən fransızcadan türk dilinə tərcümə edilmişdi. Türk milliyyətçi düşüncəsini həyəcanlandıran əsərlərdən hesab olunur - **müəllif**.

Əli bəyə qədər "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" düsturu meydanda yoxdur. Heç bir halda yoxdur. Ayrılıqda Axundovun avropalaşmaq, S.C. Əfqaninin islamlaşmaq təlimləri meydanda olsa da, yaxud Əli Suavinin irəli sürülən bütün məsələlər barədə aydın və prinsipial fikirləri olsa da, məlum məfkurə üçlüsü bütövlükdə Azərbaycanın və Türkiyənin dövlət düşüncəsinin təməlinə Əli bəy Hüseynzadənin fəlsəfəsindən miras qalır. Təməl prinsipi şəkilləndirən, ona nəzəri bəçim verib türk fikir həyatına aşıl原因 Əli bəy Hüseynzadədir.

Bu barədə hətta mübahisə açmaq belə yersizdir. "Azərbaycan bayrağını mənalandıran üç ümdə amilin ideoloqu Əli bəy Hüseynzadədir" məqaləsində İldəniz Qurtulan yazırdı: "Bu məsələni mən uzun illər tələbəsi olduğum Mirzə Baladan öyrənmişdim. Bəllidir ki, Azərbaycan bayrağının rənglərini mənalandıran "türkləşmə, islamlaşma, müasirləşmə" prinsiplərinin ilk dəfə Ziya Göyalt tərəfindən irəli sürüldüyü sanılır. Bu yanlış fikirdir, çünki həmin üç amili bir prinsip kimi irəli sürən ilk ideoloq böyük dahimiz Əli bəy Hüseynzadədir... Azərbaycan türklüyü artıq bu tarixdən sonra qəti olaraq icma dövrünü başa vurdu və milliyət dövrünə qədəm qoydu... Böyük alim, türkçülüyn ilk mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadəyə türklük, islamiyyət və müasir Avropa mədəniyyətinə bir tezis, antitezis və sintez şəklində prinsip olaraq müəyyənləşdirmək şərfi nəsi olmuşdur".¹⁵⁵ Əli bəy Hüseynzadənin belə bir təşəbbüsdə olduğunu hələ 1928-ci ildə "Məktubi-məxsus"u incələyən Yusuf Akçura görüb dəyərləndirmişdi: "...Əli bəy... müzakirələrdə iştirak edən tərəflərin tezis və antitezislərini yüksək bir sintez halında birləşdirmək istəmişdir".¹⁵⁶

Əslində, birləşdirmişdir və Əhməd Cəfəroğlu demişkən, Əli bəy Hüseynzadə — bu ixtiyar və imanlı türkçü, bu üçlü məramla milli istiqlalın fikri mücadiləsinin əsas qanununu - Ana Yasasını meydana qoymuşdur.

Qanun və insan haqları

"Füyuzat"ın ilk sayı üz qabığında Əhməd Midhət Paşanın təsviri ilə açılırdı. Əli bəyin "Midhət Paşa" sərəlvhəli yazısı da məcmuənin həmin sayından etibarən dərc olunmağa başlayırdı. Nə üçün? Çünki Midhət Paşa bir konstitusiya - Qanuni Əsasi qəhrəmanıydı. Əli bəy "Füyuzat"ın millətlə ünsiyyətinin ilk aşamasında Qanuni-Əsasının nədən ibarət olduğunu xatırladı yazırdı ki, *bir qanuna əsas qanun demək üçün o qanun gərək hər şeydən əvvəl kimsənin ona əli yetiyməyəcək dərəcədə dərin olsun. Ona görə də, Qanuni-Əsasi digər qanunlara təməl olub, bunların hamısı onun üzərində bina olmalı, ona istinad etməli, onun üzərinə bina olunmayan heç bir qanuna qanun nəzərilə baxılmamalıdır...*

Əli bəy Azərbaycanı orta əsrlərdən çıxarırdı. Despotik idarə üsulunu sarsıda bilən informasiyanın xalqa ötürülməsini də, vətəndaş haqları və hürriyyət məşqinin ilk dərslərini də etiraf etməli ki, Azərbaycan ilk dəfə Əli bəyden öyrənirdi. Əli

bəy qaimməqamın xalq tərəfindən işdən uzaqlaşdırılması, siyasi məhbusların camaat tərəfindən azad edilməsi, hardasa camaata zülm edən valinin xalq tərəfindən döyülməsi, əsgərlərin üsyançılara silah qaldırmaqdan imtina etməsi... barədə yazırdı. Yazırdı ki, **"Biz arzu edərdik ki, müsəlmanların özlərinə məxsus bir proqram və firqələri olsun (kursiv mənimdir — A.T.) və o firqə də müsəlmanların və bilxassə türk və tatarların hər növ müsəvat və hürriyyətləri ilə bərabər hüquqi-qövmiyyə, lisanıyyə və diniyyələrini təmin edən sair firqələrə iltihəq etsin... Bizim üçün nicət, hər növ hürriyyət və hüquqi-müsəvat tələb edən firqələrlə birləşməkdədir... Artıq intixabat başlayır. İntixabatın surəti məqulədə cərəyan edib həsnə-nəticə verməsi cəməətimizin bəsirət və himmətinə vabəstədir, vəssalam!..."**¹⁵⁷

Bütün bunlar zorən çar Rusiyasının bir əyalətinə çevrilən Azərbaycanın əhalisi üçün ciddi xəbərdarlıq və çağırışlar, misilsiz informasiyalardı. Məhz bu yazılardan sonra millət öz hüququnu tanıyır, yaxud bu barədə düşünməyə başlayırdı...

Əli bəy Hüseynzadəyə «rəsuli-həqq» deyən Abdulla Cövdət

Əli bəy Hüseynzadəni ilk dəfə "rəsuli-həqq" adlandıran Abdulla Cövdətdir.

A. Cövdət haqqında Azərbaycanda ilk və son yazını Əli bəy Hüseynzadə 1906-cı ildə yazıb.

* * *

Əli bəy Hüseynzadənin təqdimatından görünən "türkcə və fransızca əşari-güzidə və asari-fənniyyəyi-mütəəddidəsi ilə müstəşir" Abdulla Cövdətin bənzərinə Türkiyədə yazılmış heç bir yazıda rast gəlmək olmur.

Onun düşüncə və fəaliyyət çevrəsini araşdıranların fikrincə Atatürkün Qərbə istinad edən radikal davranışlarının kökündə də doktor Abdulla Cövdətin təsiri olmuşdu. İngilis tarixçisi Bernard Levis də, türk alimi Tarik Z. Tunaya da bu qənaətdədirlər.

Abdulla Cövdət, məsələn, Əli bəy Hüseynzadəyə "rəsuli-həqq"¹⁵⁸ deyər biləcək qədər bənzətmələrində aşırı gedən bir insandı. Amma bunun da ayrıca səbəbləri vardı və bu kitabda həmin məsələyə də münasibət bildiriləcək.

* * *

Abdulla Cövdət Namiq Kamaldan, Əli Suavidən... sonra çağdaş Türkiyənin ideya təməlini qoyanlar sırasında Əli bəy Hüseynzadə, İbrahim Temo, İshaq Sükuti... ilə eyni sırada, birincilərdəndi.

1869-cu ildə sentyabr ayının 9-da dünyaya gələn Abdulla Cövdət 1932-ci ildə 63 yaşında dünyasını dəyişmişdi.

* * *

Tarık Zafer Tuna Abdulla Cövdətin cənazə törəmində yaşanan hadisələri xatırlayaraq yazırdı: "Günlərdən 29 qasim 1932 salı. Ayasofiya camesinin arxa qapısında bir cənazə törəni. Seçkin bir qalabalıq dr. Abdulla Cövdət bəyin tabutu başında. Cənazə namazına başlanacağı sırada gənc bir müəllim, İlhan Şövkət bəy doktorun dinsiz olduğunu, dini törən yapılırsa, məzarında rahatsız olacağını söyləyir.

Abdulla Cövdət bəy kimi, 1889-cu ildə "İttihad və Tərəqqi"-nin İstanbuldakı ilk qurucularından dr. Hüseyinzadə Əli, onun dinsiz olmadığını bəlirtir... Qısa bir sürə sonra mübahisə kəsilir.

Zamanın bəzi qəzetləri, özəlliklə 1 aralıq 1932-ci il tarixli Cümhuriyyət belə yazırlar. Yaşamında olduğu kimi, tabutu başında belə dartışma yaradan doktorun cənazə arabası, iki yüzdən çox avtomobilin müşaiyyətilə Mərkəzfəndiyə hərəkət edir..."¹⁶⁹

Beləliklə, Əli bəy Hüseyinzadə "dindar bir dinsiz və ya dinsiz bir dindar" adlandırdığı Abdulla Cövdətin axirət evinə namazsız yola salınmasına imkan verməmişdi. Vaxtilə onu rəsuli-həqq adlandıran Abdulla Cövdətlə sonacan fikir və məfkurə dostu olduğunu cənazə törəmində də isbatlamışdı.

* * *

Abdulla Cövdət Dozinin "Tarixi-İslamiyyət" əsərini tərcümə etdiyinə (bu kitabın tərcüməsi Türkiyədə hətta Məbusan Məclisində müzakirə olunmuşdu və kitab yasaqlanmışdı) görə yamanlanırdı. Ancaq "İslamın quduz düşməni"¹⁶⁰ kimi təqdim edilən Abdulla Cövdət ruhunda böyük bir iman duyğusu daşıyırdı. "İslamın cəzb edə bilmədiyini türklük, türklüyün cəzb edə bilmədiyini islam cəzb edəcək".¹⁶¹ Bu fikirləri söyləyən bir adam, necə dinsiz ola bilərdi? Abdulla Cövdətin davası başqaydı. Dinə qarşı deyil, istibdada, mütləqiyyətə qarşıydı. "O, dinə, dinin yüksəlməsinə, mövhumatın təsfiyəsinə xidmət etmişdi".¹⁶²

Abdulla Cövdətin dinsizliyini Volterin, Xəyyamın dindarlığı ilə qiyaslandıran Əli bəy Hüseyinzadə məqalələrinin birində bu məsələyə tam bir aydınlıq gətirərək yazırdı:

"Şairliyə qırx il əvvəl "Nəti-şərif" ilə başlayan bu arkadaşımın vəfatından üç-dörd ay əvvəl Tibbi-Adli müdərri Ədhəm Akif bəyin hüquq fakültəsindəki odasında rast gəldim; orada bir aralıq ictimaiyyətlə Hötədən bəhs açıldı, bir az şaka tərzində dedim ki: Cövdət, Hötə şairliyə Məhəmməd əleyhdarı bir gəvur

olaraq başlamışkən, nəhayət, O-nun peyğəmbərliyinə inanaraq öldü; qorxuram ki, şairliyə müsəlman imanı ilə başlayan sən, aqibət gavur olaraq öləcəksən!..

Mərhum bir az sinirləndi, dedi ki, *Məhəmmədin peyğəmbərliyinə inanan bir müsəlman olmadığını sizə kim söylədi?!*

Bunun üzərinə Akif bəy:

— Öylə isə, ustad, dedi, bu vadiyə də bir şeylər yazsana! Haqqındakı şübhələr ortadan qalxsın! Cövdət yazacağını vəd etdi və kim bilir, ibadət dilinin türkcəyə çevrildiyi bu günlərdə nə kibi ictimai hadisələrdə bulunacaqdı? Fəqət, heyhat, ömrü vəfa etmədi!.. Hər halda, həqiqət şu ki: Böyük məfkurəsinə doğru təkamül mərhələlərini müstəqim bir hal üzərində qət edən Ziya Gökalpın əksinə olaraq hədəflərinə varmaq üçün pək ziqzaq fikir və qənaət yollarında addımlayan Abdulla Cövdətin həyatı bir sürü bariz və anlaşılmaz təzadlarla doludur. Onun şəxsiyyəti ruh ilə cismə, mənəviyyat ilə maddiyyatın, ideal ilə ehtirasın daimi qarşılaşmasına səhnə olmaqdan ibarət qalmışdır".¹⁶³

Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, Əli bəy Hüseynzadənin tam dini yöndə yazılmış "İncizablarım" şeri 1923-cü ildə A. Cövdətin "İctihad" məcmuəsində dərc olunmuşdu:

Vəhy ilə səmadan enmədir Quran.
Quranla pestidən yüksəlir insan.
Məhəmmədin ruhu pür məlaidir
Meraca məzhərdir o ruhi-zışan.

Nicəti siddə ara, sadıq ol;
Adil ol, batildən haqqı fəriq ol,
Alnında iffətin nuru parlasın,
Rızayı Heydəre talib, aşiq ol.

Qadınlığa şərəf vermişdir Zəhra,
O nuri-dideyi Həbib-i-Xuda.
Etmişdir analıq vəzifəsini
Xaneyi-Heydərdə bihəqqin ifa.

Sadıq bəy Ağabəyzadə Əli bəyə ünvanladığı 1923-cü il 10 noyabr tarixli məktubunda yazırdı: "Sənin Peyğəmbər, onun qızı, xələfi barədə şerin daha çox əziz Abdulla Cövdətin bəraətinə təsir göstərəcək, əks təqdirdə belə bir şeri dərc edən jurnalın redaktoru dinsiz ola bilməz. Ona mənim salamımı çatdır".

Əli bəy nə üçün dini məramlı şeir yazdı və onu A. Cövdətin məcmuəsində dərc etdirdi? Ağabəyzadə isə öz məktubunda A. Cövdətin bəraəti barədə söhbət açır. Bunlar təsadüfi məqamlar deyil. Bəhailər haqqında yazdığı bir məqaləsinə görə Abdulla Cövdət həbs olunmuşdu. Əli bəy də həmin şerini məhz Abdulla

Cövdətin həbsdən qurtulması üçün "İctihad"da dərc etdirmişdi. Sadıq bəy də bəraət məsələsində buna işarə edirdi.

* * *

Cövdətin başyazarı olduğu "İctihad" məcmuəsi də o dönməndəki Türkiyənin qərbçiliyi təbliğ edən bəlkə də yeganə tribunasıydı və tutmaq ki, islamçı görüşləri təlim edən "Səbirül Rəşad" nə dərəcədə dinçi idisə, "İctihad" da bir o qədər qərbçiydi.

* * *

Bayronun "Şilyon məhbüsü"na yazdığı müqəddimədə Cövdətin söylədiyi fikirlər bugünkü nöqteyi-nəzərdən daha diqqətçəkicidir: "Bu gün Bayron sağ olsaydı, türklər dəxi əlan Türkiyədə icrayı hökm edən bişüür məmurların idareyi müstəbidəyi-mütləqəsindən qurtulmaq üzrə qiyam etsələri, əcaba Bayron türk mücahidlərinin səfləri arasında bulunmazmı idi? Bu suala "Əvət, bulunurdu" — deyər cavab verməyə pək mütəmayiliz, bu təmayüldə haqlı olduğumuza Bayronun "Çayld Harold" ünvanlı əsərindən müstəxrəc şu sözləri işhad edəriz: türklər nə aldatıcıdırlar, nə alçaqdırlar, nə də qatildirlər, etiqadsızları ehraqi-binnar etməzlər. Daima inkvizisiyonsuz olaraq öz bir olan allahlarına sadıqdırlar".¹⁶⁴ Abdulla Cövdətin Bayrondan çevirdiyi bu fikirlərə Əli bəy Hüseynzadə tamamilə başqa bir aspektdən dəyər verirdi: "Bir əsr əvvəl Bayron kimi haqqpərəst, bir böyük dahi tərəfindən söylənən bu sözlər, bu gün türkləri vəhşilikdə ittiham etmək istəyən qərəzkerənə mətbuata gözəl bir cavab olduğuna diqqət etməlidir".¹⁶⁵

* * *

...Bəllidir ki, iyirminci yüzilin əvvəllərində Türkiyədə fransız filosofu Oqüst Kontun (1798-1857) pozitivist fəlsəfəsi çox məşhurdur. Filosof metafizikadan və ümumiyyətlə, təcrübəyə söykənməyən bütün düşüncələrdən imtina edib özü *həyat dini* adlı yeni bir din təklif edirdi və "indiye qədər insanların inandığı bütün dinləri, insanlıq dininə keçid üçün bir hazırlıq mərhələsi"¹⁶⁶ hesab edirdi. Böyük bir aydınlar nəslə, o cümlədən ...Tofiq Fikrət, Rza Tofiq, Cənab Şəhabəddin, Xəlil Ziya Uşaqlıgil... insan düşüncəsini teoloji, metafizik və pozitiv olaraq üç mərhələdən ibarət hesab edən pozitivist fəlsəfənin böyük təsiri altındaydılar, onun peşindəydilər. Tofiq Fikrət isə bu səhnədə daha qabarıq görünürdü:

Düşünüb işləmək ayinimdir;
Yaşamaq dini mənim dinimdir.
Möminəm: Varlığa imanım var;

hər qanad bir mələk eylər iqrar.
Məndədir xeyr ilə şər əsbabı.
...Dini haqq, mənə bu gün dini-həyat...¹⁶⁷

Hələ 1908-ci ildə "İctihad" məcmuəsində yazdığı "İhya-yi Layemut: Hekim Edib Ali Bey Hüseynzadə" məqaləsində "Əli bəy üzərimizdə bir rəsul təsiri icra edərdi" — deyən Abdulla Cövdət də pozitivizmin təsiri altındaydı və bu fəlsəfəni təmsil edən ədəbiyyatı türkcəyə tərcümə edirdi.

İstanbul kimi qədim dini ənənələrə malik olan bir şəhərdə Qafqazlardan gəlmiş gənc bir fikir adamını birbaşa rəsul deyə təqdim etmək məhz "elm adamı bir rəsuldur" düşüncəsinə söykənən bir ibarətdi. Əli bəy Hüseynzadə ərəb, fars, ingilis, rus, alman, fransız, yunan, çin dillərini, bu dillərdə yaradılmış ədəbiyyatı sərbəst oxuya, yaxud mükəmməl tərcümə edəcək bir səviyyədə gözəl bilirdi. Onun Əsgəri-Tibbiyyəyə gəlişi ilə Avropa mədəniyyətinin havası Universiteti qapsamışdı. Əli bəy Peterburqdan gəlmişdi. Dünyanın ən qabil və görkəmli elm müəssisələrindən birini yüksək səviyyədə tanımlamışdı və onun Abdulla Cövdət tərəfindən rəsul adlandırılmasının bir səbəbi də bu idi. Pozitivizm Əli bəy Hüseynzadə tipli insanları peyğəmbər mərtəbəsində görürdü. Çünki "elm adamları bir rəsul idilər".

Hüseynzadə barəsində yazanlar təəssüf ki, bir qayda olaraq, bu epitetin zahirə cazibədarlığına məftun olublar. Fərqi belə varmayblar ki, rəsuli-həqq məsələsi ötür, gəlişigözəl bir söz deyil, ciddi siyasi proseslərin nəticəsində hasilə gəlmiş xüsusi bir hadisədir.

Abdulla Cövdətin 1906-cı ildə "Füyuzat"da yazdıqlarından da anlaşılr ki, hələ Parisdə yaşadığı illərdə, onun nəzər-nöqtəsinə görə, ən gözəl ibadət elm öyrənməkdir, **"bizim məzhəbimizdə, məzhəbi həqdə, həqiqi müsəlman məzhəbində əfzəli-ibadət, nəşə xidmət etməkdir"**.

* * *

Abdulla Cövdətin tərcüməçilik istedadını Əli bəy çox yüksək dəyərləndirərək yazırdı ki, Abdulla Cövdət Avropa şairlərini bəzən nəzmən, bəzən də nəsrən tərcümə ediyər. Fəqət, hansı surətlə olursa-olsun, bu tərcümələr fəvqəladə gözəl düşüyər. Adətən, əslindən heç vəchlə geri qalmıyır!

Abdulla Cövdət Hamleti, Şekspiri türkcəyə nə üçün tərcümə edirdi?

Bir tərəfdən onun fikrincə, "Şekspir başlı-başına bir cahandır; başlı-başına bir kainatdır; başlı-başına bir kövnu-məkandır".

Cövdət bir də onu xatırladırdı ki, "məşhur Volter ilə Rusiya imperatriçəsi böyük Katerina arasında təati olunmuş məktubları vaxtilə oxumuşdum. Bunlardan birində Volter diyor ki, "Türkiyəyi təqsim etməli, türkləri məhv etməli, çünki onlarda zövqi-şeyr və ədəb yoxdur". Bu bir iftiradır, o başqa bəhs, fəqət bən şimdi

az qalıyor ki, "Şekspiri sevməyən, Şekspiri təqdir etməyən millətləri yer yüzindən qaldırmalı" deyəyim". Elə A. Cövdətin yazısının bu yerində Əli bəy Hüseynzadə münasibət bildirib Tolstoyun Şekspiri rüsvay etməsini xatırladır. "Tolstoy Şekspiri öylə kəlmələrlə söydü ki, o kəlmələri qələm bir ədəbi cəridə sütunlarına zikrdən utanır. Məməfih "Füyuzat" Şekspirin əhəmiyyətini nə Cövdət qədər mübaligələndirmək, nə də Tolstoy qədər tənqis etmək istər".¹⁶⁸

* * *

Abdulla Cövdətin Şekspirə münasibətinin dərəcəsi elə özünün vəcdli sözlərlə ifadə etdiyi bir səviyyədədir. Ancaq Əli bəy Hüseynzadə onun Şekspirin əsərlərini, xüsusən "Hamlet"-i türk dilinə tərcümə etməsi ilə əlaqədar yazırdı ki, nə üçün... o, dünya ədəbiyyatının belə möhtəşəm bir əsərini tərcüməyə girişdi. "Səbəbi aşikardır: Sultan Həmid dövrünün türkləri ilə "Hamlet" arasında olduqca bir müşahibət var idi... İşdə türklər də Sultan Muradın süqutundan və Midhət paşanın şəhadətindən sonra Sultan Həmidə bir ögey ata nəzərilə baxıyorlar. Qanuni-əsassı bu hökmdarın zərbəsilə mühlik bir sədəməyə uğradıqdan sonra osmanlılar üçün ən mühüm məsələ "varmı olayım, yoxmu" məsələsi oldu".

Eyni sözləri "Yuli Sezar"-ın tərcüməsi ilə əlaqədar da demək olar. Cövdətin məqsədinin kökündə əslində Şekspirin gərəkli olan belə fikirlərini cəmiyyətə xatırlatmaq istəyi dayanırdı: "Romalıları qoyun sürüsünə döndükləri üçün Sezar qurd kimi olmuşdu".

* * *

A.Cövdət "İttihad və Tərəqqi"-nin ilk təmsilçilərindən biri kimi İstanbuldan çıxarılmışdı. Bu ərəfələrdə Parisdə, İngiltərədə, Almaniya və İsveçrədə, Avstriyada yaşamışdı. Fransız dilini fransızca mükəmməl şeirlər yazmaq dərəcəsində öyrənmişdi. "Pafale de parfums" kitabındakı orijinal şeirlərini Qərb ədəbiyyatçıları yüksək dəyərləndirirdilər. Ərəbcə, farsca yazdığı şeirlər də kamil ədəbi nümunələrdir.

* * *

Abdulla Cövdətin çarpcı və türk cəmiyyətini hövsələdən çıxaran fikirləri çoxdur. O heç kəsin demədiyini, heç də hamının inanmayacağını, qəbul etməyəcəyini dilə gətirirdi: "Digər vacib bir tədbir qanımıza qan əlavə etməkdir. Türkiyə içinə bir köç sistemi axımı gerçəkləşdirilməlidir. Mən bu sistemi incələyirəm. Nəticəni Sağlıq və Sosial yardım bəkanlığına sunacağam. Bunun ana cizgiləri, İtaliya, Almaniya kimi müdhiş bir dərəcədə artan və daşan millətlər vardır... Bunları türkləşdirmək şərtiylə ərazi veririk. Sosial durumları layiq olan bu adamlar Türkiyədə evlənərək əqrabalıq qurub türk irqi içində qaynarlar. Digər bir

şərt də Anadolu içinə gələcək və qanlarını qanlarımıza qatacaq bu köçmənlərin ziraət və ziraət sənayesində bilgili olmaları və bir miqdar sərmayəyə sahib olmaları gərəkdir".¹⁶⁹

"Tevhidi Əfkar"da yazdığı bu sözlərdən sonra aləm bir-birinə dəymişdi. Abdulla Cövdəti qınamışdılar.

Amma Abdulla Cövdət də fikirlərində israrlıydı. Cavab verirdi ki, "müsəlman və türk olmaq istəyi ilə qanı aşıb-daşan köçmən selləri vardır ki, bunlardan yararlanana bilərik deməklə (damazlıq insan) və qan (artımı)nın nə əlaqəsi vardır".¹⁷⁰

Abdulla Cövdət türkləşdirmənin mümkün olan və olmayan bütün aspektlərinə müdaxilə edirdi. Onun türkcülük görüşləri əslində başqa və fərqli məzmun kəsb edirdi. Cövdətə görə türkləşdirmə heç də türkün türkləşməsiylə məhdudlaşmamalıydı. Onun nəzər-nöqtəsinə görə "Fransa, yüksək kultürünün yayılmasıyla millətləri fransızlaşdırır" demək daha doğrudu. Şərqdə də, Qərbdə də aydınların və seçkinlərin əksəriyyəti az-çox fransızlaşmışdı. İngilis kultürünün yaygın olduğu uzaq doğuda və xüsusən Yaponiyada münəvvərlər, öndərlər ingilisləşmişdilər. Cövdətə görə fransız mədəniyyətinin aydınlatdığı hər yer Fransadan ibarət idi. Fransız Fransada "Vətəndaş, fransızca danış!" deməyə möhtac deyildi. Danışmaq bir yana dursun - deyə Cövdət yazırdı — Parisdə fransız şairi olmuş ingilis, alman, yunan... və hətta bir türk şairi də görmüşəm. Onun "Lyre Turque" adlı şeir kitabının yayınlanmasını Paris şairləri 1901-ci ildə böyük bir ziyafətlə qutlamışlar. Cövdət deyirdi ki, bizim qüvvətli, səs salan və parlaq bir kultürümüz, bir dilimiz, bir ədəbiyyatımız, bir mütəfəkkir zümrəmiz olsun, o zaman türkləşdirməklə məşğul olmağa qətiyyəən hacət qalmadan, türkləşmə sürətli bir şəkildə genişlənər və dərinləşər... Tanıdqlarımızdan Stüart Mill bir ingilis olduğunu heç xatırlamazdı və mükəmməl bir fransız şairiydi. Con Morias bir yunanlı olduğu halda, guzidə bir simvolist fransız şairi olaraq öldü. De Musset yəhudi çocuğu ikən... fransız ədəbiyyatını eyha etdi. Yəhudi Heyne alman şairlərinin ən ünlülərindəndir"¹⁷¹ və s...

* * *

Abdulla Cövdət Əsgəri Tibbiyyədə təhsil almışdı. 1894-cü ildə Əli bəy kimi o da yüzbaşı rütbəsi və həkimlik ixtisası ilə tibbiyəni bitirmişdi.

O da Əli bəy Hüseynzadə ilə birgə Türkiyənin sonrakı taleyini müəyyənləşdirən "İttihad və Tərəqqi"-nin qurucularından biri idi.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə Peterburqdan sonra İstanbula nə üçün gəldiyinin səbəblərini də bir başqasına deyil, məhz Abdulla Cövdətə açmışdı: "...Türkiyə bir türk və müsəlman hökumətidir. Bu hissiyyatla hər digər vətəndən daha ziyadə vətənimdir..."

* * *

A.Cövdət bəşyazarı olduğu "Ramazan bağçası" məcmuəsində təxminən 1890-cı ildə alman dilindən Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsində Bodenştədtin "Xəyyəmə" araşdırmasını çap etmişdi.

* * *

Abdulla Cövdətin Azərbaycanla əlaqəsi, onun Azərbaycan cəmiyyətinə tanıtdırılması Əli bəy Hüseynzadənin əvvəlcə "Həyat"ı, sonra da "Füyuzat"ı vasitəsi ilə gerçəkləşir. "Həyat"da da, "Füyuzat"da da Əli bəy dönə-dönə Abdulla Cövdət barədə yazmışdı, onu "insanlığ yolunda yorulmaq, usanmaq bilməyərək çalışan... zati aliqədr, vücudi-nadiriüləmsal" adlandırmışdı, o isə Əli bəyi "nuri-didəm" deyərək əzizləyirdi. Hüseynzadə deyirdi ki, Abdulla Cövdətin "vətən və millət xeyrinə etdiyi dad və fəğəndan naşi görmədiyi bəla, çəkmədiyi əziyyət, uğramadığı möhnət qalmamışdır. Hürriyyət, haqq və həqiqət üzündən məhbəslərdə, mənfələrdə, qütblərdə sürünməklə, vücud çürütməklə Dantelər, Tassolar kimi şərəfyab olanların da biri bu zətdir..."¹⁷² O isə darülfünunda birlikdə təhsil aldıkları illəri xatırlayıb: "Əli bəy sakit, mütəfəkkir haliylə, əsrarəngiz vəzi-uzletpərvərişilə (*tənhəliği sevən, guşənişin haliylə* — A.T.) üzərimizdə bir rəsul təsiri icra edərdi" - deyir. Hüseynzadə Əli bəy "Füyuzat"ın 1906-cı ildə nəşr olunan 4-cü sayının üz qabığında onun bir rəsmini dərc edib, jurnalın elə həmin sayında da "Abdulla Cövdət" adlı bir məqalə ilə çıxış etmişdi. Bu yazı isə Azərbaycanda Abdulla Cövdət barədə yazılmış ilk və deyəsən hələlik son məqalə kimi maraqlıydı.

* * *

Abdulla Cövdət əvvəlcə "Həyat"ın, sonra "Füyuzat"ın həm ardıcıl oxucusu, həm də ardıcıl müəlliflərindən biri idi. Hətta həmin illərdə gah Parisdə, gah da Misirdə yaşamasına baxmayaraq, Bakıda dərc olunan yazılara da dərhal reaksiya verirdi.

Abdulla Cövdət Misirdə "İctihad" dərgisinin səhifələrində "Həyat" Qafqaziya müsəlmanlarının acı bir fəryadı-ıntibahıdır. Fəryad deyirik, Kəbəyi-nicat ilə aralarında açılmış olan girdabın müşahidəsi onlara dəhşət və fəryaddan qeyri nə ilham edə bilər?"¹⁷³ - yazırdı.

Hüseynzadə Əli bəy də Cövdətin yazılarını, ayda bir dəfə nəşr olunan məcmuənin fəaliyyətini diqqətlə izləyir, başlayara və məcmuəyə böyük qiymət verirdi: "...Bu gün aləmi-islamda mətanət, vüsət və ciddiyyəti-əfkar, nəzakət, lətafət və mükəmməliyyəti-lisanı nöqteyi-nəzərindən birincilik ünvanına şayəstə bir cəridə varsa, o da şübhəsiz, "İctihad" məcmuəsidir..."¹⁷⁴

Bir-birləri haqqında xoş sözlər deməklə yetinmirdilər, onlar iradlarında da açıq və səmimiydilər. Tutaq ki, Cövdət Əli bəy Hüseynzadənin "Qırmızı qaranlıqda yaşıl işıqlar" məqaləsindəki bir məqama etiraz edərək "Simvolizm ilə dekadanlıq" bir qiyas etdiyində yanılıyorsan: bunlar, bana qalırsa başqa-başqa şeylərdir. Bodler dekadanların ünmüzəcidir. Fəqət, simvolist deməkdə mütərəddidəm. Qustav Kahun "Les symbolistes et les Dekadentes" ismi bir kitabı vardır. Fəqət bilirəm ki, bunlarla uğraşacaq zamanımız yoxdur"¹⁷⁵ — deyə yazırdı və Cövdətin bu qeydləri böyük məhəbbətlə dərginin növbəti saylarından birində dərc edilirdi.

Yaxud, "İctihad" məcmuəsində "Hökmdar və ədəbiyyat" adlı məqalənin sonunda redaksiya belə bir qeyd vermişdi: İsgəndəriyyə kitabxanası guya xəlifə Ömər bin Əs tərəfindən yandırılıb. Əli bəy Hüseynzadə isə "Həyat" qəzeti vasitəsilə Misirdəki dostuna xatırladırdı ki, belə məsələlərdə İran mənbələrinə əsaslanmasın. Haqiqəti öyrənmək istəyirsə Hindistanda yaşayan Şibli Nemaninin bu münasibətlə yazdığı əsərini oxusun. Müəllifin özü tərəfindən ingilis dilinə tərcümə olunmuş həmin əsərdə Şibli Nemani bildirirdi ki, İsgəndəriyyə kitabxanası Hz. Ömər İsgəndəriyyəni fəth etməmişdən daha əvvəl yandırılmışdı. Əli bəy Hüseynzadə Abdulla Cövdətə onu da xatırladırdı ki, İsgəndəriyyə kitabxanasının əhli-səlib müharibələri tərəfindən yandırıldığını hətta məşhur fransız alimi Renan da isbat edir.

Abdulla Cövdət "İctihad" dərgisini uzun illər, ömrünün sonunacan nəşr etdi. Türkiyədə yaşadığı illərdə Əli bəy "İctihad"la müntəzəm əlaqə saxlayırdı, yazılarının, şeirlərinin, tərcümələrinin nəşr olunduğu mətbuat orqanlarından biri də "İctihad"dı. "Səmada müqəddimə", "Kələbək", "İncizablarım", "Kəfalət, yaxud vəfakar dostlar", Ziya bəyin "Dəli çay" şəri haqqında qeydlər... və nəhayət, böyük dostunun ölümü ilə əlaqədar yazdığı "Abdulla Cövdət" məqaləsi həmin dərginin səhifələrində dərc olunmuşdu. Abdulla Cövdət haqqında Bakıda ilk geniş məqaləni "Füyuzat", Əli bəy Hüseynzadə barədə İstanbulda ilk ciddi məqaləni "İctihad" oxuculara təqdim edirdi.

Ziya Gökalpı da Abdulla Cövdətin təlqin etdiyi ifrat qərbçiliyin cazibəsindən Əli bəy Hüseynzadə çıxarmışdı. Onun Qərb mədəniyyətinə türk qanlı, islam imanlı bir fə dai olaraq daxil olmasını Hüseynzadə təmin etmişdi: "Ailəsinin doktor Abdulla Cövdətlə görüşməsinə yasaqlamasına rəğmən, onunla yaxınlığını artıran Ziya Gökalp... fransız sosioloq və pozitivistlərini onun tövsiyə etdiyi əsərlərdən öyrənmişdir... Ziya Gökalpın Abdulla Cövdət cizgisindən uzaqlaşması Hüseynzadə Əli bəylə tanışlıqdan sonra olmuşdur... Ziya Gökalpın

üzərində ən böyük təsiri isə Hüseynzadə Əli bəy yapmış və onun yaxşı bir türkçü olmasını təmin etmişdir".¹⁷⁶

* * *

Abdulla Cövdət həm də Əli bəy Hüseynzadə kimi tibbə dair kitablar yazırdı. Beyin problemləri ilə məşğul olurdu, "Fiziologiyayı-dimağ" əsəri dövrünün istinad edilən tibbi kitablarından biriydi. İstanbulda göz həkimi işləyirdi. Və Əli bəyin təbiriycə, sadəcə cismani gözlərin deyil, mənəvi gözlərin də təbibi olmuşdu...

Əli bəy Hüseynzadənin 1906-cı ildə yazdığı "Əbdi-qlaf və Məhfəzə qulu" əsərinin əsas personajlarından biri Abdulla Cövdətdir. Xaraktercə demək olar ki, bu Abdulla Cövdətlər eynidir.

Sadiq bəy Ağabəylinin 1920-ci illərdə Parisdən Əli bəyə yazdığı məktublardan aydınlaşır ki, Əli bəyin evinin məhrəm adamlarından biri də Abdulla Cövdət olmuşdur.*

Əli bəy Hüseynzadə müasir Azərbaycan boyakarlıq sənətinin banisidir (rəsm əsərləri haqqında məlumat)

"Bir vaxtlar rəssamlığa çox həvəsim var idi, hətta az qaldı Peterburqun sənaye-i-nəfisə akademiyasına gırıyordum. Ancaq ülum və fənnün təhsilinə meylim qalib gəlib mənə ayrı yollara sövq etdi... Bununla bərabər rəssamlığa meylim heç azalmadı! Hətta getdikcə çoxaldı belə!.. Çoxaldığı üçün kitabxanamın bir qismini hər vaxt rəssamlığa dair kitablar təşkil edirdi: "Tarixi-sənaye-i-nəfisə", Tenin "Fəlsəfəyi-sənaye-i-nəfisə"si, Karl Robertin portret, mənzərə və sair nəzəriyyəti, fənni-mənəzir, nəzəriyyəyi-əlvan və ilx. həp bu cümlədən idi. Fikrimin, zəhnimin yorğun zamanlarında hər növ iş-gücümü tərəkəb rəssamlığımda, nəqqaşlığımda özüm böyük istirahət tapardım..."

Əbülnəqqəş - Ə.Hüseynzadə

Əli bəy Hüseynzadənin bir rəssam olaraq, sənətkarlığı barədə Türkiyə sənətsünaslarından Özay Erkılıcın mülahizələri maraqlıdır: Əli bəyin "şehirləyici bir üslubu var. Sağlam cizgi və prespektiv anlayışının rənglərdə tez-tez ustaca bir-birini əvəz etməsi" və s.

Səlim Turan isə atasının rəsmləri haqqında danışarkən "üslublarımız çox fərqlidir" — deyirdi.

* Bu kitabın üzərində çalışarkən Türkiyənin Ege Universitetinin professoru Əli Yavuz Akpınarla görüşdüm. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Əli bəyin arxivinin əhəmiyyətli bir hissəsini qızı Feyzavər həmin universitetə bağışlayıb. Akpınar söylədi ki, arxivdə Abdulla Cövdətin Əli bəyə yazdığı otuzə yaxın məktub qorunur – **müəllif**.

(Əli bəy Hüseynzadədən bəhs edən bu kitabda onun təsviri sənət sahəsindəki çalışmalarının qısa xülasəsini verməklə kifayətlənirəm).

1. "Pilevnə qəhrəmanı Qazi Osman paşanın rəsmi".

Bu əsərə görə Əli bəy İran şahı Müzəfərəddin tərəfindən "Şiri-xurşid" ordeni ilə təltif olunub.

2. "Tesaliya hərbində türk əsgərləri"

Tablonun Berlin Hərb Tarixi Muzeyində saxlanıldığını deyənlər də var. Əli bəy isə onun Sultan Əbdülhəmidə verildiyini yazır.

3. "Şeyxülislamın portreti"

Yağlı boya. Bakıda Azərbaycan İncəsənət Muzeyindədir.

Bu əsər, birmənalı şəkildə belə bir qənaəti söyləməyə əsas verir ki, onun yaradıcısı Əli bəy Hüseynzadə müasir Azərbaycan rəngkarlığının banisidir.

(Həmin əsəri Hüseynzadə Peterburqda təhsil alarkən tətilərdən birində — Tiflisdə çəkib. İstanbul Darülfünuna gedərkən portreti nəəsinin dəvəyünü şalına büküb özü ilə aparıb. 1903-cü ildə Bakıya gətirib və qardaşı İsmayıl Hüseynzadəyə bağışlayıb. Muzeyə isə onu İsmayıl bəyin qardaşı oğlu Bəhram Hüseynzadə və onun həyat yoldaşı Sara Aşurbəyli təqdim edib.

Əli bəy 1880-ci illərdən etibarən professional rəssamlıqla məşğul olub. Onun belə mükəmməl bir portreti, eləcə də digər əsərləri yaratmasını nəzərə almayan müəlliflərin realist dəzgah boyakarlığının, portret və mənzərə janrlarının formalaşmasını Bəhruz Kəngərlinin adı ilə bağlamasını anlamaq çətindir. Unutmayaq ki, Əli bəy Hüseynzadə "Şeyxülislamın portreti" əsərini yaradarkən Bəhruz Kəngərli hələ dünyaya gəlməmişdi (doğumu 1892).

4. "Xacə Hicri əfəndinin portreti".

Bu əsər barədə və digər rəsmlərinin varlığı haqqında ötəri də olsa, məlumat verən bir yazısında Əli bəy Hüseynzadənin belə bir xatırlatması var: "Bir gün İstanbul fəzil üləmasından Xacə Hicri əfəndi həzrətləri öz əsəri-təbi olan bir mənzuməyi bənə oxuyurdu ki, bir qitəsi böylə oldu:

Gülzara baxdım ağladım,
Tutmuş bu insanlar yeri.
Vəhşi bir alayı-sərsəri,
Yad eylədim keçmişləri,
Hüzzarə baxdım ağladım!..

Xacə Hicri əfəndi nurani üzlü, ağ saqqalı qoca bir kişi idi... İsrail peyğəmbərlərinin rəsmlərini çəkən Avropa rəssamları onu görsəydilər, öz lövhələri üçün nümunə ittixaz edə bilərdilər. Bən də əlimdəki qurşun qələmlə onun şəklini çəkmək həvəsinə düşdüm... bilmioram, qoca adamlardakı rıqqəti-qəlbiyyədənmi, nədənmi Hicri əfəndi balada dərc olunan qitəyi oxurkən ağladı...

Bənim əlimdəki kağız üzərində dəxi onun rəsmi ağlar bir halda çıxdı... Lazım idi ki, onun dəvairi-rəsmiyyəsində hər an baxıb ağıladığı adamların dəxi portretləri göstərilsin. Bunun üçün bən də Hicri əfəndinin rəsmi müqabilində bir neçə məxluq şəkli çəkdim ki, bədənləri əlbiseyi-rəsmiyyəyi ləbis insan bədənləri olduğu, başları qoyun, öküz, qurd, ayı və sairə başlarından ibarət idi. Bənim bu yoldakı kiçik şəkillərim bənə kiçik bir şöhrət qazandırdı..."¹⁷⁷

5. "Azərbaycanlı ailəsi".

Yağlı boya. İstanbulda Feyzavər Alpsarın evindədir.

Bu əsərdə təsvir olunan yaşlı qadın Nisə xanım Əli bəyin nənəsi Hüsniyyə xanımın bacısıdır. Şeyxülislam Əhməd Səlyaninin baldızı və şeyxülislam Axund Məhəmmədəlinin qızıdır. Tablodakı kiçik qız isə İsmayıl bəyin qızı Böyükxanımdır.

6. "Azərbaycanlı ailəsi".

Yuxarıda qeyd olunan əsərin başqa bir variantıdır. Əli bəy bu əsəri Azərbaycandan getdiyi ərəfədə, yəni 1910-cu ildə sonuncu dəfə Salyandakı qohumları ilə vidalaşarkən ata yurdunda çəkib. Qələmlə kağız üzərində çəkilmiş bu əsər Səttar Bəhlulzadənin bacısı oğlu Rəfail Abdinovdadır. Əsəri ona nənəsi Maral xanım bağışlayıb. R.Abdinovun atası Böyükağa Əli bəyin qohumlarındanır.

7. Bibiheybət məscidi.

Azərbaycan incəsənət muzeyindədir. 1905-1906-cı illərdə çəkilib.

"Bibiheybət məscidi" əsərini... Bakıdakı ingilis konsulu Mak Donnel alıb Londona göndərmək istəyir... Bu söhbəti "Bəradərən Orucovlar"ın böyük qardaşı o axşam H.Z. Tağıyevin evində qonaq olanda danışır. Hacı Zeynalabdin beş yüz manat verib deyir ki, həmin əsəri sabah göndər bizə... Ancaq bu barədə Əli bəy heç nə bilməsin, pul almaz. Bibiheybət məscidinin şəkli qoy Bakıda qalsın, gedib Londona düşməsin".¹⁷⁸

8. "Çəsmə başında"

Bu əsəri Ə. Hüseynzadə "Bibiheybət məscidi" rəsmi ilə bir yerdə Orucov qardaşlarının Nikolayevski küçəsindəki mağazasına satış üçün verir. Müəllimlərin yığınağında Həbib bəy Mahmudbəyovun təklifilə müəllimlər hərəsi on manat qoyub şəkli 300 manata alıblar. Sonra həmin şəkil püşkatma nəticəsində müəllimlərin birində qalıb.

"Çəsmə başında" tablosunda "meşənin içində, bulaq başında yaşlı bir adamın namaz qılması təsvir edilmişdi".¹⁷⁹

9. "Mənzərə"

Osmanbəydəki evdədir.

Səlim Turan deyir: "Atam bu rəsmi mən on üç yaşında olanda, Süleymaniyədəki evimizin pəncərəsindən baxaraq çəkmişdir".

10. "Şeyx Şamilin portreti"

Saida Santurun İstanbuldakı evindədir.

"Füyuzat" dərgisinin 1907-ci il 25 yanvar tarixli 8-ci sayının üz qabığında "Dağıstan istiqlalı mücahidlərindən Şeyx Şamilin təsviridir" adı ilə dərc olunub.

11. "Atatürkün portreti"

Feyzavər Alparsın İstanbuldakı evindədir.

12. "Natürmortla mənzərə"

Feyzavər Alparsın evindədir.

13. "Saidanın portreti"

Feyzavər Alparsın evindədir.

14. "Topqapı sarayı"

Yağlı boya. Feyzavər Alparsın evindədir.

Və üzərinə "Quran" ayələri yazılmış xəttatlıq nümunələri və s.

P.S. *Tədqiqatçılardan biri yazır ki, Ə.Hüseynzadə məşhur Azərbaycan yazıçısı Hacı Zeynalabdin Marağayinin "İbrahimbəyin səyahətnaməsi" adlı əsərinə xüsusi sifarişlə şəkillər çəkmişdir".¹⁸⁰ Bu, yanlış məlumatdır. Əli bəy yazırdı ki, "bir gün bənə bir hacı müraciət etdi ki, "Səyahətnaməyi-İbrahim bəy" ünvanlı kitab üçün bir neçə şəkil çəkim. Zənnimə görə mühəqqəq indi də deyə bilmioram, bu hacı "Səyahətnaməyi-İbrahim bəy" in müəllifi idi... Hər nə isə, kim bilir. Bəlkə bən də böylə bir ali vəzifəyi dərəhdə edə idim və bu gün böylə müfid bir kitabın müsəvviri bulunmaq şərafinə nail olaydım!.. Ancaq o müsaid olmadı".¹⁸¹*

"...Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Ə.Hüseynzadənin rəsm əsərlərinin xeyli hissəsi Şamaxı hadisəsində kitabxanasıyla bərabər yanıbmışdır".¹⁸²

Müəllifin hansı mənbələrə istinad edərək belə yazdığını aydınlaşdırma bilmədik. Bizcə, məlumat dəqiq deyil. Çünki Əli bəy Hüseynzadə heç vaxt Şamaxıda yaşamayıb. Şamaxıda Əli bəyin xalası Fatmanın evi olub. Fatma Əli bəy Hüseynzadənin qardaşı İsmayıl müəllimin qayınanasıydı. Eyni müəllif yazılarının birində "Əli bəy Hüseynzadənin əmisi İsmayılın qızı Mina xanım danışdı ki..." — deyərək bir xatirə söhbətini vurğulayır. Əli bəyin İsmayıl adında əmisi yox, qardaşı vardı və Mina xanım da İsmayılın həyat yoldaşıydı. Yalnız İsmayılın oğlu Bəhram 1913-1918 illərdə Şamaxıda yaşamış və burdakı realni məktəbdə təhsil almışdı.*

* * *

Əli bəyin rəssamlıqla bağlı mütaliə etdiyi mənbələr də kifayət qədər düşündürücüdür. Karl Robertin "L'aquarelle" (1879); "Traite d'aquarelle par Cassagne" (1875) əsərləri akvarel janrının texnikasını öyrənmək baxımından o dövrdə sənəşünaslıqda əsas kitablardan idi. Əli bəyin xatırlatdığı "Fəlsəfəyi-sənəyeyi-nəfisə" əsəri isə rəssamlığın və ədəbiyyatın sosiologiyası ilə məşğul olan fransız filosofu İppolit Tenin məşhur "Rəssamlığın fəlsəfəsi" (1865) əsəriydi.

* Mina xanım 1958-ci ildə rəhmətə gedib — müəllif.

Əbu Turab və Jan Jak Russo

1905-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə Əbu Turabın "Bizə hansı elmlər lazımdır" yazısını dərc etdi və aləm bir-birinə dəydi. Qarasınca deyirlər Əli bəyin özünü Əbu Turabın nüfuz dairəsindən kənarda saxlaya bilməməsində suçlayırdılar.

Ancaq həqiqət bu idi ki, Əli bəy həyatı boyu heç kəsin nüfuzu altında olmamışdı. Əksinə, onun özünün nüfuz dairəsində böyük bir mədəniyyət və ədəbiyyat axımı cərəyan edirdi. Hər halda, Əbu Turabın yazısını dərc etdiyinə görə onu çoxları, o cümlədən böyük müasiri Mirzə Cəlil də qınamışdı.

Ancaq əslində Əbu Turabın məqaləsini qəzetinin səhifələrinə çıxaran Əli bəyin qəsdı başqaydı. Axı Əbu Turab kimi şəxsiyyətlər ənənəvi molla silkinin nümunəsi deyildilər və Əbu Turabın məqaləsini dərc etməklə Əli bəy cəmiyyətdə mövcud olan təsəvvürləri də kökündən dəyişdirməklə məşğuldu.

Əbu Turabın böyük söz-söhbətə, fikir dartışmalarına səbəb olan: "Bizim oxucularımız Avropa əhalisini insaniyyət və mədəniyyətə dərəcəyi-kəmalə yetiribdirlər, amma mən deyirəm, Avropa əhalisi qanuni-siyasiyi-ilahiyyədən azad olduqlarına görə eyni vəhşətdədirlər... Hikməti-təbii bilməklə insan olmaq olmaz, hikməti-ilahi ilə kamil olmaq insanı insan edər... Əgər insan... dəyanəti-islamiyyəyə alim və arif ola və ülumə cahil, əlbəttə, insaniyyətə zərər yetirməyəcəkdir... Əgər bir şəxs tamam ömrünü ülumi-riyazi və hikməti-təbii təhsilində sərf edə, müəllimi-əvvəl Aristotalis məqamını dərk edə, əlbəttə, təriqi-übudyyəyə, həqəəlayə, alim və arif olmayacaq və insaniyyət və mədəniyyət şəhrinə daxil olmayacaqdır" — mülahizələrinə Əli bəy tamam başqa və gözlənilməz aspektdən nəzər yetirirdi. Hüseynzadə Əbu Turabın qənaətlərini Jan Jak Russonun fikirləri ilə qiyaslandırır, xatırladırdı ki, 18-ci əsrin ortalarında Fransanın Dejon Akademiyası elm və mədəniyyətin tərəqqisi bəşəriyyətin əxlaqına müsbət, yoxsa mənfi təsir göstərir? — sualına cavab tapmaq üçün bir yazı müsabiqəsi keçirmiş və həmin müsabiqədə eynən bu gün Əbu Turabın dayandığı mövqedən çıxış edən bir yazısıyla Jan Jak Russo fransız Akademiyasının mükafatını qazanmışdı. Hərgah Akademiya Russonun fikirləri ilə hesablaşmamışdı, mükafat isə onun yazısındakı üsluba — fəsaahətinə və bəlağətinə görə verilmişdi. Əli bəy xatırladırdı ki, Russonun hökmü elm və fənnin ziddinə, əleyhinə idi... Lakin Əbu Turab Axund bu qədər irəli getmir!.. Buyurur ki, elm və fənni, müsbət elmləri öyrənmək lazımdır, ancaq həm də o yetişir ki, dini elmlərə də haqqıyla vaqif olaq.

* * *

Axundun fikirləri ətrafında az qala yetmiş il davam edən mübahisələr açmağa ehtiyac belə yoxdu. Sadəcə, məsələyə münasibət yeniydi. İlk dəfə idi ki, Azərbaycanda bir axund fransız sentimentalizminin dahisi ilə qiyaslandırılırdı. Jan

Jak Russoya da, Axund Əbu Turaba da avtoritet olaraq münasibət göstərməkdən təbiəti etibarlı ilə çox-çox uzaq olan Əli bəy üçün başlıca meyar həqiqət axtarıcılığında ehkamlara tənqidi münasibətdi. Hətta yazılarının birində çox böyük dəyər verdiyi Əhməd Midhət, Əbu Ziya Tovfiq, Uşşaqizadə Xalid Ziya, Əli Kamal, Əbdülhəq Hamid... kimi millət xadimlərinin, ədəbiyyat, sənət və siyasət böyüklərinin fikirlərinin ümumosmanlıların fikrini təmsil etmədiyini, olsa-olsa osmanlılardan kiçik bir fırqənin hissiyyatını ifadə etdiyini bildirirdi.

* * *

Əbu Turabın "Bizə hansı elmlər lazımdır" yazısını dərc edən Əli bəy Hüseynzadə hadisələrə o dövrdə başqalarından fərqli olaraq daha geniş müstəvidə yanaşmağı bacarmışdı. Dini elmlərin tədrisini istəməyənləri də, dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə qarşı çıxanları da məmləkətin ruhani həyatını onun elmi həyatı ilə bərabər miqyasda tənzim etməyin tərəfdarı olan Hüseynzadə eyni dərəcədə qınayırdı...

* * *

Əbu Turab məsələsinin başqa bir maraqlı aspekti də var. "Müsahibeyi-islamiyə", "İslam, Axund və Hatiful Qeyb", "Əl-kitabu fil-islami", "İslamın təfriqəsi səbəbləri" kitablarının yazarı Əbu Turab ədəbiyyat, tarix, təbiət, fəlsəfə, coğrafiya, məntiq, riyaziyyat elmlərinə aşınaydı, fars, ərəb və rus dillərini bilirdi. Tarixdə əbuturablarımız çox olmayıb. "Quran"-ı, hədisləri bilənlər və üç xarici dildə sərbəst danışanlar Əbu Turab adlandırılı bilərdi və maraqlı dediyimiz məqam da ondan ibarətdir ki, ona bu şərəfli adı Əli bəyin ulu babası, yəni Axund Əhməd Səlyaninin qayınatası və əmisi şeyxülislam Axund Məhəmmədəli 1846-cı ildə Tiflisdə vermişdi. Əslində Əbu Turab da Hüseynzadələrin milli tariximizdəki fəzilətli izlərindən biriydi...

Turan məfkurəsinin şeyxi

O, ilk Turani idi. Təriqət səviyyəsində bir ideologiya, ideologiya səviyyəsində bir təriqət qurmuşdu.

"Osmanlı imperatorluğunun ümmət politikası ilə ayaqda dura bilməyəcəyi anlaşıncə vicdanlarda bir vətən olaraq Turan yolunu Əli bəy Hüseynzadə göstərdi"¹⁸³ (*Səməd Ağaoğlu*).

* * *

Cəmiyyətə təlqin imkanları çox geniş olan Hüseynzadənin milli özünüdərk davası təkcə mətbuat, məktəb, siyasət, sənət, tibb, beynəlxalq konqreslərdəki məruzələr, dövlət başçıları ilə görüşlər... müstəvisinə sığmırdı. Əli bəyin milliyyət havasına köklənmiş şeirləri hətta dərviş təkkələrinə, zaviyələrinə qədər sirayət edib, yayılırdı...

"Son illərin dərviş repertuarından misal göstərdiyimiz şeir nümunəsi onların xalqa hansı əhvalı aşıladığını ifadə edir"¹⁸⁴ — deyən görkəmli rus şərqşünası Konstantin Smirnov 1934-cü ildə yazdığı bir araşdırmasında naxçıvanlı dərvişlərin dilindən Turani ləqəbi ilə məşhur olan Əli bəy Hüseynzadənin "Hali-vətən" şerini Cavanşir bəy Qayıbovun yardımı ilə rus dilinə tərcümə edib öz tədqiqat əsərinə daxil etmişdi.

Hüseynzadənin "Hali-Vətən" şerini söyləyən dərvişlərin təkkəsi 20-ci yüzilin əvvəllərində Naxçıvanda Əlixan məhəlləsində qurulmuşdu (Hüseyn Cavidin doğulub böyüdüüyü ev də həmin bu Əlixan məhəlləsindəydi).¹⁸⁵

O da çox düşündürücüdür ki, gizli bir təriqətin mənsublarından irəvanlı dərviş İsmayıl Naxçıvanın küçə və meydanlarında, təkkələrdə Namiq Kamalın "Vətən", Əli bəy Hüseynzadənin "Hali-Vətən" şerlərini oxuyurdu.

* * *

Davranışındakı hədsiz sükutun da, təbiətindəki guşənişin ovqatın da adi prosesə bənzəmədiyi Əli bəy XX yüzilin əvvəllərində Qafqazda hürriliyin mürsidi-kamilinə, istiqlal düşüncəsinin, Turan məfkurəsinin şeyxinə çevrildi.

Onu bir Əli Turan olaraq yetişdirən hicrət etməyi bacarsa da ölməyi şəninə sığışdırmayan türkün ruhani əxlaqıydı.

«Hali-Vətən», yaxud «Yurd qayğısı»

Əli bəy Hüseynzadə məşhur "Ucundadır dilimin" misrası ilə başlayan şerini iki versiyada yazıb. "Hali-vətən" və "Yurd qayğısı". Bu gün Azərbaycanda dillər əzbəri olan şerin "Hali-vətən" şəklidir. Hüseynzadə şerin 1935-ci ildə yazdığı əlyazmasında belə bir qeyd vermişdir: "Bu şeir, bir az fərqli olaraq, Misirdə çıxan "Türk" qəzetəsinin, 24 təgrinisani tarixli 56-cı nömrəsində nəşr edilmişdir".

Bəziləri "Yurd qayğısı"nın 1913-cü ildə yazıldığı qənaətinədir. Ancaq şeir, bir neçə dəfə, hətta 1906-cı ildə qabaqca "Hali-vətən" şəklində Bakıda nəşr olunan "Dəbistan" jurnalının 16-cı sayında, yenə həmin ildə "Tərcüman" qəzetində, daha əvvəllər Misirdə çıxan "Türk" qəzetində, 1909-cu ildə "Füyuzat" qiraət kitabında, 1912-ci ildə — əvvəl "Türk yurdu" dərgisində, sonra isə "Tərcümani-həqiqət" qəzetində və s. dərc edilmişdi. Hüseynzadənin-Turaninin bu şeri barədə kövrək təəssüratlar doğuran mənbələr də var. Memuar yazarları Əli bəyin "Səadət"

məktəbində çalışdığı dönmədə bu şeirə həmin məktəbin nəğmə müəllimi Üzeyir bəy Hacıbəylinin musiqi bəstələdiyini qeyd edirlər.¹⁸⁶

Lakin bu şeirlə bağlı daha maraqlı məqam, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iyirminci yüzilin əvvəllərində onu Naxçıvanda mövcud olan sufi təriqət mənsublarının ilahi kimi oxumaları olub.

"Hali-vətən"lə "Yurd-qayğısı"nın fərqi ufacıq olsa da, hər halda diqqəti cəlb edən fərqlərdir. Müqayisə üçün şerin hər iki versiyasını təqdim edirik:

Hali-vətən

Ucundadır dilimin,
Həqiqətin böyüyü.
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi.

Bilirmisən cühələ
Nə etdilər vatana?
Nə qoydular uyuya,
Nə qoydular oyana.

Durur bila-hərəkət,
Rəvamı bir diriyə?
Nə getmədə iləri,
Nə dönmədə geriyə.

Ədu qırır qapıyı,
Biz evdə bixəbəriz.
Nə başqa başqalarız,
Nə ittihad edəriz.

Ayıltmadı qələmim.
Şu türk ilə əcəmi.
Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi.

Yurd qayğusu

Ucundadır dilimin
Həqiqətin əzəmi.*
Nə qoydular söyləyim,
Nə kəsdilər dilimi!..

Bilirmisən cahillər
Nə etdilər vatana?
Nə qoydular uyusun,
Nə qoydular uyana.

Böylə durmaq uyusub,
Rəvamı bir diriyə!?
Nə getmədə iləri,
Nə dönmədə geriyə.

Düşman qırar qapıyı
Biz içərdə qayğusuz.
Nə evləri ayırır,
Nə bir evli oluruz.

Ayıltmadı qələmim
Şu türk ilə əcəmi.
Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi.

Amerika qızıldərililəri

Əli bəy Hüseynzadənin düşüncələrində cərəyan edən Qızılalma bağlarımızın coğrafiyasında hüduddar daha genişdir. Hüseynzadənin Turan aləmi Balkanların türklər məskunlaşan qismini, Kiçik Asiyanı, Krımı, Qafqazı, Dağıstanı, Astarxanı, Volqaətrafını, Saratovu, Samaranı, Kazanı, Ufanı, Orenburqu, Sibiri, Monqolustanı, Çin və Rusiya Türküstanını, Buxaranı, Xivəni, Xorasani, Xəzərin cənub sahillərini, otaylı-butaylı Azərbaycanın və Türkiyə ərazilərinin hüduddarını aşırırdı.

* * *

* Ə.Bayatın göstərilən kitablarında əzəm sözü əvəzinə izam yazılmışdır. Hüseynzadəyə aid olan əlyazısında misra "həqiqətin əzəmi" kimi verilib — **müəllif**.

Amerika qitəsində yaşayan və dilinin lüğət tərkibində çoxlu türk sözləri olan yerli qızıldərilə qəbilələr haqqında məlumat türk oxucusuna və türk cəmiyyətinə ilk dəfə Əli bəy Hüseynzadənin qələmindən ötürülürdü. Sonralar Atatürk də bu problemə maraq göstərdi. Axı Atatürk dönməsində "Türk tarixi incələnilərkən prototürklərin yayılma alanları və köç yolları diqqəti cəkməş, Güney Amerikada da bir çox türkcə yer adının bulunduğuna görülmüş və Atatürk yaxınlarından birinə Maya Təpə soyadını vermişdi (bu orta Amerikada bir qızıldərilə şəhərinin adıdır)".¹⁸⁷

Ancaq hələ 1905-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə "Həyat" qəzetində (NQ129) "Kristof Kolumbu, yoxsa türklərmi?!" məqaləsindən başlayaraq bu məsələ ilə ciddi və əsaslı şəkildə məşğul olurdu və yazırdı: "Məlumdur ki, Amerikanın kəşfi şərəfi Kristofor Kolumba aiddir. Bir neçə millət vardır ki, bu şərəfə iştirak iddiasında bulunuyorlar... Lakin... türklərin Kolumdan çox əvvəl Amerikaya getmiş olduqları anlaşılır. Amerikayı cümhuriyyətlərindən olan Meksikanın üləmayi-lisaniyuni Meksikanın vəsətlərindən bəzi qəbilə və əşirətlərin türkcə danışib söylədiklərini kəşf edib, fəvqəladə düşəri-heyvət olmuşlardır. Bunun üzərinə üləmayi-mümaun-ileyhim, ticarət qəsdilə Meksika şəhərində iqamət etməkdə olan istanbullu bir ruma müraciət edib məsələyi həll etmək üçün özləri ilə bərabər türkcə danışan qəbilələrin nəzdinə gətməsini təklif etmişlər. Rus taciri dəxi təklifi qəbul edib oraları üləmanın rəfaqətində ixtiyari-səfər etmiş və qəbilə əfradı tərəfindən söylənen sözlərin tamamilə türkcəyə müşabəh olduğunu müşahidə etmiş və bir az qəbilənin şivəsilə kəsbi-ülfət etdikdən sonra Meksikanın bədəvi ilə türkcə təkəllümə başlayıb kəmal-i-sühulətlə təatiyi-əfkar etmişdir".

Sonra yenə 1905-ci ildə Amerikadan Bakıya gəlmiş mətbuat vəkilləri mister Hovard Tomson, Feliks Kerson cənabları ilə söhbətində Əli bəy yenə də həmin məsələyə diqqəti cəlb edirdi.

Amerikalı həmkarları ilə söhbətində Əli bəy "...bir tərəfdən üləmayi-ətrakşünasanın Baykal gölü maverasında "Orxon mədəniyyəti" namilə qədim bir türk mədəniyyəti kəşf etmiş olduqlarını və digər tərəfdən Sibiryanın əqsayi-Şərqinə qədər, daha doğrusu, Şərqi-şimali muntəhasına qədər yakuti qəbilələri kibi ancaq türk əqvamının muntəşir bulunduğunu və Amerikaya min-əl-qədim Bering boğazı vasitəsilə ancaq Sibiryanın muntəhasından yol bulunduğunu nəzəri-müləhizəyə alırsa" məsələnin ciddi müzakirəyə səbəb olacağını bildirirdi. Əli bəyin qonaqları, xüsusən "işdə müşarüleyh Hovard Tomson cənabları da bu fikri təkid etmək üçün buyurublar ki, Amerika elmi-bəşəri və elmi-əhvali əqvam üləmasından olub, axır zamanlarda vəfat edən Kuşinq nam alim dəxi Meksikadakı əqvami-bədəviyyənin əhvalını mütaliə üçün gedib məzkur qəbailin içində 15 iyul qədər tövən və iqamət edib bunların hörmətinə dəxi müzhir olmuş idi. Bu alim Meksikadan evə dönəndə özü ilə bir çox asari ətiqə, üzərində heroqlif yazısı olan daşlar, rəsmlər,

fotoqrafiyalar və sairə gətirdi. Bu asar bu gün cəmahiri-müttəfiqə paytaxtı olan Vaşinqtonda əqvam muzəsində hifz olunmaqdadır.

Bu asarın rəsmləri dünyanın hər tərəfindən arzu edənlərə göndərilir. Bu növ asari-maddiyyədən başqa Kuşinq məzkur əqvamın əhvalına dair bir çox hekayət, rəvayəti-tarixiyyə və lojand məəqəib cəm eyləmişdir. Bunların cümləsi vasitəsilə isbat etmişdir ki... **Zuni** nam qövmi Bering boğazından keçib Meksikaya ... gəlmişlərdir. Hətta bunların hekayət və mənəqiblərində gəldikləri yollara dair işarət və məlumat vardır. Bu qövmin şayani-diqqət adətlərindən biri də xanələrini dik qayalar başlarında daşdan tikmələrədir. Feliks Kerson cənablarının söylədiklərinə görə bu xüsuslarda Rusiya üdəbasından olub, bir xeyli vəqt Meksikada əmrari-vəqt etmiş bulunan Belmondun "İskusstvo" nam məcmuənin axırcı nüsxələrində nəşr etdiyi asar dəxi şayani-mütaliədir. Bu əsərlərin dəxi Meksikadakı əqvamın hekayət və mənəqibindən bəhsdir".

Nəhayət, bu məsələ ilə əlaqədar fikrini yekunlaşdıran Əli bəy: "türk qövminə təəllüqü olan bu növ həvadisə kəsbi-vüquf etdikcə... Meksikaya qədər bir əhvali-ətrak ilə iştıqal edən... bir heyəti-elmiyyə ezam"¹⁸⁸ etməyin gərəkliliyindən bəhs edirdi.

Əli bəyin həmin məsələlərə həsr olunmuş yazılarından 70-80 il sonra Amerikada qızıldərililərə məxsus Araz, Bərdə, Alma, Çala, Çənə, Sapul, Kara, Kara Ayaq, Keçə, Törə kimi 800-ə yaxın yer adını öyrənən bugünkü elmin də müəyyən mənada Əli bəy Hüseynzadənin nişan verdiyi — bildirdiyi yola çıxdığını düşünmək olar. Hələ üstəlik Azərbaycan türklərinin "Göyçək Fatma", Amerikanın qızıldərilili **Zuni** qəbiləsinin "Matsakılı fəqir qız" nağıllarının demək olar ki, eyni düşüncənin məhsulu olduğu da artıq tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir.¹⁸⁹

Onu da unutmayaq ki, ötən əsrin əvvəllərində Kuşinq və Belmond kimi, Əli bəy Hüseynzadə də **zunilərin** Bering boğazı vasitəsi ilə Amerika qitəsinə keçmiş Sibir türkləri olduğunu yazırdı. Müasir elm də qızıldərililərin 14-18 min il əvvəl Beringdən Amerika qitəsinə keçdikləri qənaətinədir.

Maarifçilik. Romantizm. Ədəbi tənqid

Dünya hərbinin astanasındakı Türkiyəni və Azərbaycanı mənəvi, fikri baxımdan gələcək və zəruri dünya qloballaşmasına hazırlayan, zərrədən bütövə doğru düşüncə keçidini təmin edən Əli bəy Hüseynzadəydi.

Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədəbiyyatçılarının düşüncə sistemini Avropa fəlsəfi fikrinə, ictimai səmtin Avropa tərzinə yönəldilməsi baxımından çox iş görmüşdü. Mübahisəli görünsə də, belə bir fikrin üzərində ısrarla dayanmaq olar ki, *Azərbaycanda maarifçilik görüşlərinin bir sistem halına gətirilib hərəkətə çevrilməsi də daha çox Əli bəy tərəfindən gerçəkləşmişdi. Azərbaycan romantik mədəniyyət məktəbinin təməlini də Əli bəy Hüseynzadə qoymuşdu.* İngiltərədə Göl məktəbinin, yaxud Almaniyadakı İen məktəbinin — "Ateney" jurnalının

(1798-1800) gördüyü işləri burada Əli bəy Hüseynzadənin "Füyuzat" məcmuəsi gördü. 1798-ci ildə Vordsvortun və Kolricin "Lirik balladalar" mənzum məcmuəsi ilə romantik ədəbiyyat axımı necə vüsət almışdısa, 1906-cı ildən etibarən "Füyuzat"la da Azərbaycanda oxşar proseslər başlayırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında belə bir tarixi və danılmaz həqiqət ya heç etiraf olunmur, ya da çox ehtiyatla etiraf olunur. Ancaq bunun belə olduğunu görənlər hələ 20-ci illərdə vardı. Əli Nazim "Füyuzat"ın təmsil etdiyi ədəbiyyat axımı haqqında yazırdı ki, "1905-ci ildən sonra Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə baş olmaq üzərə, yeni bir ədəbi cərəyan başlamışdı. Əvvəlcə "Həyat" qəzetəsilə kəndisini göstərən bu cərəyan, bilaxirə 1906-cı sənədən etibarən 32 nömrə qədər nəşr edilə bilən "Füyuzat" məcmuəsində öz həqiqi simasını bulmuşdu. Bundan dolayı, yeni Azərbaycan ədəbiyyatının bu mərhələsinə Əli bəy, yaxud "Füyuzat" dövrəsi deyilir... Bu ədəbiyyat Mirzə Fətəlidən etibarən davam edən xalqçı ədəbiyyatın qarşısına romantik guzidlər ədəbiyyatı kimi çıxmış və həyata girmişdir".¹⁹⁰

...Azərbaycanın dünyaya qovuşmasının, milli mədəniyyətimizin Avropa mədəniyyətinə inteqrasiyasının təməli "Füyuzat" tərəfindən atılırdı. Milton, Höte, Şiller, Bayron, Heyne Əli bəyin ölkəsinə, necə deyərlər, Əli bəyin evindən daxil olurdu.

Qərb və Şərqi, daha doğrusu, islam və xristianlığın ayrı-ayrılıqda təmsil etdiyi sivilizasiyaların yaxınlaşması, sintezi alman maarifçiliyinin Şərqə xeyli yaxın gəlmiş dahisi Hötenin olduğu kimi, Qərb uyğarlıqlarına çox yaxınlaşmış Əli bəy Hüseynzadənin də problemlərindən biriydi.

Almaniyada Höte romantiklərlə əlaqələrdə nə dərəcədə məsafə saxlamışdısa,¹⁹¹ Azərbaycanda da Əli bəy Hüseynzadə o dərəcədə məsafə saxlamışdı. Bəlkə də bu ondan irəli gəlirdi ki, Höte öz yaradıcılıq kredisinə, təmsil etdiyi fəlsəfəyə kifayət qədər bağlıydı və başqa yolun, problemə başqa müstəvidən yanaşmanın mümkünliyünü qəbul etmirdi. Əli bəy Hüseynzadə də gördüyü işin artıq yalnız bir ədəbiyyat hadisəsi olmadığını, həm də məfkurə məsələlərinə yönəldiyini bildirdi. Lakin buna rəğmən, Əli bəy Hüseynzadəni Azərbaycanda romantik məktəbin qurucusu adlandırmaq olar və belə bir təyinat zəruridir. Əli bəy ədəbiyyatına psixoloji cəhətdən kamil bir xarakter verən onun həm məfkurəyə yönəlmiş bir ədəbiyyat olması, həm də estetik ruhu ideologiyə güzəştə getməməsiydi. Əli bəy milli varlığımızın və milli kimliyimizin bütün aspektlərini ehtiva edən çox ağır və qapsamlı bir işin altına girmişdi.

* * *

Əli bəy Hüseynzadənin varlığında eynən Hötedə olduğu kimi, mütəfəkkirin elmə, biliyə qarşı coşğun arzuları çağlayırdı.

Onun da yazdıqları eynən Hötedə olduğu kimi, məlumatı çox olan adamın həyat təcrübəsinə istinad edirdi.

O da Höte kimi, "yalqızlığı sevən dahinin taleyini" (*Rixard Meyyer*) yaşayırdı, "əsrarəngiz vazi-uzletperverisi" - tənhalığı sevən, guşənişin halı (*Abdulla Cövdət*) vardı.

Əli bəy yazdıqlarındakı hədsiz informasiya yüküylə, üstəlik fərdi mənəvi-psixoloji vəziyyətilə Höteni xatırladırdı. "Burada hər şey; onun ümidləri də, şübhələri də, biliyi də, kədəri də, iqtidarı da, imtiani da iştirak etmişdir; bu ehtirashı insan üzüntüsü kompleksinə, bu insan ümitsizliyi aləminə hər şey öz hissəsini vermişdir... Tövrət, fəlsəfi əsərlər, təbiət, elm-sehr kitabları, Şekspir və xalq nəğməsi, Strasburq və Zezenheum, Roma və Veymar, Hötenin yaşadığı hər yer, oxuduğu hər şey ona yardım etmişdir".¹⁹²

* * *

Hötenin "Faust" və özü barədə dediklərini Əli bəy Hüseynzadə haqqında da söyləmək olar:

"Öz yağı ilə qovrulan dahi yoxdur. Dahi bütün intibaları mənimsəyən və onlardan istifadə etməyi bilən, qarşısına çıxan dəyərlər toplusunu sistemləşdirən, canlandıran, kimindən tunc, kimindən mərmər alıb bu həmmədələrlə əbədi bir abidə quran insandır. Mən nə yaratdımsa, nə gördümsə, nə duydumsa, nə eşitdim sə bir araya gətirdim, həm təbiətin əsərlərindən faydalandım, həm insanların. Yazılarımdan hər birini minlərcə insana və ya minlərcə şeylərə borcluyam. Alim də, cahil də, bilgə də, dəli də, çocuq da, ixtiyar da əsərimi yazarkən yardımçım oldu. Yəni, mənim əsərim sadəcə reallıqda mövcud olan ünsürləri, çeşidli ünsürləri toparlayır. Höte dedikləri bu bütündən ibarətdir".

(Əli bəy sağlığında müasirləri tərəfindən dahi adlandırılmış ilk Azərbaycan düşünürü — mütəfəkkiriydi).

* * *

Azərbaycanda ədəbi tənqidin yeni dəyərlərini meydana çıxaran Əli bəy Hüseynzadənin dəqiq müşahidəsinə görə bizdə həqiqətdən daha çox şəxsiyyətlərə əhəmiyyət verilirdi. Məhz bu xüsusiyyət Hüseynzadəyə görə bizim ədəbi meyarlarımızı zəiflədir, islam-türk düşüncəsini Avropaya nisbətə geri qoyurdu.

... Əli bəy Hüseynzadə həyatın və düşüncənin bütün sahələrində avtoritarlığa qarşıydı. Sənət, ədəbiyyat məsələlərində olduğu kimi, milli məsələdə də o, avtoritetlərin peşində deyildi. Avtoritetlərlə hesablaşmayan, yeninin sorağında olan Əli bəy milli və siyasi məsələlərdə də yalnız həqiqətin tərəfini tuturdu. Əli bəyə görə, hər rast gəlinən bir millət vəkili, tərcümanı milləti təmsil edə bilməzdi. Hüseynzadə yazılarının birində "... hətta Əhməd Midhət, Əbu Ziya

Tovfiq, Üşşaqizadə Xalid Ziya, Əli Kamal kimi mötəbər türk mühərrirləri"ni, "yaxud Əbdülhəq Hamid, Əkrəm bəylər kimi böyük şairlər"i "dəxi... ümum osmanlıların tərcümanı-əfkarı ədd etməkdən ictinab edərdim. Çünki bunlardan hər biri olsa-olsa osmanlılardan kiçik bir firqənin hissiyyatını ifadə edə bilirlər"¹⁹³ - deyirdi. Nəinki təkcə Əhməd Midhət, Əbu Ziya Tovfiq, Üşşaqizadə Xalid Ziya, Əli Kamal, Əbdülhəq Hamid... və b. Həmin siyahıda adlar, ünvanlar daha mötəbər ismlərdən ibarət idi: Konfutsi, Tolstoy, Herbert Spenser, yaxud İbn Rüş, Fərab, Rumi, Sədi və b. Bu baxımdan, Əli bəyin tənqidçilik görüşlərinin klassik və yeni bir mərhələsi kimi dəyərləndirə biləcəyimiz "Tolstoyluq nədir?" məqaləsi təkcə Tolstoyla bağlı qələmə alınmış ilk yazı olaraq deyil, eyni zamanda, ədəbi tənqiddə yeni metodun tətbiq edilməsi kimi əlamətdar bir fakt idi. Əli bəy Tolstoyun təkcə yaradıcılığını deyil, şəxsi xüsusiyyətlərini hətta psixoloji yəndən də tədqiqata cəlb edirdi. Tolstoyun fikirlərində də nöqsan və natamamlıqları nəzərdən qaçırmayan Əli bəyə görə, bəlkə də dərin bir mütəfəkkir olmayan Tolstoy hər şeydən əvvəl, bəhri-bədaye olduğu üçün dəyərləndirilməliydi.

Tolstoyu müsəlman-türk oxucusuna daha kamil şəkildə tanıtdırmaq istəyən Əli bəy onu Firdovsi, Sənai, Sədi ilə qiyaslandırır və xatırladırdı ki, Tolstoy da Firdovsi kimi "Şahnamə" yazırdı. Sonra özünün "Şahnamə" mərhələsindən imtina edən Tolstoy Sənai kimi hərəkət etdi. Dindarlığa uğrasa da, Sənaidən fərqli olaraq inzivaya çəkilmədi. Nəhayət, Tolstoyun düşüncələrində Sədiyanə elpərvərlik mərhələsi başladı...

"Tolstoy məsləkinin əsası dindarlıq və elpərvərlikdir" — qənaətinə gələn Əli bəy onu da xatırladırdı ki, Tolstoy müasir xristian məzhəblərindən heç birinin yolu ilə getmir. Həm də buna görə Tolstoy kilsədən qovulmuşdur.

Tolstoy peyğəmbərlik iddiasında da deyil. O, Cəlaləddin Rumi ilə də qiyas oluna bilməz. Çünki Rumi "Peyğəmbər deyildi, kitabı isə vardı". Tolstoy meydana bir məzhəb çıxarmaqdadır. Fəqət, düşüncələri pərakəndədir, biri digərinə ziddir. "Tolstoy şübhə və tərəddüd içindədir".

Əli bəy Tolstoyun "Fənalığa müqabilə etmə" təliminə qarşı çıxır və onun Engelqarda yazdığı məktubdakı "Əgər xanəmə afrikalı bir zulus vəhşisi hücum edib bənim gözümlə önündə ciyərpəram olan övladımı xəncərlə doğrasa, bən əslə müqabilə etməm!" — fikirlərini əbəs yerə xatırlatmırdı.

Çünki Əli bəy başqa cür düşünürdü: "Həyatın bütün zövqü fənalıqla mübarizədən ibarətdir".

Tolstoyun dini məsləkinin əsassız olduğuna diqqəti cəlb edən Hüseynzadə dahi ədibdə baş verən zəlalətin səbəbləri barədə də danışır: "Bizə qalır bu zəlalətin əsl səbəbini Tolstoyun ehkəmi-islamiyyəni behəqq mütaliyəyə rəğbət etməməsində aramalıdır. Tolstoy ömrünün bir qismini boşuna sərf edib ibrani və yunani lisanlarını əriz və əmiq təhsil edəcəyinə, ərəb və fars dilini gözəlcə öyrənib bu vasitələrlə bir də islamiyyəti tədqiq etməli idi. Şair Həte ömrünün axırında bu lüzumu hiss edib farscaı öyrəndi və bu təhsildən xeyli müstəfiz oldu". Əli bəy

Hüseynzadə Tolstoyun böyüklüyünü onun məzhəbində deyil, ədəbi-ictimai məsləkində gördü. Əli bəy görə Tolstoy bir sıra mənalarda böyük idi:

Ona görə böyük idi ki, ayrı-ayrı təbəqələrin deyil, kütlənin, sadə insanların fikrini aydınlatmağa və əxlaqi tərbiyəsinə çalışırdı;

Ona görə böyük idi ki, müharibənin ortadan qaldırılıb insanlar və millətlər arasında əbədi sülhün möhkəmlənməsinə qeyrət edirdi;

Ona görə böyük idi ki, dirlər arasında birlik və vəhdət axtarışındaydı;

Ona görə böyük idi ki, Tanrının bəşəriyyətə əmanət etdiyi bir vəzifənin uğrunda əlindən gəldiyi qədər cəhd edirdi...

Əli bəyin Tolstoy haqqında yazdığı məqalə ədəbi tənqidi fikrimizin ən dəyərli nümunələrindən biridir. Məqalədə bir ədəbi şəxsiyyət yaradıcılığının və psixoloji halının çevrəsində tədqiq olunur, problem sona qədər çözlür, Tolstoy mahiyyətinə görə araşdırılırdı.

* * *

Ədəbi prosesi dünyadakı müasir sənət cərəyanlarının müstəvisində incələyən Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədəbi tənqidində yeni tipli bir mərhələnin əsasını qoyurdu...*

«Faust»

Əli bəy Hüseynzadənin almanca tərcüməsində "Faust"dan parçalar 75 ildir ki, İstanbulda "Hamid" mətbəəsində nəşr olunub.

Hüseynzadənin araçılığı ilə Hötenin ədəbi nəhəngliyi, onun ecəzkar şəri və fəlsəfəsi, alman maarifçiliyinin düşüncələr aləmi və romantizminin üslubu, obrazlar sistemi ilə türk dünyasının ilk tanışlığından 115 il ötür.

Bu böyük ədəbi-tarixi hadisələrin çevrəsində olub-keçənlərə nəzər yetirərkən belə bir sual doğur: türk dünyası ilə yanaşı, Azərbaycanı da Höte fəlsəfəsinin cazibəsinə çəkib gətirən Əli bəy Hüseynzadənin məramı nə idi?

* * *

Əli bəy maarifçilik dövrünün fəlsəfəsini şəkilləndirən "Faust" qəhrəmanlarını milli ədəbi düşüncənin məhrəm obrazlarına çevirməyi bacardı.

Əli bəy Hüseynzadə və Höte arasındakı ruhani simsarlığın aşkarlanması Hüseynzadənin ədəbi-estetik görüşlərinin daha obyektiv dəyərləndirilməsinə imkan verir.

* Bütün bu məsələlər barədə daha ətraflı bax: Şamil Vəliyev "Füyuzat ədəbi məktəbi" (Bakı, 1999) və Rəsim Mirzə "Türkçülüyn babası" (Bakı, 2000)

"Ötədən bəri uğraşmaqda olduğum "Faust" tərcüməsinin bir qismi (qismən mənzum) 1932-ci ildə Hötenin vəfatının 100-cü ildönümü dolayısı ilə prof. Tofiq Rəmsinin himmətilə basıldı".

Bunu Əli bəy Hüseynzadə yazır. Ancaq ilk nümunə daha əvvəllər — 1893-cü ildə Türkiyədə "Məlumat" məcmuəsində, sonra "İctihad" dərgisində dərc edilmişdi. Səlyaninin imzası ilə işıq üzü görən bu parça bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, türk oxucusunun və türk ədəbi camiasının Höte ilə ilk tanışlığına səbəb olmuşdu. Almaniyada maarifçilikdən romantizmə keçid dövrünü gerçəkləşdirən Höte türk dilində ilk dəfə az qala, bir türk şairi qədər şərqanə ahənglə danışmağa başlayırdı:

Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən,
Təqibə nə at var, nə qanad var, nə də yelkən.
Sərbəst uçuşub fəvqü çəmən-zarda quşlar,
Əlhən ilə ihtar qırlarsa baharı.
Sevdayi-vətən sevgi ilə eylər isəm seyr
Səhraları, dəryaları bir durna qatarı.
Camlı, uca dağlar üzərində əzəmətlə
Şahin pərü-balın açıb eylərsə təalı
Yüksəlməyə balalara aləmləri seyrə
Hər fərdi edər sevgi onun hissi-xəyalı.¹⁹⁴

Səlyani Höteni Almaniyadan siyasi, psixoloji təbəddülatlar məngənəsində gərilməkdə olan Türkiyəyə belə bir üslubda gətirirdi. Sonra Hötenin, necə deyərlər, Bakı — "Füyuzat" dövrü başlanacaqdı. Məncə, biz bu böyük tarixi və ədəbi gerçəkliyə biganə qalmamalıyıq. Qloballaşan dünyada müasir milli ədəbiyyatımız Əli bəyin öyrətdiyi kimi, dünya ədəbiyyatının estetik dövrüyəsində cərəyan etməlidir. Bir sıra hallarda isə o artıq özünün ədəbiyyat funksiyasını literatur funksiyası ilə bölüşməyə məcburdur...

* * *

1906-cı ildə nəşr olunan "Füyuzat"ın ilk sayında Almaniyanın Veymar şəhərində milli teatrın qarşısında 1857-ci ildə Şiller və Höteyə ucaldılmış məşhur abidənin (heykəltəraş Ritşel) təsviri verilmişdi və "Füyuzat" ilk sayından etibarən oxucusunu "Faust"dan parçalarla tanış etməyi özünə deməzdim ki, təkcə ədəbi, ədəbi olduğu qədər də milli-siyasi və məfkurəvi bir vəzifə bilmişdi. Bu, Azərbaycan oxucusunu alman mədəniyyəti ilə tanış etmək cəhdindən daha çox, Qərbdəki, o halda isə Almaniyadakı maarifçilik düşüncəsinə - Veymar o zaman maarifçiliyin Qərbdəki mərkəzlərindən biriydi — və romantik ədəbiyyat axımına diqqəti cəlb etmək məqsədi daşıyırdı.

1932-ci ildə nəşr olunan kitab isə Hötenin Türkiyədə çıxan ilk kitabıydı. Və bizimkilərin əsasən dilinin ağırlığına görə qınadığı bu kitabçanı XX yüzil türk şerinin dahilərindən olan və Əli bəy Hüseynzadənin 1905-ci ildə "Kaspi" qəzetində dərc olunmuş məqalələrindən birində "Şərqi Bayronu"¹⁹⁵ adlandırdığı Əbdülhəq Hamid yüksək dəyərləndirirdi və Əli bəyə ünvanladığı 10 aprel 1932-ci il tarixli məktubunda Hamid Əli bəy Hüseynzadəyə yazırdı:

"Müəzzəz və möhtərəm əfəndim həzrətləri.

Hötedən mütərcim bəzi asar və əşarınızı bəndənizə ihda etmək surətilə vaqi olan lütfünüizə hassatən ərzi-şükran edərim. Əsli nəfis olan bu əsərin tərcüməsi də ənfəs olmuş. Himməti-ədəbiyyəniz şayani-təbrikdir. Bir vaxti-müsaidə ziyarəti-alinizə şitab ilə şifahən də ərzi-minnətdari edəcəyimi bəyan edər və haqqı ustadilərdəki layəzal ehtiramatımı bu vəsiləylə dahi təyid eylərim əfəndim".¹⁹⁶

Türk ədəbiyyatının böyüklərindən olan Əbdülhəq Hamidin verdiyi qiymətə rəğmən "Faust"un Əhməd Cəmil tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin izahlar bölümündə "ədəbi dilimizin, xüsusən inqilabdan sonra keçən müddətdə nə qədər sürətlə inkişaf etdiyini, nə dərəcə dəyişdiyini, necə sadələşib gözəlləşdiyini görmək üçün Əli bəy Hüseynzadənin etdiyi həmin tərcümədən bir parçanı" misal gətirirdilər. Misal isə, təbii ki, hər dəfə olduğu kimi, "Faust"un:

Ənzari-şəbabımda pədidar olan ey zill,
Ey zilli-tüluat oluyorsın yenə peyda

- misralarıyla başlanan hissəsiydi.

Ə.Cəmilin böyük zəhmət bahasına hasilə gətirdiyi tərcüməsinin dəyərini azaltmadan bu məqamda onu da etiraf etməliyik ki, həmin mülahizəni irəli sürənlər nədənsə fərqi nə varmırdılar ki, dilin sürətlə sadələşdirilməsi bahasına Hötenin təfəkkür tərzinə, poeziyasına çox da müvafiq olmayan bir "Faust" meydana çıxmışdı.

Müqayisə həqiqətləri aydınlaşdırmaq üçün bəs edər:

Bəli, yer üzünün allahı — insan,
O qəribə məxluq bu günə qədər
Heç dəyişməmişdir... Bəlkə çox güman,
Sən ilahi nurun parıltısından
Ona verməsəydin bir kiçik zərrə,
Şüur adlandırmaz bunu. Bilmərrə,
Olmazdı heyvandan beşbətər heyvan.¹⁹⁷

(Ə.Cəmilin tərcüməsi)

Bədbəxt o qədər olmaz idi bir zaman insan,
Etsəydin əgər nuri-səmanı ona pünhan;

Əql ismini vermiş bəşər ol nura dilində,
Heyvanlığı lakin gözəl alətdir əlində.¹⁹⁸

(Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi)

Bəli, başdan-başa, tanrım, qan, qada...
İnsanlar qəm, möhnət, içindədir lap.
Mən də rəhm eləyib, vermirəm əzab!¹⁹⁹

(Ə. Cəmilin tərcüməsi)

Yerdə görürəm hər şeyi nifrinə səzavar!
İnsan o qədər çəkmədən dünyada səfalət
Kim yox həvəsim verməyə biçarəyə zəhmət.²⁰⁰

(Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi)

Mefistofel Allah haqqında:

Hərdən xoşum gəlir lap bu qocadan,
Onunla aranı vurmamaq şərtdir.
Şeytanın özüylə belə mehriban
Danışmaq, özü də bir kəramətdir.²⁰¹

(Ə. Cəmilin tərcüməsi)

Mefistofel Rəbbi-ələm haqqında:

Bəzən də ziyarət xoş olur Zati-qədimi;
Heç istəməm etmək Ona izhari-ədavət.
Bunca əzəmət, heyrətə şayəstə deyilmi!
Şeytana belə göstərir rıfkı-nəzakət!..²⁰²

(Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi)

Dilimizin sürətli inkişafının göstəricisi qoca ilə Zati-qədimin arasındakı fərq qədər dərin və düşündürücüdür.

Höte şəriyyətinin vüsəti, fəlsəfə və romantikası Əli bəydə daha mükəmməl bir şəkildə təzahür etmişdi. Görkəmli alman dili mütəxəssisi professor Nəzakət xanım Ağazadənin belə fikirləri vardı: "Əli bəy Hüseynzadənin əruz vəznində "Faust"dan etdiyi tərcümə əvəzedilməzdir. Əgər bu gün həmin tərcüməni alman dilinə çevirsək, eynilə Hötenin "Faust"unu alarıq".²⁰³

Çünki Əli bəyin tərcüməsi Hamid demişkən, "Faust"un "əslə kimi nəfis" yaradılmışdı.

* * *

Milli ədəbi düşüncəni Höte fəlsəfəsinin cazibəsinə çəkib gətirən Əli bəyin məramı nə idi? Bu sualın ən dürüst cavabını Hüseynzadənin tərcümə etdiyi parçaların müəlləsi zəminində aydınlaşdırmaq olar.

... Xalqının əhval-ruhiyyəsinə vaxif olan teatr müdiri "onun dəhşətli deyiləcək dərəcədə çox oxumuş olduğuna" da şübhə etmir. Və düşünür ki, "əcaba, nə etməliyik ki, təqdim edəcəyimiz şeylərin həpsi həm təzə və yepyeni görünsün, həm də böyük bir əlaqə oyandıraraq xoşa getsin?" Xalqın dəstə-dəstə teatra axışmasından başqa ona zövq verə biləcək bir səbəb yoxdur. Şair isə bu qənaətdədir ki, "bizi iradəmiz xilafına, girdabi-kəşməkəşə sürükləyən o seyli-xuruşandan uzaq qalmalıyıq..." Çünki "gələcək nəsillər üçün qeyb olmayan şey həqiqi gözəllikdən ibarətdir". Məddah isə fərqli düşünür: "Canım fərz ediniz ki, bən də əxlafdan dəm vurmaya başladım, o halda müasirlərimizi, bugünkü gəncliyi kim əyləndirəcək?" Teatr müdiri tamaşada daha çox macəra bolluğuna əhəmiyyət verir. Şairə görə isə "əgər sənət böylə bir şey isə" bu zaman o, çirkin bir şeydir. Və elə buna görə də " ... Əfəndi, get, kəndinə başqa bir kölə ara! Sən istiyorsun ki, şair, xatirin için, ən ülvə, ən insani haqqından, təbiətin ona bir mövhəbəsi olan haqdan zəlilənə əl çəksin!" "O şair ki, ruhunda insanlığın mənəvi qüvvəti təcəllü edər" və s.

1906-cı ildə Əli bəy, sanki Hötenin "Faust"una istinad etməklə, eyni zamanda, məmləkətin teatr siyasətini də müəyyənləşdirirdi.

* * *

İlhamını yüksəklərdən, fəzalardan, həqiqi gözəlliğin bərqərar olduğu aləmi-lahutdan alan Əli bəy Hüseynzadənin "Faust"dan etdiyi tərcümələr, əslində həm də onun öz romantik sənət kredosunu bəyan edirdi. Sonralar bu məktəb yerə enməyəcəyini bəyan və israr edən səma şairi Cavidin təmsalında əbədi bir ömür qazandı...

Dəli şairin heyvəti. «Bir mələyin insanlara xitabı» Yaxud tədqiqatçılar nəyi sübut etmək istəyir?

"Füyuzat" dərgisinin 1-ci sayında "Dəli şair" imzasıyla dərc edilmiş "Heyvət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" şerinin Əli bəyə aid olmadığını iddia edənlər var. Bu şeir guya 18-ci yüzil Türkiyə divan ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri — Dəli Hikmətə məxsusdur. Amma az qala qeyd-şərtsiz elmi həqiqət kimi irəli sürülən bu versiyayı təsdiqləyəcək heç bir vəsiqə və mənbə yoxdur və yalnız fəhmə istinad edən belə ehtimallar əsasən şer sonuncu bəndi ilə əlaqədar irəli sürülür.

İlahi, yox xəbiri-hikmətin, ancaq yapan sənsən,
Neyləsin əql irişməz, neyləsin insanlar? İnsanlar!

Şerin "Füyuzat"da dərc olunmuş mətninə deyil, digər mənbələrdə, özü də təhriflərlə dərc olunmuş misralarına istinadən "Diqqət edilsə... misralar düzgün oxunmadığı üçün heç bir məna ifadə etmir, daha doğrusu, "xəbiri-hikmətin"... heç bir məna tutumuna malik deyil"²⁰⁴ — yazan tədqiqatçı onu da əlavə edir ki, əslində misra belə oxunmalı idi:

İlahi, yox xəbəri Hikmətin, ancaq yapan sənsin
Neyləsin əql irişməz, neyləsin insanlar? İnsanlar!

Daha sonra da qəti bir hökm çıxarılır: "Və "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" şəri, yuxarıda gətirdiyimiz ilk misrada adı çəkilən Hikmətə məxsusdur, onun Əli bəyə məxsusluğu barədə heç bir mübahisə, ehtimal ola bilməz. Hikmət 18-ci yüzil divan şerinin istedadlı nümayəndələrindəndir..."²⁰⁵ və s.

Qəribədir, əgər Hikmət divan şerinin istedadlı nümayəndəsidirsə, bu, həmin şerin Əli bəyə aid olmadığını iddia etmək üçün hansı əsası verir ki? Axı tamamilə aydındır ki, buradakı "xəbiri-hikmətin" ifadəsi tərkibdir. Əslində misradakı sözlər "Xəbəri Hikmətin" şəklində oxunarsa "Hikmətin xəbəri yoxdur" anlamını verəcək. Şerin ümumi kontekstində isə "Xəbiri-hikmət" tədqiqatçının iddialarına rəğmən, əslində ciddi bir anlam daşıyır. Əksinə, bu kontekstdə "xəbəri Hikmətin" heç bir anlam daşımır. Bir halda ki, şeir "bir mələyin insanlara xitabı" və heyrətinin ifadəsiydi.

Səmadan bir mələk heyrətlə der: İnsanlar! İnsanlar!
Nədir bu, ruyi-ərzi qaplıyror al qanlar, insanlar!
Şəhidi-tiğiniz ixvanınızdan almasın fəryad!
Əcəb kimdir şu hun-alud bicanlar, insanlar!
Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir?
Bir az fikir eyləyin: sizdən deyilmi anlar? İnsanlar!
Fədayi-zülmünüz sizdən, sizin cəlladınız sizdən!
Nasıl qail bu halə ya vicdanlar? İnsanlar!..
Mənahi zövqinizmi? Bir təhaşi yoxmu xaliqdən?
Sizi niyranə sövq etməzmi bu üsyanlar? İnsanlar!
Mübəşşirmisiniz cənnətlə? Yoxmu xəvfi-rəbbani?
Kitabüllahi bir təftiş edin fəttanlar! İnsanlar!
Baxın bu nəzreyi ibrətlə səmti-məşəri-xakə!
Şu iqlimi-vücuda ey olan mehmanlar, insanlar!
Neçün bir firqəniz islah edər, bir firqəniz ifsad?
Nədən təsirsiz qalmış əcəb büranlar? İnsanlar!

Nədən bir firqəniz imar edər, bir firqəniz təxrib
 Neçün xəndani bais didəyi-giryanlar? İnsanlar!
 Nədir bin müxtəlif surət? Nədir bin müxtəlif sirət?
 Nədir bu ərseyi hikmət? Nədir cövlanlar, insanlar!
 Nə heyrrətbəxş olur görseydiniz ətvəriniz böylə
 Dəmadəm ah edər eylərdiniz əfqanlar! İnsanlar!
 İlahi, yox xəbiri-hikmətin, ancaq yapan sənsən
 Nə yapsın əql irişməz, neyləsin izanlar? İnsanlar!

Birbaşa romantik təsəvvürlərlə dolu olan bu şerin 18-ci əsrə və xüsusən də divan ədəbiyyatına çox az dəxli var. Yaxud, heç dəxli yoxdur. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm mərhələsinin başlanğıcında onun "Füyuzat" səhifələrində "Faust"-dan bəzi parçalarla yanaşı dərc olunması "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı"nın Azərbaycanda romantik mədəniyyət hadisəsinin ilk təzahürlərindən biri olduğunu ehtimal etməyə ciddi əsas verir. "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" Əli bəy Hüseynzadənin estetik kredosu ilə tamamilə üst-üstə düşən görkəmli bir ədəbiyyat hadisəsiydi. Və bu şerin Əli bəy Hüseynzadənin qələmindən çıxdığını təsdiqləyəcək hər hansı bir vəsiqə olmadığı kimi (hər halda, ona "Füyuzat"-ın ilk sayından başqa heç yerdə təsadüf edilmir), onun 18-ci yüzil Türkiyə divan ədəbiyyatının nümayəndəsi Dəli Hikmətə məxsusluğunu da söyləməyə əsas verən heç bir dəlil yoxdur.

Bir məsələni də unutmayaq. Məlumdur ki, Əli bəy Hüseynzadə "İndicani" imzasından da istifadə etmişdir. "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" "Füyuzat"-da dərc olunandan bir müddət sonra "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin 1907-ci il mart tarixli 9-cu sayında "Qabaqda gedən zəncirli" imzası ilə həmin şeirə nəzir yazılmış və nəzirə "İndicinin mini-mini ünsiyyəsinə dəhdiyyə" sərlövhəsi ilə dərc olunmuşdu.

* * *

İnsandakı vəhşiliyə heyrət edən mələk mövzusu və dünya romantiklərinin cavab axtardığı ənənəvi sual Azərbaycan romantik ədəbiyyatında ilk dəfə "Dəli şair" imzası ilə təqdim edilən "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" şerində təzahür edib. Şeirdə İblis — Mefistofel müstəvisində qaldırılan suallar qaldırılmışdı. Həm də o maraqlıydı ki, yer problemlərini, milli məsələləri, bəşəri ağrıları çözmək üçün romantikin sualı uzun müddət göy sferasından, səma qatından verirdi və sözün gedən şerin timsalında Azərbaycan ədəbiyyatında eyni proses baş verirdi.

"Füyuzat" jurnalı bibliografiyasında²⁰⁶ isə yuxarıdakı şerin Məhəmməd Hadiyə məxsus olduğu qeyd olunub. Lakin məlumdur ki, Dəlilər Mühibbi (dəlilər dostu) imzasından istifadə edən Məhəmməd Hadi heç vaxt, o cümlədən

"Füyuzat"da "Dəli şair" imzasıyla yazmayıb. "Füyuzat"ın ilk sayında Dəli şair imzasıyla dərc olunan "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı"ndan sonra jurnalın 1906-cı il tarixli 6-cı sayında Dəlilər Mühibbinin "Dəli şairə, dəlilər mühibbi olan bir quşun köməyi" şeri dərc edilmişdi. Hətta məsələnin zahiri tərəfini, yəni Məhəmməd Hadinin "Füyuzat"da baş yazarın — Əli bəy Hüseynzadənin köməkçisi olduğunu nəzərə alsaq, 6-cı saydakı şerin adı da Dəli şairin Əli bəy, Dəlilər mühibbinin Hadi olduğunu sadə məntiqlə təsdiq edir. Şerin Məhəmməd Hadiyə aid olması qənaətinə təəssüf ki, müasir tədqiqatlarda da təsadüf olunur. Hətta bəzən "Dəli Şairə, dəlilər mühibbi olan bir quşun köməyi. Tövsiyəyi-mürğ"ün müəllifinin - Dəlilər Mühibbinin imzası Dəli şairlə dəyişik salınır.²⁰⁷

Təəssüf ki, xatırlatdığımız bibliografiyada da ədəbiyyat və ictimai fikir tariximizdə belə bir ciddi və romantik başlanğıcın halal haqqı Əli bəydən "alınıb"...

P.S. *Məlumdur ki, Əli bəy "Turani", "Ə.H", "Füyuzatı", "Həyatı", "Ə.Hüseynzadə", "Şair Naim", "Əbül nəqqaş". "Əbülhəfiz", "Ayn", "Ayn H.", "Hürendiş", "İndicani" "Tərəfdar" imzalarıyla yazırdı. Bu qədər gizli imzasının olmasına rəğmən isə Qulam Məmmədlinin tərtib etdiyi "İmzalar"²⁰⁸ kitabında ümumiyyətlə, Əli bəyin adı çəkilmir, Əli bəyə məxsus olan istər gizli, istərsə də aşkar imzalardan əsər-ələmət belə görünmür.*

Dünya ədəbiyyatına keçid, yaxud ədəbiyyatdan literatura

Azərbaycan ədəbiyyatına yeni Avropa modelini Əli bəy Hüseynzadə gətirirdi.

Şekspirin "Hamlet" faciəsinin Abdulla Cövdət tərəfindən türk dilinə tərcüməsi barədə danışan Əli bəy yazırdı ki, "bu əsər avropalıların "ağ şeir" dedikləri nəzmi-qeyri-müqəffə üsulu ilə dilimizə nəql edilmişdir. Çünki ingiliscə olan, əslində dəxi külliyyatı-ətibarilə nəzmi-qeyri-müqəffadan ibarətdir. Britaniya şairinin fikrinə görə kəlam mövzusunda təbiilik mətlub isə, qafiyələrə əsla ehtiyac yoxdur. Surətən nəzmi-qeyri-müqəffə ilə şeir demək, müqəffə mənzumələrdən daha asan görünürsə də, həqiqət halda daha çətinidir, çünki mərhum İshaq Sükutinin dediyi kimi, kəlamı bəyəndirmək qayətlə müşküldür. İş də kəlamı bəyəndirməkdir, yoxsa qafiyələri yan-yana düzmək deyildir.

Nümunə üçün ingiliscə "Olum, ya ölüm" sözlərilə başlayan monoloqdan bəzi əbyatı burada zikr ediyoram:

Varmı olayım, yoxmu, budur məsələ,
İştə! Zalım qədər in qədrinə etməkmi təhəmmül?
Ya qarşı gəl ib cüşinə bu seyli-fənanın,
Verməkmi bu tufani-bələyayə nəhayət!.."

Göründüyü kimi, Əli bəy Hüseynzadə həm də "Hamlet"-in yazıldığı poetik üsul haqqında da ilk məlumatları verirdi. Qafiyəsiz şeir yazmağın qafiyəli şeir yazmaqdan daha çətin olduğunu Azərbaycanda ilk dəfə Əli bəy Hüseynzadə söyləmişdi. Əli bəyin məramı aydın idi. Bu, yaradıcılıq axtarışlarının səmtini Avropaya yönəldən Əli bəyin məramıydı. Türk cəmiyyətinin, o halda isə Azərbaycanın həm estetik, həm də məfkurəvi müstəvidə Avropaya inteqrasiyası, müasir dünya mədəni dəyərləri ilə qaynayıb-qarışması Əli bəyin amallarından biriydi. Türk qanlı, islam imanlı, firəng fikirli və Avropa qıyafətli olmağı istəyən Əli bəy təkcə geyim mənasında Avropa qıyafətli olmağı təlqin etmir, ədəbi üsulların da Qərb modelinə və Avropa qıyafətinə bürünməsinə murad edirdi.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə, tutaq ki, fransız simvolistləri barədə o danışib. Verlaine, Mallarme, Bodler türk oxucusuna ilk dəfə onun vasitəsilə tanışdırılıb.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Homerin "İliada"sı*, Esxilin "Zəncirlənmiş Prometey"-i, Miltonun "İtirilmiş cənnət"-i, Hötenin "Faust"-u, Şillerin "Kəfalət, yaxud vəfakar dostlar"-ı, Dantenin "İlahi komediya"sı, Firdovsinin "Şahnamə"sı,** Vergilinin "Eneida"sı, Heynenin, Derjavinin şeirləri — yunan, ingilis, alman, italyan, fars, rus dillərindən türkcəyə məhz Əli bəy tərəfindən çevrilirdi.

...Əli bəyin hazırladığı mənəvi məhlulda ən azından yüz ildə keçilə bilinəcək yolu müasir türk milli düşüncəsi bir neçə ildə keçə bildi. Tutaq ki, ədəbiyyatımızın yunan və İran mifologiyasından xilas olmasını təklif edən Ziya Gökalp milli mifologiyasının tətbiqini istəyir və həm də buna görə türk mifologiyası qaynaqlarını öyrənib, tədqiq edirdi. Əli bəy Hüseynzadə isə hər üç amili milli düşüncə arealına eyni zamanda tətbiq edirdi. Həm Qərbə - yunana, həm də Şərqə - İrana baş vurur, elə həmin darımaçıda da türk mifologiyası dəyərlərini tədqiqatə cəlb edirdi. Prosesin davamlı və uzun olması üçün vaxt qıtlığını hiss edirdi. Türk ədəbiyyatının yunan və İran mifologiyasından qurtularaq milli mifologiyaya mətnə yönəlməsini təmənnə edən Gökalpın mülahizələrinə Hilmi Ziya Ülken dəqiq, sərrast bir münasibət bildirir: "Ədəbiyyatımız heç bir zaman yunan mifologiyasını tanımamışdır ki, ondan qurtulmaq söz konusu olsun. İslam mədəniyyəti Homeri, Vergilini tanımırdı. Bu da öz milli ədəbiyyatımızın zəifliklərindən biridir. Çünki Qərb ədəbiyyatı və plastik sənətinin kökü bu mifologiyadır. İran mifologiyasına gəlincə, o da çox üzdən bilinirdi. Ədəbiyyatımız onu işləməmişdir. İlk dəfə hər iki qaynağa girmə ehtiyacını duyan Hüseynzadə Əli olmuşdur".²⁰⁹

* "Əli Turan "İliada"-nı yunanca əslindən mənzum olaraq tərcümə etməyə başladı" (H.Z.Ülken. "Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi" səh. 275).

** "Hüseynzadə bir yandan "Şahnamə"-nin mənzum çevirisinə çalışırkən..." (H.Z.Ülken. gös. kitab. səh. 275)

Erudit qafa, orkestral ruh. Böyük, ən böyük. Dahi...

"Sabir kimi nəhəng şairin də ilk müəllimi Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur"²¹⁰ (*Mehdi bəy Hacinski*), "mən qəzetçilik işinə təzə-təzə girişəndə ruscadan bir məqalə tərcümə edib, məşhur Əli bəy Hüseynzadə cənablarına göstərdim ki, oxusun"²¹¹ (*Üzeyir Hacıbəyov*), "Əli bəy o vaxta qədər bir beyt belə yazmamış olan Hadini dilləndirdi"²¹² (*Abdulla Şaiq*).

Məhəmməd Hadi isə "İzhari-qədrdani" şerində Əli bəy Hüseynzadəni dahi adlandırmışdı:

Düha! Ey bağı-lahutun həzari-nəğmə pırası,
Sənə gülşənmi olmuşdur Əlinin ruyi-rənası?
Böyüksən, ən böyüksən, bizlərə ustadi-əkrəmsən,
Vücudun ilə fəxr eylərdi, gər olsaydı Qərbiyyun.
Hələ dərbərdədir ənzari-istedadi-Şərqiyyun,
Bu gün qafilə millət, yox əcəb, əhvali-zarından.
Yarın şərməndə olmazmı nişangahi-məzarından?
Vətən övladı dilsiri-həyat olsun fəratından,
Neçin ləbtəşnələr feyz almasın abi-həyatından?
Vücudun mayeyi-fəxri şərəfdir qövmi-islamə,
Bizi irşad qılmaqçün sarıl, ey dahi, iqlamə!
Neçin daldın sükuta, gəlməyir övrədin ey dahi?
Vərəqriz oldumu bağı-füyuzabadın, ey dahi?

Məhəmməd Hadinin şeirlərini ilk dəfə "Həyat" vasitəsilə mətbuata çıxaran Əli bəy Hüseynzadə olmuşdu. Sabir özünün məşhur (və həm də Sabiri məşhurlaşdıran) "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şerini Əli bəyin "Pəncələşmək müqtəza bu narəva halət ilə" misrası ilə başlayan "Sülhə dəvət" şerindən ilhamlanaraq yazmışdı.²¹³

Dövri islahatdır, sülhü səlah əyyamıdır!
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngamıdır!
(Ə.Hüseynzadə)

Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtdir,
Ülfəti-ünsiyyətə dair xitabət vəqtdir.
(M.Ə.Sabir)

Bu aspektdə örnəklərin, nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Amma biz bununla kifayətlənirik. Yetər ki, o, Məhəmməd Hadinin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Üzeyir bəy Hacıbəylinin ustadıdır. Yetər. Bunun əlavə

şərhə, izahata ehtiyacı yoxdur. Azərbaycanda romantik və realist şeir cərəyanlarının iki dahisi - Hadi və Sabir ədəbiyyat meydanına Əli bəy Hüseynzadənin xeyir-duası ilə çıxır. Romantik ədəbiyyat məktəbinin qurucusuudur. Realist ədəbiyyat məktəbinin təşəkkülündə əvəzsiz xidməti var.

Bəzən Sabir və Əli bəyin münasibətlərini yanlış təqdim edən belə ədalətsiz yanaşmalar da olmuşdur ki, guya Sabir (o cümlədən başqa molla-nəsrəddinçilər) "ədəbi dil olaraq türk dilini qəbul etməyi təklif edən" Əli bəy Hüseynzadəyə qarşı "qalibiyyətli mübarizə" aparıblar. Sabirin məhz dil məsələsində Əli bəylə belə bir mübarizə meylə heç bir mənbədə müşahidə olunmur. Əksinə, məhz bu məsələdə mövqelərin az qala üst-üstə düşməsindən söhbət gedə bilərdi.

Sabirin:

"Osmanlıcadan tərcümə türkə" — bunu bilməm,
Gerçək yazıyor gəncəli, yəinki hənəkdir;
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
Osmanlıcadan tərcümə türkə nə deməkdir?!²¹⁴

— misralarında ifadə etdiyi fikir Əli bəyin "Yazımız, dilimiz, "İkinci il"imiz" məqaləsində qaldırdığı problemə olduqca məhrəm və tərəfdaş bir münasibətin ifadəsi kimi anlaşıla bilərdi.

Sabir və Əli bəy Hüseynzadə münasibətlərinin araşdırılmasında təhriflər çox olub. Bu iki böyük insanı az qala bir-birinə yad, yabançı müstəvidə təqdim ediblər və bu, təkcə ədəbiyyatşünaslığın deyil, həm də bədii ədəbiyyatın problemlərindən biri olub.

Ancaq unudulub və unutturulub ki, Əli bəy Hüseynzadə Sabir haqqında ilk mətbu sözün müəllifidir. Sabir haqqında ilk yazılı fikir Əli bəydən gəlir. 1905-ci ildə "Həyat" qəzetəsində "Erməni vətəndaşlarımıza tövsiyə və ixtaratımız" adlı yazısında erməni mühərrirlərini, ziyalılarını qınayan Əli bəy deyirdi ki, "Üç-dörd gün müqəddəm qəzetimizin sütunlarında deyilmi idi ki, növrəsidəkan şüəramızdan Əli Əkbər Sabir bu büğz və ədavətin və bu nifaqın və bunlardan irəli gələn nəhb və qarətin, qətl və qitalın bir cəhl və qəflət, bir zəlalət nəticəsi olduğunu bildirmək üçün fəryad edib duruyordu. Erməni qəzetləri və qəzetə mühərrirləri buna diqqət etdilərmi? Erməni süxəndanları Əli Əkbər Sabirin mənzuməsində nəqərat olub təkrar edən:

Ey süxəndanən, bu günlər bir hidayət vəqtdir,
Ülfəti-ünsiyyətə dair xitabət vəqtdir

— beyti-mənidarından ibrət alıb o yolda qələm oynatdılarımı? Bir şeir və ya bir məqalə yazdılarımı?.."

Əli bəy ədəbiyyatı

Ustadı-əkrəmin — *böyük ustadın* (M.Hadi) şeirdən, poeziyadan umduqları uzun illər yanlış şərh olunsada, bir həqiqət şəksizdir ki, irticapərəst adlandırdıqları Əli bəy estetik dəyərlərin qorunmasını ədəbiyyatın qarşısında başlıca vəzifə kimi qoyurdu. Əli bəy xatırladırdı ki, "şairlərimizin ilhamı güldən, bülbüldən ayrılı bilmirdi. Bəzi rəhbərlərimiz buna çarə qılmaq istədilər, lakin şairlərimizi daha fəna yollara sövq etdilər. Bunlara dedilər ki, canım, bülbüldən, məhbubdan əl çəkin, bir az da elmə, sənəyə, məktəbə mədhiyyə yazın, camaatı elmə, sənətə təşviq edin. Biçarə şairlər də məktəbin, elmin, sənətin xidmətçisi olmağa başlayıb şəri tamam süquta uğratdılar.. Bilmirəm ki, rəhbərlərimiz nədən rəssamlara, heykəltaraşlara, bəstəkarlara bu tövsiyədə bulunurlar. Görünür ki, aramızda bu gözəl sənətlərlə məşğul olanlara rast gəlmədilər, çünki rast gəlsəydilər, bunların da hünərlərini məhv edəcəkləri şübhəsizdi. Canım, nəqqaşa, ya rəssama demək olurmu ki, "nə üçün bir dağın, bir meşənin, üfünün, ya qürubün mənzərəsilə məşğul olursan? Bizə bol-bol məktəb rəsmləri ver, camaatımızı elm və maarifə təşviq et!" Şairliyin, rəssamlığın hünər meydanı ayrıdır... Ədiblərin, şairlərin borcu bir tərəfdən türkcəmizi fəsaahət və bəlağətlə, ahəng və üslubla islah edib zینətləndirmək, digər tərəfdən ruhumuzu incə, gözəl təsvirlərlə və həyəcanlandırıcı xəyallarla dərin düşüncələrə sövq etməkdir..."

Beləliklə, türkcülüyn və demokratiyanın siyasi istiqamətini nişan verdiyi kimi, həm də gerçək sənətin estetik prinsiplərini XX yüzilin əvvəllərində məhz Əli bəy Hüseynzadə müəyyənləşdirirdi.

O, "ədəbi dilimizi islah etməyə, ədəbiyyatımızı üslub və sənət etibarilə yüksəltməyə çalışırdı. Şeir və sənətin nə olduğunu gəncliyə anladır, qəzəl və məsnəvi şəklinin dar çərçivəsi içərisinə sıxışmış olan nəzmin yeni şəkilləri ilə aşına edirdi. Bundan sonra ədəbiyyat həm şəkil və həm də mövzu etibarilə xeyli zənginləşdi"²¹⁵ (*Abdulla Şaiq*).

Məmməd Səid Ordubadi isə bu dövrün ədəbiyyatını "Əli bəy ədəbiyyatı" olaraq təsnif edirdi.

«Ədibi-möhtərəm Əli bəy Hüseynzadəyə» Cavidin «Çiçək sevgisi»

1907-ci ilin 13 aprelində "Füyuzat"ın səhifələrində 25 yaşlı gənc şair H.R. Naxçıvani (Hüseyn Cavid) "Hali-əsəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə" şerilə çıxış etmişdi. Sonralar, artıq Qafqazın məşhur şairlərindən biri olanda Hüseyn Cavid "Çiçək sevgisi" şerini, öz təbircə desək, "Ədibi-möhtərəm Əli bəy Hüseynzadəyə" ithaf etdi.

* * *

Rəfiq Zəka "Unudulmuş dahi" kitabında Səməd Ağaoğlunun şifahi söhbətlərinə istinad edərək yazırdı: "Əli bəy Azərbaycana dönmək istəyirmiş. Bundan xəbər tutan Hüseyn Cavid ünlü türkoloq Samoyloviç ilə ustada bu misralarını ilətməmişdi:

Sən ey yüksək fəzalardan enən səyyahi-zərrinpər,
Uzaq, ey nəcmi-geysudar, uzaq göz, ərzə yaqlaşma.
Uzaqdan pək gözəlsin, mənzərən pək tatlı, pək dilbər,
Məhəbbət yox təqərrübdə, şu məhrəkdən saqın, şaşma.

Əli bəy Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə Cavidin misraları üzərində düşünmüş və məmləkətə dönməmişdir".²¹⁶

...1910-cu ildə "Həqiqət" qəzetində dərc olunmuş şerin konkret olaraq Əli bəyə ünvanlandığını iddia etmək tarix baxımından mümkün deyil.

Ancaq "Nəcmi geysudar"ın Əli bəyə ünvanlandığını tamam başqa bir müstəvidə dəyərləndirmək olar. 1910-cu ildə Cavid siyasi proseslərin sonrakı məcrasını hiss edib öz böyük sənətkar fəhminə istinad edərək "Uzaq, ey nəcmi-geysudar, uzaq get, ərzə yaklaşma" — deyərək Əli bəyin gedişinə haqq verə bilərdi.

Əli bəy Hüseynzadənin dil siyasəti

Bu barədə Məhəmməd Fuad Köprülünün mülahizələri

"Hüseynzadənin şiddətlə hücum etdiyi fonetik yazı şəkli türk ləhcələrinə uyğulandığı zamandan bəri ədəbi dil parçalanmışdır".

Hilmi Ziya Ülken

Əli bəy Hüseynzadənin dili bir problem olaraq tədqiqatçıların uzun-uzadı dartsıdığı bir məsələdir.

Bəzi tədqiqatçılar belə bir əsassız iddiada bulunurlar ki, Əli bəy "qəliz ərəb-fars sözlərindən, ifadələrindən imtina etməyi ... nədənsə ağılna belə gətirmirdi".²¹⁷

Amma Əli bəyin dil siyasəti belə bir ittihamı qəbul etmir və etməməkdə də haqlıdır. Onun böyük zəkasının ehtiva etdiyi türk birliyi düşüncəsi bütün müsəlman aləmini qapsayırdı və əslində Əli bəyin dili türk dünyasının bütün Şərqi aləmində yaxşı anlaşılmasını təmin etmək məqsədi güdürdü. Onun təklif etdiyi, tətbiqinə çalışdığı dil bütün yaxın Şərqi türk mədəniyyətini və problemlərini daşımaq gücündəydi. Eyni dil normaları ilə Qahirədə "Türk", Cenevrədə "İctihad", Bakıda "Füyuzat"ın üslubu formalaşırdı.

O ki, qaldı qəliz ərəb-fars sözlərindən imtina etməyi ağılna belə gətirməməsinə, Əli bəyi belə bir çərçivədə qınamaq da ədalətsizlikdən başqa bir şey deyil. Bu fikrin möhkəm əsasının olmadığını Hüseynzadənin son yazılarının

dili də isbatlayır- "Əsgəri-Tibbiyyə tələbəsiydim. Buraya Peterburq Universitetində təhsilimi bitirdikdən sonra gəlmişdim. Qonuşurkən hənuz Azəri şivəsinin təsirindən qurtulamamışdım — hələ də tamamilə qurtulmuş deyilim ya - ləhcəmi düzəltmək üçün, arkadaşların tövsiyəsi üzərinə Uşaqızadə X. Zıyanın hekayələrini boş vaxtlarımda diqqətlə oxuyurdum".²¹⁸

* * *

Əli bəy Hüseynzadənin qəliz ərəb-fars sözlərindən istifadə etməsini, eyni zamanda, onun qaldırdığı problemlərdən senzuranı yayındırmaq cəhdi kimi təqdim etmək də²¹⁹ bizzə, yanlış qənaətdir. Əli bəyin dil siyasətinin mahiyyətinə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşılsa, onda belə bir haqlı sual da meydana çıxacaq ki, senzuranın tatalım, Hötenin "Faust"u ilə nə işi vardı? Məsələ heç də göründüyü kimi adi deyildi. Əli bəy Hüseynzadə sadəcə mövcud proseslərə deyil, milli düşüncənin təşəkkül və təkamülünün istiqamətinə yön verirdi.

* * *

Sonrakı mərhələdə Əli bəyin özü kimi, dili də ideoloji ittihamların obyektinə səbəbsiz yerə çevrilmirdi (ancaq kimsə bunu etiraf etməsə də, hər halda, dahi Üzeyir bəy Hüseynzadəni böyük dil bilicisi hesab edirdi).

Əli bəyin yazdıqlarını diqqətlə mütləq edib belə düşünmək olar ki, əslində anlaşılmaz dedikləri dil, xüsusi estetik mahiyyəti olan bir dildir. Əli bəyin yazıları dövrün zehniyyətinə ünvanlanmış bir üslubda qələmə alınır və Əli bəy Hüseynzadə təkcə türk dünyasının deyil, Qahirədə Məhəmməd Abduhacan, İngiltərədə Qovliyamacan (İngiltərə şeyxülislamı Şeyx Abdulla Qövliyanın Liverpulda nəşr etdiyi "Əl-hilal" qəzetində Uelssin "Türk dilini öyrənməyin mənafeyi" məqaləsi barədə məlumatlar Əli bəyin diqqət mərkəzindəydi) islam aləminin fikir mücahidləri ilə dialoq qurmuşdu. Və bu dil elitar bir dildi.

* * *

Əli bəyin dili zamanında zəfər çalmadı. Bu, ayrı bir söhbətin və mübahisənin mövzusuudur. Ancaq Əli bəy dil məsələsində məhəlli şivələrdən bir ədəbi dil oluşturmağın da əleyhinəydi. Bu da Hüseynzadənin məfkurəsinə bağlı bir məsələdir. Turan məfkurəçisi "Qəzetəmizin dilinimi sadələşdirməli, yoxsa camaatımıza öz dili olan türkcəyi öyrətməli? Məsələ burada! Zənnimizə görə yazdığımızdan daha sadə, Qafqazda söylənən şivələrdən biriylə yazmaq mümkün deyil. Həpimiz ayrı bir yerdən gəlmişiz, bu şivələrdən birini tərcih etməyiz. Onları birləşdirməliyiz. Çünki ayrı-ayrı hankı şivəyi alsaq, bir əksikliyi vardır. Yeni türkcə artıq əski türkcə deyildir..."²²⁰

Hüseynzadənin 1909-cu ildə Bakıda ən qızgın mübahisələrə səbəb olan əsəri "Tərəqqi" qəzetində dərc edilmiş "Yazımız, dilimiz "İkinci il"imiz" adlı məqaləsi oldu. Məqalə Birinci Müəllimlər Qurultayının tövsiyəsilə "Səadət" məktəbi şagirdləri üçün dərs vəsaiti kimi nəşr olunmuş "İkinci il" kitabına həsr edilmişdi. Əli bəy Hüseynzadənin həmin məqaləsi ideologiyada türkcülüüyü deyil, azərbaycançılığı əsas götürən Mirzə Cəlil, Firidun bəy Köçərli, Ömər Faiq Nemanzadə kimi müəlliflər tərəfindən tənqidlərə məruz qaldı. Ancaq Əli bəy bu məqaləsində də zamanına görə — latın qrafikasının tətbiqinə qədər — haqsız deyildi. Hətta bəzi məsələlərdə bu gün də Hüseynzadə haqlıdır.

"İrəlidə hansı tərz-i mlanın qalib gələcəyi şübhəlidir!" — deyən Əli bəy yazırdı ki, Abdulla Cövdət bana, sana yazarsa, biz də bənə, sənə yazarıq. Tatarlar da benqa, senqa yazırlar. İştə ittihad da, ittihadı-lisan və imla da o zaman pozular, gedər. Halbuki bana, sana zəmiri şəxsilərimizə bir əlaməti-müştəriyə olub layətgəyyür bir herioqlif kibi Baykal gölündən Nil vadilərinə, Altay dağlarından Balkanlara, Uraldan Himalaya qədər müxtəlif şivələrlə mütəkəllim ümum ətrakin asan anladığı bir şeydir!"²²¹

Beləliklə, Əli bəy ortaq ədəbi türkcənin tərəfindəydi. "Hüseynzadənin haqlı olduğu başqa bir nöqtə də eyni yazı şəklini dürlü şivə və ləhcələr ayrı-ayrı oxuya biləcəkləri halda, bütün türk dünyasına fonetik kural uygulanırsa, hər şivə və ləhcənin ayrı bir yazı şəklinin meydana çıxması, bu üzdən ortaq türk ədəbi dilinin parçalanmasıdır... Halbuki, Hüseynzadənin şiddətlə hücum etdiyi fonetik yazı şəkli türk ləhcələrinə uygulandığı zamandan bəri ədəbi dil parçalanmışdır".²²²

Əli bəyin həmin məqaləsi ilə əlaqədar A.Şaiqin belə qeydləri var: "Süleyman Sani, Süleyman Əbdülrəhmanbəyov, Mahmud Mahmudbəyov, Fərhad Ağayev, Əlaəddin Əfəndiyev və mən yığıb yazdığımız "İkinci il" dərsliyinə Ə.Hüseynzadə istehza edərək: "Bu nə dildir? Bu savadsız müəllimlər uşaqlarımızı bədbəxt edir" — deyirdi. O, mətbuatda... məqalə ilə çıxış edərək Səhhətin və mənim sadə Azərbaycan dilində yazdığımız və həmin dərslikdə çap olunan şeirləri tənqid etmişdi. O, tələb edirdi ki, dilimizi "Füyuzat" jurnalının dilinə oxşadaq".²²³

Əslində "Yazımız, dilimiz "İkinci il"imiz"i diqqətlə araşdıranlar Əli bəyin belə açıq bir təmənnada və tələbdə olmadığını görəcəklər. Əli bəy "Qaranquşlar, a quşlar!" mısrası ilə başlayan şerin bir bəndini misal gətirir və haqlı olaraq qeyd edirdi ki, bilirmisiniz burada imlanın doğruluğu nə üçündür? Qafiyələrin imladan irəli gələn sonunu düzəltmək üçün.

Yaxud Hüseynzadə kitabda verilmiş:

Göy bağçada dallar üzrə bir quş
Çör-çöp yığıb aşıyan edirdi.
Gahi oquyurdu nəğmələr xoş
Gahi uçub ot saman çəkirdi.

— şeir parçasına münasibətini belə ifadə etmişdi: "Burada şu "aşıyan edirdi" ibarəsi düzmü? Və hələ əvvəli də farsı olan bu aşıyan kəlməsi insanı aldadır! Ancaq onun yerinə "yuva" qoyunuz, baxınız nə olur? Bütün küreyi-ərz üzərində hansı türk "yuva edirdi", "Ev edirdi", ya "Məktəb ediyordu" deyir? Sonra saman çəkirdi nə? Quş samanı araba iləmi çəkirdi?.. "Gahi" yerinə "gah" denilməzmi?.."

Mətləbdən uzaqlaşmayaq. Əli bəy bütün türklərin anlayacağı ortaqlıq ədəbi türkcənin tərəfindəydi. Azərbaycan ədəbi dili də Əli bəyə görə həmin dil sisteminin tərkibində inkişaf tapmalıydı. Əli bəyin dil siyasətini Caviddən başqa heç kəs təqib etmədi. 1937-ci ildə isə məsələyə kədərli bir xitam verildi.

Və Əli bəyin həmin məqaləsini diqqətlə oxuyanlar görəcəklər ki, söhbət heç də Əli bəyin "savadsız müəllimlər" adlandırdığı pedaqoqlardan getmir. Hüseynzadə məsələnin əhəmiyyətini nəzərə alıb bu böyük ümummilli və ümumtürk hadisəsinə tamamilə başqa aspektdən yanaşırdı:

"Türkün imlasını islah üçün, deyil sərfü-nəhvi mükəmməllən bilmək. Bəlkə bütün ətrakin tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafisinə, filologiyasına haqqilə aşına bulunmaq iqtizadə. Nəcib Asim, Vəlid Çələbi, Əbu Ziya Tofiq, Əhməd Midhət, mərhum Şəmsəddin Sami kibi türk dilinə, türk tarixinə behəqqin aşına bulunan zəvəitə-giramın belə düşəri-müşkülət olduqları bir məsələyi, bu kibi işlərdə hənzuz mübtədi sayılan bizlərin nasıl qolaylıqla həll etmək istədiyimizə doğrusu, şaşarım!"²²⁴

* * *

Əli bəyin dili barədə geniş danışmaq olar. Amma məsələnin mahiyyətini ən mükəmməl şəkildə türk ədəbiyyatşünaslığının dahisi Məhəmməd Fuad Köprülü qələmə alıb. Ancaq Əli bəyin dili barədə danışanların heç biri bu günə kimi Köprülünün dediklərinə istinad etməyib. Köprülü yazırdı: "Yalnız rus və Qərb ədəbiyyatını deyil, İran və Osmanlı ədəbiyyatlarını da çox mükəmməl bilən və bilhəssə Osmanlı ədəbiyyatının Şinasi və Kamaldan Hamidə, Əkrəm və Tofiq Fikrətə qədər gələn təcəddüd səhifələrinə tamamilə vəqif olan Əli bəy Hüseynzadə 1906-1907-ci illərdə nəşr etdiyi "Füyuzat" məcmuəsi ilə, Azəri ədəbiyyatının təkamül tarixində çox dərin bir iz buraxmışdır. Yazıları, dərsləri və müsahibələri ilə yeni Azəri nəslinin ədəbi tərbiyəsi və firuri təkamülü üzərində şiddətlə müəssir olan Əli bəy Hüseynzadə... həqiqi bir sənətkar ruhuna malikdi; Hamid ilə Fikrət və onların əllərində qüdrətli və ahəngli bir ifadə vasitəsi şəklinə girən ədəbi İstanbul ləhcəsinə heyrandı. Yeni açılacaq türk məktəbləri və mətbuatı vasitəsi ilə, bu ləhcəni Qafqaz türkləri arasında yaymaq və yeni Azəri ədəbiyyatını bu ləhcə üzərində qurmaq istəyirdi.. Milliyyətçi müsavət fırqəsi orta və yüksək təhsildə İstanbul türkcəsinin istifadəsini istəmək surətiylə, vaxtilə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülən fikirləri tətbiqat sahəsinə keçirmək qərarında olduğunu göstərmişdir".²²⁵

Həm də münəccim...

(Bu hissəni yazarkən Səməd Ağaoğlunun "Babamın arkadaşları" kitabına istinad etdim)

Əli bəy Hüseynzadə deyir:

"Əhməd bəylə bərabər Batumda idik. İstanbulda atəşkəs elan edilmiş, dövlət təslim olmuşdu. Bir gün eyni otaqda çarpayılarımıza uzandıq. Əhməd bəy mənə, yanında "Hafiz Şirazi" varmı? - dedi.

"Nə yapacaqsan?"

"Fala baxmaq istəyirəm".

"Yox, fəqət Tassonun "Qurtarılmış Qüds"ü var. İkinci cildi. Yeni aldım. Mədam ki, fala baxmaq istəyirsən, bu da Hafiz Şirazi qədər böyük adamdır. Sən soruş, mən baxım".

Əhməd bəy mənə sordu:

"Məmləkətin istiqbalı nə olacaq?"

Kitabın... səhifələrindən birini gəlişigözlə oxumağa başladım:

"Ey mənə istiqbalın nasıl olacağını soran adam! Sən bilməzmisən ki, insanlar bunu kəşf etməyə müqtədir deyildir. Fəqət keçmiş zamanın təcrübələrinə baxaraq deyə bilərəm ki, Şərqi ən qaranlıq günlərində, sarı saçlı bir qəhrəman çıxacaq, milləti toplayaraq hüriyyətə, zəfərə götürecək".

Əhməd bəy inanmadı:

"Alay etmə!"

"Nə alayı? İştə al və gör!"

Bunu isə Səməd Ağaoğlu yazır:

"Bir az sonra qərribə bir yəqinliklə gerçəkləşən bu falı təsadüflərin heyrat ediləcək örnəklərindən saymaq mümkündür.

* * *

Əli bəy deyir:

"Atəşkəsin ilk zamanlarında bir gün xanımım ilə baldızım bir məsələ üzündən mənimlə mübahisə etməyə başladılar. Onlara bir hədisdən bəhs edərək "qadınların ərlərinə və kişilərə baş qaldırdıqları gün göydən daş yağacaqdır" dedim. Sözlərim bitər-bitməz birdən top, tufəng, bomba səsləri bütün İstanbulu sarsıtmağa başladı. İngilis təyyarələri qəfil bir basqın yapmışdılar. Xanımım və baldızım heyrat və qorxu ilə üzümə baxaraq əllərimə sarıldılar".

Əlyazmalar yanmır, yaxud «Bioqrafik müxtəsər məlumat»

Bu kitabın üzərində çalışarkən Əli bəy Hüseynzadənin qələmindən çıxmış "Bioqrafik müxtəsər məlumat" adlı bir yazıya təsadüf etdim.

1935-ci ilin fevralında A.H.Turani imzası ilə qələmə aldığı "Bioqrafik müxtəsər məlumat"ı müəllif etdikcə hiss olunur ki, on səhifəlik bu yazı istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda daim alimlərimizin yeganə istinad mənbəyi olub. Sadəddin Nüzhetin 1936-cı ildə nəşr olunmuş "Türk şairləri" kitabından üzü bəri bu mətn tədqiqatdan tədqiqata ötürülüb, ancaq, onun özü haqqında heç bir müəllif məlumat verməyib. Əksinə, hadisələr birinci şəxsin deyil, ikinci şəxsin dilindən təqdim olunub. Bir sıra məqalələrdə və kitablarda isə Əli bəy Hüseynzadənin yazdıqları ilə onun araşdırıcılarının yazdıqları demək olar ki, bir-birindən heç fərqlənmir. Çoxları Əli bəyin "Bioqrafik müxtəsər məlumat"da yazdıqlarını öz elmi axtarışının maraqlı səhifəsi kimi təqdim edib...

Bilmək olmur, Əli bəy Hüseynzadənin öz dəst-xətti ilə yazıb "Əbədi gözəlliklər" adlandırdığı dəftər barədə oxucuya, elmi ictimaiyyətə məlumat verilməməsi, onun gizli tutulması, yaxud gizlədilməsi hansı səbəblərlə bağlı idi?

Kitab boyu Əli bəyin "Bioqrafik müxtəsər məlumat"ına istinad etdim. İndi isə onu bütövlükdə təqdim edirəm:

*"Bioqrafik müxtəsər məlumat"**

24 fevral 1864-cü ildə Qafqaz Azərbaycanında, Kür çayı sahilində yerləşən Salyan şəhərində doğuldum. Atam Tiflis Müsəlman Məktəbinin müəllimlərindən Molla Hüseyn Hüseynzadə Qruzma** bəylərindən Kazım bəy Hüseynzadənin dörd oğlundan ən kiçiyidir. Anam Xədicə xanım Qafqaz şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadənin qızıdır.

İlk təhsilim: Türk, fars, ərəb və bir az da rusca Tiflis Müsəlman məktəbində, orta və lise təhsilim: Tiflis 1-ci Klassik Gimnaziyasında (1875-1885); mükafatla bitirdiyim bu məktəbdə sinif keçərkən bəzən "təhsinmə" ilə hədiyyə aldığım da olurdu.

Yüksək təhsilim: Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində (1885-1889). Bu, rus universitet gəncliyinin ən hummalı və üsyankar zamanına təsadüf edir; bulunduğumuz fakültənin tələbəsindən olan Şaşa Ulyanov o sıralarda edam olunmuşdu (1886). Əsl ailə adı Ulyanov olan Lenin bu Şaşanın kiçik qardaşıdır...

* "Bioqrafik müxtəsər məlumat" ilk dəfə tərəfimizdən "Ədəbiyyat qəzeti"nin 23 noyabr 2007-ci il tarixli 46-cı sayında dərc olunmuşdur - **müəllif**.

** Bakı vilayətində Kürə Araz nəhrlərinin birləşdiyi yerə yaxındır (əqrabamdan bir çoxlarının bulunduğu Rudbar köyü də bu civardardır).

Tibb və ixtisas təhsilim: İstanbul Əsgəri-Tibbiyyəsində (1890-1895); yüzbaşı rütbəsilə bitirdiyim bu məktəbdən aldığım təbib diplomunun tarixi: 10 temmuz 1311-dir...

Bulunduğum vəzifələrin və işlərin səhifələri: Dürinq Paşa maiyyətinə olaraq, Heydərpaşa əsgəri xəstəxanasında dəri mütəxəssisi (1895-1897); Tesaliya savaşında Çatalca (Farsala) və Dümekədə operator müavini — bəhriyə təbiblərindən operator Şükrü Bəyin (Paşa) maiyyətinə - və sonra da əsgər həkimi (1897); Tesaliyanı təhliyə sıralarında, əsgərə rəfaqlə müxtəlif Anadolu limanlarına səfər. İstanbula dönüşdə təkrar Heydərpaşa xəstəxanasında keçmiş vəzifəmi davam etdirdim; 1900-cü ildə Əsgəri-Tibbiyyədə açılan müsabiqə imtahanını qazanmaqla bu məktəbdə il yarım müddətində Əmrəzi cildiyyə və əfrənciyə müəllim müavini (Cəlal Muxtar bəyin). O sıralarda vəba xəstəliyini yerində tədqiq üçün Hindistana ezam olunmaq üzrə Əsgəri-Tibbiyyə məktəbi tərəfindən intihab olundumsa, Yıldızın haqqımdakı vəhmi huna mane oldu...

Aşağıda zikr olunan "Vəba" kitabını bu münasibətlə yazıb nəşr etdirmişdik.

1903-də əvvəlcə bir müddət mərhum Əhməd Cəlaləddin paşanın Çamlıcadakı köşklərində və Nişantaşındakı qonağında müsafir qaldıqdan sonra (Əbdülhəmid və istibdad rejiminin dürlü bəhanələrlə təqibləri üzündən Qafqaza köçməyə məcbur oldum və ora qəzetlərində mühərririyyə başladım. O sıralarda "Əqsayi-Şərq" politikası üzündən Rusiya ilə Yaponiyanın arası açılmaq üzrə idi; Çox keçmədən (1904) baş verən müharibə Rusiyanın məğlubiyyəti ilə nəticələndi, bunun üzərinə istibdaddan bizar olan xalq ayaqlanıb məşrutiyyət tələb edirdi. Bu cərəyana tabe olaraq, məşrutiyyət tələbində bulunmaq üzrə, Azərbaycan türkləri də (və sair Qafqaz müsəlmanları) Peterburqa bir heyət göndərməyə qərar verdi. 11 nəfərdən... ibarət olan bu heyəti-mürahasada Ağaoğlu Əhməd, Adil X. Ziyadxan, mərhum Əli Mərdan bəy Topçubaşı, mərhum Fərrux Vəzirov və sairə ilə birlikdə mən də vardım... General Trepovun intriqalarına rəğmən, fikir və diləklərimizi, cüzi bir tədil ilə Başvəkil Vitteyə qəbul etdirə bildik (1905). Bir də o sıralarda bütün Rusiya islamlarının ilk yövmi qəzetəsi olmaq üzrə "Həyat" namilə bir qəzetin imtiyazını əldə etdik... Bundan sonrakı vəzifələrim; Bakıda intişara başlayan məzkur qəzetədə əvvəla Ağaoğlu ilə birlikdə, sonra da təkbəşimə başmühərriirlik (1905-1906), qapanan "Həyat"ın yerinə çıxan həftəlik "Füyuzat" məcmuəsində müdir və başmühərriirlik (1906-1907), Birinci Dövlət Dumasının dağıdılmasına görə Ə.M. Topçubaşının, digər bir çox məbuslarla birlikdə (Finlandiyada) "Vıborq bəyannaməsi"ni imza etmiş bulunmasından ötürü həbsə atılıb, qəzetçilik kimi mədəni haqlardan məhrum edilməsi üzərinə, yerinə rusca yövmi "Kaspi" qəzetinin başmühərriirliyini icra etdim (1907).

1908-ci ildə Bakıda bir neçə dost və arkadaş tərəfindən "Səadət" məktəbi" adı ilə təsis edilən orta proqramlı milli məktəbdə bir müddət dərs naziri və türkçə müəllimi olaraq çalışdım (1908-1910). Həmin məktəbə, o sıralarda müdirlik edən

Mirzə Ələkbər Xan Bəhmən idi ki, sonralar İranın Balkan və Misir səfəri olmuşdu...

Məşrutıyyətdə dövründə, 31 mart vəqəəsindən bir müddət sonra, mərhum Baha Şakirin və digər ittihadçı dostların dəvəti üzərinə, Qafqazdan İstanbula avdət etdim.

Bakıdan ayrılarkən bütün ev əşyaları - mebel, bufe takımı, kitablarımların bir qismi və sairə — "Səadət" məktəbinə hədiyyə etdim.

İstanbulda Tibb fakültəsi əski yeri olan Sarayburnundan Heydərpaşadakı binaya köçmüşdü, burada, bir müsabiqə imtahanı nəticəsində "Əmrəzi cildiyə və əfrənciyə seririyat şefliyinə (1910-28 birinci qanun 1326) və bir neçə il sonra da müəllim müavinliyinə təyin olundum. Müəllimimiz Cəlal Muxtar bəy idi. 1925-ci ildə seririyatı cildiyə və əfrənciyə müəllimi oldum. Eyni dərslərin müdərrişliyinə təyininin tarixi 4 may 1926-cı ildir. Nəhayət, 24 sentyabr 1931 tarixində təqaüdə çıxdım, fəqət yenə bir müddət fakültənin təkrar İstanbul tərəfinə keçdiyi günlərə qədər (yəni 1933-cü ilin sonuna qədər) müəllimliyə davam etdim.

Fakültə xizmətlərimin xaricində bəzi siyasi və ictimai vəzifələrdə də çalışdım: bir aralıq Eyyub Səbri, Məhdəd Şükrü, mərhum Ziya Gökalp, mərhum hatib Ö. Naci və sairə ilə "İttihad və Tərəqqi"-nin mərkəzi ümumiyyəti (və İstanbul mərkəzi) əzaliğında bulundum - İstanbulda Selanikdə, sonra yenə İstanbulda. Zətən "İttihad və Tərəqqi"-nin ilk təşəkkülü zamanından bəri, yəni daha Tibbiyyə tələbəsi ikən, İbrahim Temo, mərhum İshaq Sükut, mərhum Osman Cövdət, mərhum Abd. Cövdət və sairə ilə bərabər bu məzkur Cəmiyyətin azasından biri idim...

Bir neçə dəfə müxtəlif vəzifələrlə məmləkətin başqa tərəflərinə və yabançı ölkələrə göndərildim; bu səfərlərin ən mühümləri: "Hərbi-ümumi əsnasında Orta Avropada professor Yusuf Akçura, ayan katibi mərhum kırımlı Əsəd və buxaralı Mukimiddin ilə birlikdə "Turan heyəti murahhası" namilə bir cəvelan: Bu münasibətlə ümumtürklük lehinə propaqanda yaparaq, onun siyasi haqlarını müdafiəyə çalışdım, ötdə bəridə konfranslar verdik, yazılar yazdım...

Stokholmda, məzkur Dünya savaşınnın önünə keçib müharibələri bir an əvvəl ümumi bir sülhə qovuşdurmağa bir yol bulmaq üçün toplanmaq istəyən beynəlmiləl sosialist konfransına türk işçisi adına, prof. Akil Muxtar və mərhum Nesim Masliyuh (Məclisi Məbusan üzvü) ilə birlikdə mürəxxəs olaraq getdik... İngilis və fransız sosialistləri gələ bilmədiklərindən (hökumətləri mane olmuşdu) məzkur konfransdan bir nəticə çıxmadı isə də, biz məzkur qayə ilə orada çalışan sosialist Hollandiya-Skandinav komitəsinə haqqımızı müdafiə yollu bir muhtıra verdik və sosialist aləminə türk diləklərinin haqlı olduğunu anlatmağa çalışdım. Bundan başqa İsveç paytaxtına gələn rus sosialist mürəhhəsləriylə faydalı təmaslarda bulunduq... Stokholmda bulduğumuz müddətdə... ermənilərin əleyhimizdəki propaqandalarına qarşı antipropaqanda yarmaq məcburiyyətində qalmışdıq. Burasını da unutmam ki, Stokholma gedərkən, Berlində, öncə alman sosialistlərinin liderlərindən biri olan (və bilaxirə müharibədən sonra, Almanıyanın

ilk rəisi Cümhuri olan) müttəfa Evert ilə (Ph. Şeidemanın dəlaləti ilə) görüşmüş və müləqatından istifadə etmişdik...

Digər mühüm bir səfər də, "Qafqaz Cümhuriyyətləri Federasionu" ilə bir sülh müahidəsi əqd etmək üzrə, xariciyyə naziri Xəlil bəyin Batumda bulunduğu sıralarda Ağaoğlu Əhmədlə bərabər, xüsusi bir vəzifə ilə, əvvəla Batuma (Xəlil Bəyin nəzdinə), sonra oradan da, Federasiyondan ayrılıb ayrı bir hökumət halında təşəkkül etməkdə olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı olan Gəncəyə (Nuru Paşanın yanına) qədər getməmişdən ibarətdir...

Burada türk ordusu sayəsində yenidən istiqlalını qazanmaqda olan Azərbaycanın münəvvərlərilə birlikdə, bu ölkənin bir Cümhuriyyət halında təəssüs və təşəkkül etməsi işlərində çalışıdıq...

Balkan hərbində (1912-1913) və sonra da Cahan hərbində (1914-1918), yuxarıda zikr edilən vəzifələrin xaricində, daima "Hilal-Əhmər" in hizmetində bulunaraq, müxtəlif xəstəxanalarda yaralı və xəstələrin tədavisiyə, əlimdən gəlirdiyi qədər uğraşmışdım...

Damad Fərid paşa hökumətinin məşum dövrünə gəlincə, o sıralarda iki dəfə tevkif olunaraq, aylarca "Bəkirağa bölüyündə (indi tibb fakültəsinin təşrixanasıdır) qaldım. Malta adasına göndərməkdən ancaq təsadüf olaraq qurtulmuşdum...

İlk mətbu yazım A.H-zadə imzasıyla şair Ömər Xəyyama dair olub, Tibbiyə tələbəsiyəkən A. Cövdətin çıxardığı "Ramazan baxçası"nda dərc olunmuşdur. İlk mənzum əsərlərim Səlyani imzasıyla "Məlumat" və "İrtika" qəzetlərində basılmışdı. "İrtika"dakı "Qeyb edilmiş cənnət"dən bir parça olub, bu poemanı yazan ingilis şairi Miltonun "Korluqdan isticna"sıdır. 1902-ci ildə dr. M. Rəfi ilə birlikdə "Vəbə və mikrobu" başlığı altında bir kitab təb və nəşr etdik. Bu kitab "Tədqiqi müəllifət komissiyası"nın təqdirnaməsini almışdır...

A.Turani imzasıyla türklük və türkçülüyə dair olan ilk yazılarım 1904-cü ildə Misirdə çıxan "Türk" qəzetində nəşr edilmişdir. Yusuf Akçuranın 1928-ci ildə çıxardığı "Türk yılı"nda bunlara dair məlumat vardır.

İstibdad dövrünə aid İstanbul həyatından bir lövhə olan "Qlaf və məhfəzə" adlı hekayə kiçik bir kitab halında Bakıda basılmışdı. Çexovun bir əsərindən ataptasyondur... "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" və "Siyasət və fərsət" adları ilə türklərə və türk tarixinə dair yazdığım uzunca əsərlər Bakı qəzetlərində təfriqə halında çıxmışsa da müxtəlif səbəblərlə ayrıca kitab halına alınmamışdır... Qismən mənzum olan "Qərbin iki dastanında türk" adlı əsərim Bakı Türkoloji qurultayına gətirdiyimiz sıralarda Bakıdakı "Kommunist" qəzetinin qeyrət ilə kitab halında basılmışdır (1926). Tərcümə etdiyim Adam Smitin "Sərvəti mülə" hüquq fakültəsinin təqdirnaməsini haiz olaraq Dövlət mətbəəsinə verilmişdir. Fəqət, hərf inqilabı dolayısıyla basılması indiyə qədər geri qalmışdır. Vaxtilə "Siflis"ə dair "Türk ocağı"nda verdiyim konfranslar, "Tanin" qəzetinin 15, 16 haziran və 12, 13, 14, 15, temmuz 1916-cı il tarixli nüsxələrində təfriqə halında çıxmışdı, fəqət dərş sənəllərimin məhsulu olaraq yazdığım "Siflis" kitabım hələ də nəşr olunmamışdır.

Professor Kamal Cənabla birlikdə yazmaqda olduğumuz "Ensiklopedik tibb lüğəti" basılmaq üzrədir... Ötədən bəri uğraşmaqda olduğum "Faust" tərcüməsinin bir qismi (qismən mənzum) 1932-ci ildə Hötenin vəfatının 100-cü ildönümü dolayısı ilə prof. Tofiq Rəminin himmətilə basıldı. Böyük ozanımız A.Hamid Tarhan göndərdiyi bir məktubda bu tərcüməni belə təqdir etmişdi: "əslı nəfis olan bu əsərin tərcüməsi də ənfəs olmuş; himməti ədəbiyyəniz şayani təbrikdir"...

Bu günlərdə dağınıq olaraq nəşr edilmiş düzgünlərimi bir araya toplamaqla məşğulam; niyyətim bir "Şeir məcmuəsi" halında nəşr etməkdir...

Bioqrafik məlumat əlavələr: Almaniya imperatoru (şimdi ek-empreur Vilhelm tərəfindən, Tesaliya hərbi əsnasında Dümekeyə göndərilən mutəvəffa məşhur rəssam Roçholl bənim yağlı boya ilə böyük bir rəsmimi yapmışdı — muharibədə bulunduğum üçünmü, kəndisini tədavi edərək sıtmadan qurtardığım üçünmü, albomuna xatirə olaraq bir rəsm yaptığım üçünmü, yoxsa bəzən ufaq-təfək xətlərini görüb söyləməkdən çəkinmədiyim üçünmü?.. orasını bir Roçholl bilir, bir də Allah!.. məzkur rəsm "Əsgər təbibə Əli bəy" in rəsmi — Almaniyaadır.

Mən də əskidən bəri ara-sıra rəsm çəkərdim. Bunlardan yağlı boya olan bir-ikisi Bakı muzeyindədir. "Bibiheybət" adlı peyzajın fotoqrafisi Rəsulzadənin "Azərbaycan tarixi"ndə verilmişdir...

Lamya sırtlarında (Tesaliyaadır) "Türk əsgərləri"ni göstərən və altında "Səlyani" imzası bulunan böyük bir akvarel vaxtilə Sultan Hamidə verilmişdi. İndi də Yıldızdamıdır, bilmirəm.

Plevne qəhrəmanı Osman Paşanın partlamış bir obüs üzərində yaptığım yağlı boya portreti Müzəffərəddin şahə verilmişdi (bu rəsm Tehrandə olsa gərək). Bunun üçün mərhum şahdan "Şiri-Xurşid" nişanı aldım... Babam Axund Əhməd Səlyaninin portreti Salyandaadır...

(Azərbaycanda mənə dair bir çox yazılar yazılıb... Məsələn, "Füqərə füyuzatı"nın ilk nüsxəsində... Türkiyədə yazılanların mühümləri bunlardır: Yusuf Akçuranın məqalələri ("Türk yurdu"nda və "Türk yılı"nda). Ziya Gökalp ("Böyük" və ya "Kiçik məcmuə"də?), Abdulla Cövdət "İctihad"da, M.T. (Məhməd Əli Təvfıq "Təsvir əfkar"da).

A.H.Turani
Fevral 1935".

1

Biyografik mülahazə məlumatı:

8 mart (rumi 24 subat) 1864-te Naxçıyaya Bəzəlbaycanada,
Nür (Zura) nehrinin sahilində sakin Səlyan şəhərində
dünyaya gəldim. Babam «Tiflis Müslimən Məktəbi» mü-
əllimlərindən Molla Hüseyn Hüseynzadədir; gənə
boyasından Məsim bəy Hüseynzadənin dörd oğlundan
bir küçüğüdür. Əndam Hədicə-xanım Naxçıyaya
Şeyxulislam Şahin bəy Hüseynzadənin (2)
kızıdır...

İbtidai təhsilim: Türk, fars, ərəb və biraz da rusca
«Tiflis Müslimən Məktəbi»-ndə; Rusa və Lise təhsilim;
«Tiflis İbtidai Xəlasik Gimnaziyası»-nda (1875-1885);
[Bakıda bir müddət rəhbərlik etdiyim bu məktəbdə
sənəf gələrkən bəzən «təhsil naməllik» hədiyyə al-
dığım da olurdu: Şekspirin, Şafeyi'nin əsərlərini, Şa-
hmatçı təhsilim: Pətersburq (Leningrad) üniver-
sitəsinin «fizika-matematik fakültəsində»
(1885-1889) (Bu, Rus universiteti gəncliyinin
bir hummalı və isyankar pəhləvanına bəslənib
edir. Bulundugumuz fakültənin tələbəsi olan
olan Şaxa Ulyanov (Petrov) da imam olubmuşdu.
(1886) - «Şaxa» adı Ulyanov olan Lenin
bu Şaxa'nın kiçik kəndəsidir; «Şaxa» isə
Məksəndi adının təsiri ilə)...

Tib və ixtisas təhsilim: «İstanbul Dövlət
Tibbini»-ndə (1890-1895); yüzbaşı cümləsi
olduğum bu məktəptən aldığım tibb diplomu
sənəd tarixi: 10 sentabr 1894 dir...

- (1) Bakı vilayətində Nür-ü Bəzəlbaycanın
bir qəbiristanlığı var idi (axırından bir qəbristanın
bulundugunu «Ruhlar» köyü də bu cür adlanır)
- (2) Şah Əhməd Səlyan, «Diplom» varsa da «Diplom» adı
yoxdur, «Naxçıyaya Təhsil» məktəbi (1875-1885) və sairə
adları Ulyanov cümləsinin ifadəsi yoxdur və sairə isə yazılıdır.

İstanbul'da bulunan rüşdiye mekteplerinin ve işlerinin sayılması:
 Düşünce, düşünce mektebinde çalıştı;
 Haydarpaşa askeri hastanesinde cildiye muvazzıfı
 (1895-1897); Tersalya sarayında kütalea
 (Farsala) ve Dümneke'de operatör muavini
 (kabrige tabirleminde operatör dikri beyin (Baza)
 mektebinde) ve sonra da asker hekimi (1897);
 (Tersalya; tablige sıralarında, askere sefa kate
 muktedir, tıbbi, emamlarına sefer). İstanbul
 dönüştü tekrarı Haydarpaşa hastanesinde eski
 rüşdiye dersini; 1900'de (2. birinci xüman 3/62)
 Askeri tıbbiye okulunda mübakkil intikamını
 kazanmakla bu mektepte bir buçuk sene
 kadar a. emrasi cildiye ve cepheneğe muallim
 muavini (Cetel Mektep beyin)... 3. sıralarda
 veba hastalığını gerinde tedkik için Hindistana
 ifam olundukça işte Askeri Tıbbiye Mektebi
 tarafından intihab olundum sa da, Yıldıy
 hakkındaki vahnı buna mani oldu...
 (Bazıgıda zikredilen «veba» kitabını bu
 mübakkil yazıp neşretmiştik).
 1903'te (veba bir müddet, tıbbiye) (Bazıgıda)
 paşa'nın İstanbul'daki xümanından sonra
 İsmail xümanında muafis valilikten sonra
 Abdulkamid ve istihdad rejiminin türlü
 behanelerle takibati yüzünden Haydarpaşa
 firarsı mecbur oldum ve ora gazetelerinde
 muharirliğe başladım; 3. sıralarda «Bakı»
 «Bakı» politikası yüzünden Rusya ile Japonlar
 arası arası uçmak üzere idi; çok geçmeden 1904
 baklak veren muharebe Rusyanın mağlup
 biriyetle neticelendi; bunun üzerine, «Bakı»
 İsmail bazar olan halk ayaklanıp meşrutiyet

3
taleb idiyordu; bu ecreyana tabi olarak, meşrutiyet
talimatında bulunmak üzere, Azerbaycan türkləri
(ve sair kışkasına müslimanlar)ıñ Petersburğa
bir hey'et göndermäge karamı vardı. H. Nizami
(Eriwan'dan gelen ve zorkularından biriden
agrilıp kasa azı uhdigət eden iş murakkas
- biri xadı, biri səyid, biride şubət - bu kəsə
Dahil deşil) ibarət olan bu hey'et murakkas-
sada, Ağaoğlu Əhməd, Ədib A. Ziyadkhan,
mərhum A. Mardan Topçubaşı, mərhum Səvək
Vəziraf və sair ilə bərabər, bən də Dahil
bulunuyordum... General Topçayevün intizarı
larına rəğmən, fikir və diləklərimizi, cəzi
bizi tədilat ilə Başvəkil Vətə'ye kəbul
əttiribildik (1905); Biri o sınırlarda kütün
Rusya İslamcasının ilk yemə gazətesi olma
üzrə «Həyat» namivə bir gazətesinə intizarı
zını əttə əttək... Bundan sonrakı vəzifələrim:
Bakı'da intizara başlıyan müxtəsər gazətdə,
Cəvələ Ağaoğlu ilə birləşib, səvə da gələc
başvə başmuhərrirlik (1905, 1906);
kəpanan «Həyatın» yerinə çikan həftəlik
Təvəzə məcmuasında müdür və başmuhə-
rrirlik (1906-1907); Birinci Dövlət Duması,
nın dağıtılmasını mütləq A. M. Topçubayevün,
Nizami Nizami məvəslərlə birləşib (Sintəda'da)
«Vətəvə Bəyannaməsi» ni imza etmiş bulun-
masından ötürü, həpsə atılıp, gazətesilik
gibi mədəni həkərlərdən məhrum edilməsi
üzrə, yerinə rusca yemə «Rusya»
gazətesinin başmuhərrirliğini kəndə bəv (1907).

1908'de Baku'da birkaç dost ve arkadaş
tarafından « Saadet Mektebi» adıyla tesis
edilen orta programlı milli mektebe
bir müddet « Pers nazırı» ve türkçe mual-
limi olarak çalıştım (1908-1910) (aynı
mektebin, o sıralarda, müdürlüğünü yapan
zot Mirza Alekber Han Behmen idi, ki sonro-
ları İranın Balkan ve Mısır sefiri ol-
muştu)...

Mezrutiyyet dönünde, 31 mart tarihinde
bir müddet sonra, merhum Baka Fakirin
ve diğer ittihadı dostların daveti üzerine,
Rafkasya'dan İstanbul'a adiset ettim.

(Bakından ayrılmış bütün ev eşyası - mobilya
küpe takımı, kitaplarına bir kumîse saire -
Saadet mektebine hediyeye ettim).

İstanbul'da, Tıp Fakültesi, eski yeri olan
« Saray Burnundan», Haydarpaşa'daki binaya
nakl olunmuştu; burada, bir musabaka
imtihanı neticesinde « Emrazi ciltiye ve
efrenaziye seririyat sefligine» (1910
- 23 birinci kânun 1326) ve birkaç sene

sonra da « muallim muavinliğine» tayin
olundum (Mualliminiz Celâl Mukhtar Bey

idi); 1925 te (2 mayıs 1341) « seririyat
ciltiye ve efrenaziye muallimi» oldum;
aynı derslerin « müderrisliğine» tayininin
tarixi 4 mayıs 1926'dır. Nispet 24-IX-31
tarixinde tahakkuk edildim; fakat gene bir müddet
Fakültenin tekrar İstanbul tarafına geçtiği

günlerce kadar (yani 1933 senesinin nihayetine kadar) vekaleten tedrisata devam ettim... 5

Şakülle hizmetlerimin haricinde bazı siyasi ve ictimai vazifelerle de şalıstım: bir asalet Eyup İskari, Midhat Şukrî, meşhum Hacı Abdül (Abdül, vefat tarihî şubat 1935), meşhum Ziya Şakul, meşhum Hatibîlâhî ve sairle ile « İttihad ve Terakkînin nin merkezi umumiîsi (ve « İttihad merkezi) » âzâlığında bulundum (İstanbul, belâhikte sonra gene İstanbul) (Zaten, « İttihad ve Terakkînin ilk teşekkülü zamanında bazı gene İdâ Tıbbiye talebesi İken, İbrahim Temo, meşhum İhsan Sükûti, meşhum Osman Cevdet, meşhum Abd Cevdet ve sairle ile beraber mezkûr Cemiyetin âzasından biri idim)...

Birkaç defalar muhtelif vazifelerle memleketin başka taraflarına ve yabancı ülkelere gönderildim; bu seferlerin en mühimleri: « Harbî umumiî esnasında Orta Asya'da, Dr. Yusuf Akşura, Beyan Kâtibi meşhum Mîmî Esad ve Buharalı Muhimiddin ile birlikte « Turan keyfîti marabhası » namile bir cerezan; (Bu minasefetle umum Türklük lehine propaganda yaparken onun siyasi hükümlerini müdafian şalıstık, ötede belâde konferanslar verdik, gazılar yazdık)...

Stockholm'da, mezkûr Dünya savaşının âzine geip muhalifleri biran evvel umumî bir sülh kavgasına bir yol bulmak için toplanmak isteyen beynelmül sosyalist

konferansına, Türk işçisi namına, Prof.
 Fikil Muhtar ve meşhûr Nesim Nasıf⁽¹⁾
 ile birlikte muhakkez olarak gittik...
 İngiliz ve Fransız sosyalistleri geleme-
 diklerinden (Mühimletleri manî olmuştu)
 mezkûr konferanstan bir netice çıkmadı,
 ise de, biz mezkûr gâye ile orada çalışan
 sosyalist Hollando - Scandinavian komiteğine,
 hakkımızı müdafaa yolunda bir muhtıra
 verdik⁽²⁾ ve sosyalist alemine Türk iş-
 lerinin haklı oluğunu anlatmaya çalıştık;
 bundan başka Orta Asya'ya gelen Rus
 sosyalist muhakkezleriyle faydalı temaslar
 da bulunduk... İlerisinde unutamam ki
 Stockholm gideken, Berlin'de, önce,
 Alman sosyalistlerinin liderlerinden
 biri olan [ve bilâhase, muharebelerden sonra,
 Almanya'nın ilk Reich Cumhurbaşkanı olan]
 mütevaffa Dr. Ebert ile (Dr. Scheidemann
 delâletile) görüşmüş ve mülâkâtından
 istifade etmiştik....

Böyle mühim bir sefer de, Kafkasya cümha-
 riyetleri federasyonu ile bir sulh muahede-
 si ahdetmek üzere, Haricîye Naziri Halil
 Beyin Batumda bulunduğu sıralarda,
 Ağaoğlu Tahsin ile beraber, hususî bir
 vazife ile, evvelâ Batuma (Halil Beyin

(1) İstanbul'da "M. Mel'yanın" ayağından idi.

(2) Nicolas Roussakov, Roussakov ve Saïce...
 Bu bulundukları müddetçe, Almanların (müttefiklerin)
 Batum'daki harp hareketleri, karşı antikomünist hareketleri...

neyirini), sonra oradan da, Fedorasyondan ayrılıp
ayrı bir hükümet halinde teşekkül etmekte
bulunan Azerbaycan Cumhuriyetinin
ilk paytaxtı olan Genceye (Şüri Paşa'nın
yanına) kadar gitmemişken iştirakini.

Burada, Türk ordusu sayesinde ^{serbest} iştirakine
kaymaz mahit olan Azerbaycan ~~Devlet~~
-nin müferrirleriyle birlikte, bu ülkenin
bir Cumhuriyet halinde teşkil ve teşkil
etmesi işlerinde çalıştık...

Balkan harbinde (1912-1913) ve sonra da
Cihan harbinde (1914-1918), yukarıda zikredilen
vazifelerin haricinde, daima « Hilali-i Ahmerin
hizmetinde bulunarak, muhtelif hastanelerde
yaralı ve hastaların tedavisile, elinden geldiği
kadar uğraşmışım...

Daima Şerif Paşa hükümetinin meşum
derzine gelince, Okullarda iki defa tıbbi
olunarak, aylarca « Bekirâğa Sülüğünde,
Kendi Tıp Fakültesinin teşrikanesidir » kaldım.
Malta adasına gönderilmekten önce
bir tesadüf eseli olarak xutulmuşum...

İlk matbu yazım (Ş. N. Zade) imzasıyla şair
Ömer Nigâr'a yazılmış olup, tıbbiye talebesi iken A.
Coşkun'un çıkardığı « Ramazan Banesi », adı münde-
riktir. İlk matbu eserlerim, (Şelvanî) imzasıyla
« Mâkamat ve Şerikân gazetelerinde basılmıştır;
« Şerikân » daki, « kaybedilmiş » (ennet), tex bir parça
olup, bu poemî yazan İngiliz şairi Milton'un afor-
luktan iştirakidir. 1902'de D. N. Reşid ile birlikte
« Veba ve mikroba » başlığı altında bir kitabın tab ve
nazaratı ~~ve kitabın~~ « tedkiki müellifât komisyonu »
nın takdirnamesini almışım...

İdiyografik mülümata ilâve:

İslamîya imparatoru (şimdi ex-empericus) Wilhelm tarafından, Tosalya kralı vnasında Dümetoşe gönderilen müteveffa meşhûr ressam Rocholl benim yağlı boya düğürek bir resmini yapmıştı (o mübarekde bulunduğum için mi, kendisinin tedavisi ederek utmadan kurtulduğum için mi, althimâne hatıra olarak bir resim yaptığım için mi, gâksu bazan uşak teyfel hatalarını görüp söyleneceksen çekinmediğin için mi?... orasını bir Rocholl bilir, bir de Allah!.. meşhûr resim - yani u aşkes tabibi Tâli Bey'in resmi - İslamîyadadır).

Ben de eskiden beri anasura resim yapıyordum; bunlardan yağlı boya olan bir ikisi Baku müfessitidir; «Bibi Heybet» adlı portreji fotoğrafisi Ruse şahinin u Toğrulbagaan tarihînes kanunıdır... «Lamya sultaniyada» (Tosalyadadır) Türk askerlerinin gösteren ve altında u Selyani» imzası bulunan büyük bir aktârel vakitde Sultan Hamide verilmişti (şimdi de Yıldız da vardır, bilmiyorum).

Plone sadırmam Osman paşa'nın parlamağ bir obüs üzerinde yaptığım yağlı boya portresi Musaffeliyin şahna okrilmişti (bu resim Tabran olsa gerek; bunun için meşhûr şahdan «Şirü Kurşid» nişanı alırım)... Büyük pederim Şahin Ahmed Selyaninin portresi Selyanides. Digerlerinin işini kaybettim... bir kızı Da Şemari kadresinde kütüphanelimizle beraber yanımızda Toğrulbagaanda Şahin paşa bingöl paşalar paşamızda (mesale u kâkara fuzuzatının ilk nüshasında)... Türkîye'de gazımların mübînîkî şuan lûsda; Yaşar Şekirinin makûlîleri (Türk gürnada ve Türk yıldız) Şura gürnada (büyük neşe kâğıdı merama da D. T. Şura gürnada) (Şirâh da); M. T. (Şirâh da) Tâşir Şirâh da) Şubat 1935. A. Musaffeliyev

Əli bəydən sonra

Əli bəy Hüseynzadəni... tanımayan yoxdur. Hüseynzadə girmədiyi, qarışmadığı, fikir işi yapmadığı hüriyyət qovğası qalmamışdır. Renessansın böyük müəfəkkirləri kimi o da hər düşüncəyə uyğun erudit bir qafa, orkestral bir ruhdur. Doktor, ixtilalçı, rəssam, ədib, qəzetəçi, mühərrir, dilçi, türkçü, dəri həkimi, cərrah, qəzet redaktoru, professor, şair, riyaziyyatçı, mütərcim... hər şey, hər şey..²²⁶

*İsmayıl Haqqı Baltaçioğlu**
(Türkiyə)

Əli bəyin düşüncələrini təsadüflər doğurmurdu. Tutaq ki "Füyuzat"ın son sayında türk dilinin naminə savaşın ciddi bir məşqini keçən Hüseynzadə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Təsəvvürati-əhrranə" şerini dərc etmişdi: "Gərək insan ola azad, mütləq..."

Elə bil ki, Əmin bəyin bu misralarıyla Əli bəy sözü düşüncələrinin sonrakı və siyasi mərhələsinə - özünün təbiriycə Əmin arkadaşına verirdi.

Əli bəy Hüseynzadə "Füyuzat" dərgisinin son sayını "Pərdə eniyor - son tamaşa" məqaləsi ilə başlayırdı. Və Şekspirin "Yuli Sezar" əsərindən birinci pərdənin enməsilə qapayırdı. Qəribədir ki, həmin pərdə Brutun bu sözləri ilə tamamlanı: "O halda bəni təqib ediniz".

Milli müstəvidə Əli bəydən ayrılmamaq və sona qədər ona sadıq qalmaq diləkçəsilə bu kitabın son sözlərini yazıram.

* * *

Əli bəyin yazdıqlarını oxuduqca keçmişdə baş verən ədalətsizliklərin heç də həmişə sovet ideoloji maşınının diqtəsi ilə gerçəkləşmədiyinin də şahidi olursan. "Həyat" və "Füyuzat"ın baş mühərririnin haqqında deyilmiş insafsız mülahizələrə görə, Əli bəyin tutaq ki, bir məqaləsinə deyil, həmin məqalənin kontekstindən çıxarılmış fikirlərə istinad edərək Hüseynzadənin dağdan ağır fikirlərini kefləri istədikləri kimi təhlil edən müəlliflərin halına, durumuna acıyırsan. Bu hissləri Hüseynzadənin şərə, iftiraya, bir çox hallarda isə qısqançlıqlara məruz qalmış bütün yazılarını oxuyarkən keçirirsən. "Vəlvələ və zümzümə" məqaləsi bu baxımdan daha qabarıq görünür. Vaxt vardı, həmin yazısına istinad edən tədqiqatçılar onun "Aləmdəki gurultu-patırtıların bana nə dəxli var? Aləmdə istərsə

* Bəzi mənbələrdə (Ə.Hüseynzadə. "Seçilmiş əsərləri". "Çaşıoğlu"—2007. səh. 11) türk alimi Ergünün adından verilsə də, əslində bu sözləri Sadəddin Nüzhet Ergün "Türk şairləri" kitabının 2-ci cildində (səh. 478) İsmayıl Haqqı Baltaçioğlundan sitat gətirmişdir. Baltaçioğlu Əli bəyin yaxın arkadaşlarından biri idi - **müəllif**.

tufan qopsun, "bin vəlvələ, bin qiyamət olsun", bən yenə nəğmət və əşar ilə həm özümü, həm qarein və sameinimi məşğul etmək fikrindəyəm" müləhizələrini "Vəlvələ və zümzümə"nin mahiyyətindən təcrid edib necə öz istədikləri kimi min yerə yozduqları adamin yadına düşür. Əslində Əli bəy həmin məqaləsində çox-çox dərin mətləblərdən söhbət açırdı, ədəbiyyat bir sənət hadisəsidir fikrində ısrarlı olsa da, cəmiyyətdəki vəlvələnin təkanları yazı masasının arxasında onu narahat edirdi, çünki dışarıda mühafizəkar bir rejim vardı, polis onun evindəki pianonun içərisində gizli vərəqələr axtarmış və bu səbəbdən simləri qırılan piano kökdən düşmüşdü, rejimin təcavüz etdiyi pianoda Motsartın, Bethovenin, Rubinşteynin, Əbdülqadir Marağinin, Farabinin gözəl bəstələri, ahəng və nəğmələri xaric səslənirdi, ya da artıq heç səslənmirdi. "... Heyhat, rəsm də etmək mümkün deyildir, çünki eyni zəbtiiyələr keçən gün rənglərini dinamit və rəng qutusunu bomba zənnilə müsadirə etdilər... Demək ki, zamanəmiz nə musiqi, nə rəsm, nə də şeir zamanıdır... O halda, bu zaman nə zamanıdır?" Cəmiyyət Dövlət Dumasına seçkilərə hazırlaşır, teleqraf agentlikləri məşhur iqtisad alimi Hersenşteynin qatilləri barədə xəbərlər yayır, "Rus milləti ittifaqı" qətlərlə məşğuldur və ətrafda bütün bunlar baş verirkən, "Xeyr, xeyr, bu kibi çirkin sağ fırqələrə qoşula biləcək intixabçılar və məbuslar lehinə səs verə bilmərəm... Gediyorum elmin, ədalətin, insafın təəlli etdiyi mərkəz, bir az sola məyyal olan mərkəz fırqələrinə mənsub zəvat lehinə rəy verməyə. Bu fırqələrin cəhd və qeyrət ilə vəlvəleyi-müadimat keçmədikcə zümzümeyi-nəğmət ilə feyziyab olamayacağam".

Bütün bunları bilə-bilə Əli bəyin yazdıqlarını təhrif etmək nə üçündü? Həqiqəti deməyin mümkün olmadığı dövrdə heç olmasa, susmaq da mümkün deyildimi?

İndi dövrən dəyişilib və artıq köhnəlmiş kitablardakı bədheybət yalanlar Əli bəy Hüseynzadənin aydan arı, sudan duru yazılarının müqabilində heçə-puçə çevrilməkdədir.

Millətə onun milli varlığını xatırladan, türk dünyasını velikorus şovinizminin və fars millətçiliyinin pəncəsindən xilas edib onu özünə, öz məhvərinə yönəldən dahi Əli bəy Hüseynzadə kimdir sualına, onun barəsində nə yazsan, fəaliyyətinin hansı aspektinə nəzər yetirsən, cavab eyni olacaq: Əli bəy Hüseynzadə türk millətinin müasir milli şüurunu sistemləşdirən bir dahidir. Əli bəydən sonra təkcə turançılıq düşüncəsi və türk millətinin yeganə xilas imkanı hesab edə biləcəyimiz türkçülük ideologiyası deyil, təkcə Azərbaycan Cümhuriyyəti və Məhəmməd Əmin, yaxud Türkiyə Cümhuriyyəti və Atatürk deyil, həm də türk xalqlarının konfederativ birliyi ideyası hasilə gəlir.

* * *

Millətə onun kimliyini xatırladı bütүн həyatını bu amal uğrunda fəda etmək — Əli bəy Hüseynzadə olmağın çox sadə və çox mürəkkəb sirri bir də bundadır. Əli bəyi qiyaslandırmaq üçün heç bir ölçü, meyar təsəvvürə gətirə bilmirəm.

Əli bəy Hüseynzadə türk millətinin iyirminci yüzillikdəki həyat və məfkurə istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. O, yolun yenisini icad etdi. Əli bəyin fəlsəfəsi millətin yenidən qurulmasına, böyük və siyasi məhşərdə necə salamat qalmağın yollarının kəşf olunmasına yönəlmişdi.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə elmdə türk orta əsrlərini tamamlayan bir mütəfəkkir deyil, o, türk tarixinin yeni erasını osmanlı və hətta səlcuqilər dövründən də irəlidə araşdıran fikir adamlarımızın ilkidir və bu mənada Əli bəy Hüseynzadənin əsl elmi siması onun "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərindən başlanır. Çünki belə bir sualın ilk sistemli qoyuluşu Əli bəylə və daha çox da adı çəkilən mübarək əsərlə başlanır. Müasir dövrdə tarixi-ideoloji baxımdan **Türk kimdir?** sualının ilk müəllifi də, bu məsələyə cavab verən ilk elmi-etnoqrafik və fəlsəfi araşdırmanın yazarı da Əli bəy Hüseynzadədir.

* * *

Əli bəy o dərəcədə böyükdür ki, inanıram, bəlkə də onun ideoloji iştirakı olmasaydı, unudulmaz Ənvər Paşa Turan hərbinin romantikinə, Qazi Mustafa Kamal Paşa Türkiyənin realist siyasi memarına çevrilməzdi.

Əli bəy Hüseynzadəni belə bir müstəvidə izləməyin, vizual Əli bəydən yalavac Əli bəyə adlaya bilmək üçün onu çağdaş türkçülük tarixinin mənə, hələlik natamam, yaxud qarışıq kontekstindən deyil, zəkasının doğurduğu daha qlobal bir Əli bəy Hüseynzadə qövsündən görərək dəyərləndirməyin zamanıdır.

Ona "rəsul" deyənlər sonralar türkçülüyn müqəddəsətini yaratdılar: Abdulla Cövdət Misirdə və İsveçrədə "İctihad" məcmuəsini, Ziya Gökalp "Türkçülüyn əsasları" ilə bahəm Atatürkün fikirlərini, Atatürk isə Türkiyəni hasilə gətirdi.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə çar müstəmləkəçiliyindən müstəqil Azərbaycana, eyni zamanda, xilafət və səltənət sistemindən milli Türkiyəyə keçidi öz universal zəkasının doğurduğu əsərlərlə təmin edən ideoloqların rəsuluydu və etiraf etməliyik ki, onun gördüyü işin miqyası o qədər genişdir ki, bu prosesin nəticəsi olaraq, təkcə Azərbaycanda və Türkiyədə deyil, türkçülüyn təşəkkülü ilə, ümumiyyətlə, dünyada XX əsrdən sonrakı yeni tarix başlanırdı.

* * *

Əli bəy Hüseynzadənin qeyri-adi təfəkkürünü və varlığında daşdığı fəvqəladə milliyyət duyğusunu yalnız və yalnız fəvqəlbəşərlik adlandırmaq olardı. Və belə düşünmək üçün çox, lap çox səbəblər var ki, XX əsr Azərbaycanda olduğu kimi, Türkiyədə də Əli bəy Hüseynzadə ilə başlayıb. Türk milli şüurunun təkamülü və onun orta əsrlərin ümmət fəlsəfəsindən milliyyət müstəvisinə ötürülməsi də XX yüzildə Əli bəy Hüseynzadənin üçlü düsturu ilə bağlıdır.

XX yüzilin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən başadılan məfkurə savaşının kimin xeyrinə nəticələndiyini yaqınlaşdırmaq üçün XXI yüzilin əvvəllərində başımızın üstündə dalğalanan bayrağımıza baxmaq bəs edər. Üçrəngli, ay-ulduzlu bayraq Əli bəyin düşüncələrini ehtiva edən rənglərə və mənələrə bürünüb və müstəqil dövlətimizin bayrağı Əli bəy düşüncələrinin doğurduğu "xoşbəxt əsas"ın (*Yusif Akçuraoglu*) — türkləşmək islamlaşmaq, müasirləşmək triadasının zəfərini yansıtmaqdadır.

* * *

Əli bəy Hüseynzadənin gövdəli düşüncələri Azərbaycan türkünə, bir daha təkrar edirəm, fars və rus assimləsindən qorudu.

Əli bəyin İrana yönəlik siyasəti bu gün üçün də xeyli əhəmiyyətlidir. Yazırdı ki: "Bizim kimi ümum sair türklərin İrana olan məhəbbəti İranın şimalən həm türk, həm müsəlman, cənubən də ancaq müsəlman bulunduğu üçündür, yoxsa sadə farslıq üçün deyildir: "Füyuzat"ın tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır. Türk hissiyyatı ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyyin və avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəməddin olmaqdır. Yoxsa farslaşmaq... deyildir".

İctimai təfəkkür tariximizdə Əli bəy Hüseynzadə bitib-tükənməyən bir hadisədir.

* * *

Əli bəy Hüseynzadənin, ümumiyyətlə, mədəniyyətlərə münasibəti daha çox türk düşüncəsinin nəfinə formalaşırdı. Əli bəy yazırdı: "Türklər ərəbin, farsın ülum və ədəbiyyatlarına rəvnəq verdikləri kibi rusun dəxi ülum və ədəbiyyatına xidmətdə bulunmuşlardır. Rus üdəba və üləmasının bir çoxu əcdadları tənəssür etmiş türk və tatarlardan ibarətdir...

Müvərrixi-şəhir Karamzin, ədibi-şəhir Turgenev, şairi-şəhir Derjavin, üdəbadan Radişev, Bulqakov, Çomina xanım, elmi iqtisad üləmasından Toqan Baranovski və bir çox sairələri həp türk və tatar nəslindən bulundurları kibi məşhur şair Jukovskinin də validəsi osmanlı türklərindəndir. Rusların şairi əzəmi Puşkini buraya daxil etmədik. Çünki bunun cəddi türk olmayıb ərəb ya zəncidir.

Bunlardan Derjavın Bəhrami Mirzənin əhlfadından olub Böyük Katerina dövründə rus şüərasının sərəfrazı idi. Bu şairin bir şerini bən də bir vaxtilə ruscadan türkcəyə tərcümə edib Misirdə çıxan "Türk" qəzetində nəşr etmişdim".²²⁷

Göründüyü kimi, heç bir halda Əli bəy türk müstəvisindən kənara çıxmırdı...

* * *

Avropalaşmağın ən dürüst və mükəmməl yolunu türk millətinə Əli bəy nişan verib və bu günə qədər bu yoldan, bu təlimdən kənarda dartışılan bütün mübahisələri öz dəqiq qənaətləri ilə kölgədə buraxıb: "Lakin ey qare... Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, ülum və maariflərinə müraciət etmək istəyirik, özlərinə deyil. Biz istəyirik ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, dimağları girsın, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəriz ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin. Yoxsa mədələrində həzm olunmasın".²²⁸

Əli bəyin bu müddəası sonralar Gökəlp tərəfindən belə konkretləşdirilmişdi: "Qərb mədəniyyətindənək" dediyimiz üçün də elmdə, fəlsəfədə, fəndə, digər mədəni sistemlərdə, tam bir avropalı kimi hərəkət edəcəyik".

Hüseynzadə Avropaya necə integrasiya etməyin mübarək, dürüst və sağlam yolunu belə nişan verirdi. İyirminci yüzilin əvvəllərində yeni məfkurəvi türk düşüncəsi belə yola çıxırdı.

Əli bəy Avropanın birləşə bilməsinin təməlində xristian qardaşlığının dayandığını bilirdi və elə buna görə də türklərin cahan səhnəsindəki birliyini təmin edə biləcək ən qüvvətli amil kimi həm də islamı görürdü. Beynəlmiləl ümmət düşüncəsini meydana çıxaran, islam dinini milli ideologiyanın təməlində görüb dəyərləndirən, islamı milli triadanın guşə daşlarından biri kimi müəyyənləşdirənlərin sırasında Əli bəy Hüseynzadə birincidir. Proses ağırlarsız keçmirdi. Turançılarla islamçılar arasındakı fikir dartışması "Kəbə, yoxsa Turan?" dilemmasını elə qarışıq bir hala gətirmişdi və iş o yerə çatmışdı ki, Babanzadə Əhməd Naim "İslamda qövmiyyət məsələsi" əsərində "Üzünüzü Kəbədən Turana çevirməyin" — deyə səslənməkdəydi. Amma bütün parlaq zəkəli türkcülərin, yəni bu məfkurəni yoğurub-yapanların, ən əvvəl isə Əli bəyin qənaətinə görə: "türklərin külliyyəti etibarilə sair dinlərə meyl və istedad göstərməmələri və nadirən göstərənlərin isə milliyyət və qövmiyyətlərini qayıb edərək gah çinli, moğal və hindulara, gah əqvami nəsərəyə qarışıb qayıb olmaları və biləks türklərin ancaq müsəlmanlığa meyyal və müştəq bulunmaları və islamı qəbul etdikdən sonra bir tərəfdən aləmi-islamın mühüm bir rükn və istinadgahı sırasına keçmələri, digər tərəfdən də ancaq və ancaq bu dini mübin sayəsində öz qövmiyyət və milliyyətlərini mühafizə edib təmini bəqa edə bilmiş olmaları fəvqəladə şayani-diqqət bir maddədir..."²²⁹

(Ziya Gökalp isə təməl daşını Əli bəyə istinad edərək qoyur: "İslam ümmətindənəm" — dediyimiz üçün, nəzərimizdə ən müqəddəs kitab "Qurani-Kərim", ən müqəddəs insan Həzrəti Məhəmməd, ən müqəddəs məbəəd Kəbə, ən müqəddəs din islam olacaqdır").

Əli bəy Hüseynzadə özünün islama münasibəti ilə Axundovun antiislam görüşlərini nəinki korrektdə etdi, həm də Mirzə Fətəlinin islama daban-dabana müxalif olan düşüncələrinin milli ideoloji areala daxil olmasını geniş ölçüdə əngəllədi: "Bizim üçün islam xaricində səadət yoxdur!" Əli bəy ömrünün sonuna qədər bu zümrüd yaşıl xətti qırmızı qaranlıqların içərisində uğurla daşıdı. Azərbaycanın çağdaş dünyaya uyub mənəvi və dini dəyərlərdən ayrılmaması, öz təməlində sabit və ardıcıl qalması, şeyxülislamlardan daha çox, bir türk milliyətçisi olan Əli bəyin xidməti idi.

* * *

Əli bəy Hüseynzadənin dövləti təfəkküründə türklük düşüncəsi Azərbaycanla Türkiyənin bir ola bilməsi — eyni siyasi-mədəni müstəvidə birləşə bilməsi istiqamətinə yönəlmişdi. Bunu dönə-dönə təkrar etməliyik ki, Əli bəyin Azərbaycan, eləcə də türk milli tarixində ən böyük xidmətlərindən biri Rus imperiyasının ruslaşdırma, İranın isə farslaşdırmaq siyasətindən Azərbaycanı xilas etməsi oldu. Bu mənada "Hüseynzadənin Qafqazı ruslardan və farslardan qurtarması bir vətənpərvər üçün təhəyyül oluna biləcək müvəffəqiyyətlərin ən parlağı, xidmətlərin ən böyüyüdür".²³⁰ Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılıq məsələlərində də özünün qurduğu məfkurəyə müvafiq davranırdı. Əli bəyi bəzən osmanlıçılıqda ittiham ediblər. Əslində Əli bəyin osmanlıçılığı siyasi bir gedişdən başqa bir şey deyildi. Sadəcə, bu osmanlıçılığın millətimiz üçün çıxarı XX yüzilin əvvəllərində həyatımıza bütün sferalarda müdaxilə edən rusçuluğun sıradan çıxarılmasını təmin etməsiydi. "Bu surətlə rus mədəniyyəti də məğlub olmağa və yerini "Osmanlıçılığ"a tərk etməyə başlamışdı"²³¹ (Ə.Nazim).

* * *

Türk milli ideologiyasını siyasi anlamda şəkilləndirən türkçülük məfkurəsi Əli bəyin əsəridir. Bu gün bu aydın həqiqəti etiraf etməkdən çəkinənlərin sələfləri də sovet dönməində Əli bəyi məhz buna görə ittiham edirdilər: "Ə. Hüseynzadə "Kaspi", habelə Qahirədə çıxan ittihadçı "Türk" və "İctihad" qəzetlərində mənsub olduğu fırqənin siyasi planlarını elmi-tarixi cəhətdən "əsaslandırmaq" kimi bir işə qurşanmış və onu daha böyük cinayətlərə itələmək istəyən dostları tərəfindən "türkçülük hərəkatının Azərbaycanda ilk nəşiri" elan edilmişdir".²³² Əli bəyi "cinayətə sürükləyən" dostlarının siyahısında isə başda Ziya Gökalp nişan verilirdi.

* * *

Əli bəy vaqeəsi Peterburq və İstanbul universitetlərində yetişmir. Əslində Əli bəyin aldığı təhsil Rusiyadan və Osmanlı Türkiyəsindən daha dərin bir alt qatın — ona türkün dünyadakı elçibəyliyi, yalavacılığını bəxş edən Tanrının inayəti ilə mümkün olmuşdur. Sirlı runik yazılarından Kasablankaya, Tolstoydan Tassoya, Amerikanı Kolumbdan qabaq kəşf etmiş türklərdən, iki böyük səltənəti — Rus çarlığı ilə İran şahlığını eyni miqyasda sarsıda biləcək bir güc və qüdrətlə yazılmış "Siyasəti-fürusət"ə ədəbi və siyasi simvolizmdən iki min illik türk tarixinin bütün mərhələlərinin ciddi elmi təsnifatına, hələ üstəlik, bu günə qədər tam etiraf olunmamış böyük yazıçılığına, həssas şairliyinə rəssamlığına, sistemli mühərrirliyinə, həkimliyinə, bir daha əvvəlcə qayıdıb təkrar edirəm, mübarək Turan ölküsünü çağdaş türk zehniyyətinə miras buraxdığına, dövlət qururduğu bacaran ideoloji qüdrətinə, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanını başladığına, bir Əli bəy Hüseynzadə min Əli bəy Hüseynzadə olduğuna görə, ən başlıcası isə ulusyaradan bir Dahi olduğuna görə o, XX yüzillikdən başlayan yeni türk sivilizasiyasının rəsuludur.

* * *

İndi Azərbaycanda və ümumən bütün türk dünyasında Əli bəy Hüseynzadədən sonrakı dövr yaşanılır.

İndi Qərbin iki dastanında deyil, bir dastanında türk var. İndi "Qurtarılmış Qüds" humanitar bir yalan, "Luziada" siyasi bir gerçəkdir.

Əcdadımızın "müştərək mənşəyi" bu gün siyasi xəritədə deyil, Qərbin və Amerikanın tarix kitablarında həqarətlərə məruz qalır.

* * *

İndi o da adamda təəccüb və heyrət doğurur ki, öz möhtəşəm tarixini Çingiz və Teymur adlarının şərəfli yazıldığı kitablarda deyil, ruhunun qan dövrənində mütaliə və müşahidə edən Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycanın, Türkiyənin və Türkiyənin hüduqlarını aşan Vətən anlayışı nə üçün yalnız mədəni bir xəyal və istək olaraq qalmağa məhkum və təhrik edilməlidir?

Turan anlayışının, turançılıq ölküsünün daha geniş anlamını ictimai-siyasi tərəkürə aşılamanın zəruri olduğu bir ərafədə Əli bəydən sonrakı indiki mərhələmizdə müqəddəs hüduqlarımızın dövləti birliyini xəyaldan gerçəyə, siyasi məqsədə çevirməyin mümkünlüyü nədən müzakirə mövzusu olmasın?

Əvvəlcə özlərinin ümumdünya monarxiyası ideyasını, bu baş tutmayanda isə milli dövlət çabalarını sürdürən, bunu da yetərli bilməyəndə mədəniyyətlərin birliyi adı ilə iqtisadi və hərbi mərkəzləşməyə, yəni, əslində yenidən ümumdünya

monarxiyası - panxristianizm ideyasına qayıdanların bizə öyrətdikləri və bizə müsaidə etdikləri yalnız və yalnız mədəni birlik sindromu çağdaş, yəni XXI yüzildəki turançı gücün aşmalı olduğu ən böyük maneədir.

* * *

Hərgah, Əli bəy Hüseynzadə indiki kimi hələ o zaman türkləri asiya mərkəzçiliyində ittiham edən erməni ifritələrinə cavab verib yazırdı ki, "biz nə boğulub qərq oluruz və nə də panislamizməyi vase və böyük bir dövlət təşkil etməyi özümüzə bir vəsiyyəti-nicat biliriz".

Bunu belə deyən Əli bəy, eyni zamanda, bütün həyatının ana xəttini türk dünyasının birliyi ideyasının elmi-nəzəri təsbiti üzərində qurdu. Əli bəy Hüseynzadənin "Turan" şerini turançılıq ülküsünün əlifbası adlandırmaq olarsa, "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərini də bu ülkünün müntəxabatı hesab etmək olar.

* * *

Qloballaşan dünya Əli bəy Hüseynzadəyə "Yox!" - deyəcək. Demokratik Səlib axınlarının qarşısındakı Hüseynzadə Əli bəy Turan maneəsi ortadan qaldırılmaqdadır. Necə ki, kommunist məfkurəçiliyi bir zaman Əli bəyi yasaqlamışdı, kifayət qədər aydın və humanist deyilmiş, möhtəşəm "Nicat məhəbbətdədir" təlimi burada, özümüzünkülərin dimağına yatmırdı və Əli bəy siyasi fəhşün və rəzalətin qınaq obyektinə çevrilmişdi.

İndi isə ideoloji qarbləşdirilmə XXI yüzil türk insanının göy və yaşıl sivilizasiyadan təcridi, manqurtun etnosa qarşı qiyamının bəliktisi kimi təzahür edir.

Əli bəy bunun belə olmasını istəməmişdi.

* * *

Əli bəydən ayrılmaqla, əslində, bizə dünyanın mahiyyətini öyrədən bir intellekt qaynağından, milləti diri saxlayan enerji mənbəyindən ayrılmışıq. Aradan bir əsr keçib. Hüseynzadə mərhələsini yüz il də davam etdirsəydik, ona arxa çevirməsəydik, bu gün bizim nəinki Qarabağ, hətta heç vahid Azərbaycan problemimiz olmazdı. Milli düşüncəni hürriyyətin kandarına çatdırmağı bacaran Əli bəy Hüseynzadə onu yarıyolda qoymazdı. "Siyasəti-fürusət" bizi ideoloji-milli müstəvidə birləşdirməyə qabil bir zehniyyətinin ana yazısıydı.

* * *

100 ildir ki, Əli bəyin savaşı səngimək bilmir. Çünki beynəlmiləl islamın və türklərin indiki halı yüz il əvvəlki vəziyyətindən çox az fərqlənir...

Əli bəy Hüseynzadənin nəsil şəcərəsi*

Əli bəyin xalası Fatma xanım Hacı Məhəmməd ağa ilə evlənmişdi. Fatma xanımın övladları: Mirzə Mehdi, Bəyim xanım, Mövsüm ağa, Mina xanım, Sultan xanım və Əhməd Ağa. Bu sonuncu — yəni Əhməd ağa Naib xanımın atasıdır. Fatma Naib (1911-1991) Məmmədsəlim Tahirli ilə evlənir və bu evlilikdən Sabir, Zakir, Fəridə xanım dünyaya gəlirlər. Övladların üçü də Tahirli familiyasını daşıyır. Sabir Məmmədsəlim oğlu Tahirli 1934-cü ildə anadan olmuşdu. Moskvada Dzerjinski adına Akademiyanı bitirib. Polkovnik idi. 2005-ci il dekabr ayının 23-də Moskvada rəhmətə getdi. Məzarı Moskvadadır. Zakir Tahirli 1939-cu ildə Bakıda dünyaya gəlib. Politeknik İnstitutunu bitirib. Azərbaycanda bir sıra məsul işlərdə çalışıb. Fəridə xanım Tahirli isə 1946-cı il təvəllüdlüdür. Dillər İnstitutunu bitirib. Ali məktəblərdə ingilis dilindən dərs deyib. İndi təqaüddədir. Bakıda yaşayır. Böyük şair Mirzə Ələkbər Sabirin nəvələri Sabir, Zakir və Fəridə həm də Axund Əhməd Səlyaninin nəticələridir. Beləliklə, Mirzə Ələkbər Sabirlə Əli bəy Hüseynzadə qohumdur. Sabir Əli bəyin xalası Fatmanın nəvəsi Naib xanımın qayınatasıdır. Təəssüf ki, bu günə qədər bu mötəbər qohumluğun tarixçəsi barədə bir kəlmə də olsun danışılmayıb.

Fatma xanım anası Hüsniyyə ilə birgə Axund Əhmədin hüquqi varisiydi. Hüsniyyə xanım 1892-ci il yanvarın 2-də Qafqaz Ruhani idarəsinin rəisinə yazdığı ərizədə bildirirdi: "Mənim mərhum zövcüm şeyxülislam Zaqafqaz axund Əhməd Hüseynzadə 1884-cü ilin dekabrının 17-ci yomində Tiflis şəhərində vəfat edib və saniyə, ancaq o, mərhumun iki nəfər varisi-şəri qalıbdır. Birisi mən, arizə Hüsniyyə xanım məzburə və birisi də məndən təvəllüd edən və mərhum zövcümün sülbqızı Fatmabikə. Və bizim o mərhumə varis olmağımız... mərhum şeyxülislamın "Formulyarı spisku"nda səbt və mərqumdur. Habelə... mərhum şeyxülislamın vəsiyyətnaməsində bizim varis olmağımız da vazeh müşəxxəsdir..."

* * *

Şeyx Əhmədin kürəkəni, yəni Fatma xanımın əri Hacı Məhəmməd ağa Hacı Mirzə Həsənin oğludur.

Hacı Mirzə Həsənin övladları: Hacı Məhəmməd ağa, Hacı Əli Axund, Abdussəməd və Töhfə xanımdır.

Hacı Məhəmməd ağanın anası ilə Əli bəy Hüseynzadənin atası Molla Hüseyn və İsmayıl bəy Ağabəyov bacı-qardaşdılar.

* Kitabın "Əli bəy Hüseynzadənin təvəllüdü" hissəsinə əlavə - müəllif.

Deməli, Hacı Mirzə Həsənin arvadı Əli bəyin bibisi olub.

İsmayıl bəy Ağabəyov Əli bəy Hüseynzadənin əmisidir. Məkkədə dünyasını dəyişmiş Hacı İsmayıl bəyin həyat yoldaşı Töhfə xanım, övladları, yəni Əli bəyin əmisi uşaqları Sadıqpaşa, Həzrət bəy, Badam xanım və Rahim bəydir... Əli bəy Hüseynzadənin ən yaxın dost və sirdaşlarından olan Sadıqpaşa məşhur general-şərqşünas Məmməd Sadıq bəy Ağabəyzadədir. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri əvəzi, Azərbaycan milli polis sisteminin qurucusu, sonralar Lvov Universitetində şərqşünaslıq fakültəsinin yaradıcısı və professoru olmuşdu. Ərəb, fars, fransız, polyak, Ukrayna dillərində sərbəst danışan Sadıq bəy "Türkmən atalar sözləri və məsəlləri" (1904), "Türk dili" dərsliyi (1931), polyak dilində "Ərəb dilinin elementar qrammatikası" (1934) və "Fars dili" (1932) kitablarını yazıb nəşr etdirmişdi. Ağabəyzadə Göyçayda anadan olmuşdu. Əslən Salyanın məşhur Ağabəylilər nəslindəndir. Sadıq bəy Qafqazdakı qohumlarından xəbər tutmaq üçün Salyandakı qohumlarına məktub yollayırdı: "Mən Qafqazdan, bizimkilərdən heç nə almamışam. Bu günlərdə Salyana, İsmayıl bəyə qardaşlarımdan bir soraq tuta bilmək üçün məktub göndərdim" (*S.Ağabəyzadənin Parisdən İstanbulla — Əli bəyə yazdığı 20 yanvar 1923-cü il tarixli məktubdan*). Sadıqpaşa Ağabəyzadənin qəbri Lvov şəhərindədir. 1920-ci ildə İstanbulda Əli bəy Hüseynzadənin evində yaşayan Sadıq bəy Ağabəyzadə sonralar Əli bəy Hüseynzadə ilə müntəzəm məktublaşmışdı. Ağabəyzadə 1921-37-ci illərdə Parisdən, Polşadan Əli bəyə 32 məktub yazıb. Sadıqpaşanın Əli bəyə yazdığı məktubları* YUNESKO katibliyində çalışmış Ramiz Abutalıbov Parisdən Bakıya - Dövlət Ədəbiyyat Arxivinə gətirib. (Məktublar Ceyhun Hacıbəylinin fondundadır).

Ancaq Əli bəyin Məmmədsadıq Ağabəyzadəyə yazdığı məktublardan yalnız biri məlumdur. Qalan məktubların aqibəti barədə heç bir məlumata malik deyilik.

* Sadıq bəyin məktubları barədə ətraflı bəhs etmədən bir məktubunun üzərində xüsusi dayanmaq istərdim. Ağabəyzadə həyatının çətin günlərindən birində Parisdə Əlimərdan bəy Topçubaşovla görüşür və Əlimərdan bəy onu baron Xoven adlı bir tanışının yanına göndərir. Sadıq bəy bir müddət baron Xovenin evində yaşayır. Ağabəyzadənin Parisdən Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı 31 mart 1922-ci il tarixli məktubunda baron Xoven haqqında çox maraqlı məlumatlar var: "Bir neçə kəlmə baron Xoven haqqında söyləyəcəm. O, rus polkovnikidir. Deyir ki, sən onu Bakıdan tanıya bilərsən. Çünki 1900-cü ildə qubernatorluqda çalışıb. Fransız, ingilis, alman və fars dillərini mükəmməl bilir... Bakıda olarkən 1897-ci ildə müsəlmanlığı qəbul edib və 35 yaşında sünnət olunub. Həm də o, bunu elə bir vaxtda edib ki, rus qanunları belə davrananları kərarqəzasına məhkum edirdi. Onun islam dinini qəbul etməsi barədə rəhbərliyə məlumat çatanda onlar bunu şayiə hesab edərək belə bir inanılmaz xəbərə əhəmiyyət verməyiblər. Onun müsəlman adı Mənsurdur. Atası Nikolay Yerusəlimdə olduğuna görə o, özünü Mənsur Nikolay — Muqduşi oğlu adlandırır. Körpə qızına Aişə adını verib... O, vegetariandır. Ət yemir. Allah da ki, ət müsəlman tərəfindən kəsilməmiş olsun. Müsəlmanları, türkləri, o cümlədən Azərbaycanı dəhşətli dərəcədə sevir". Baron Xoven haqqında bu sətirləri oxuduqca istər-istəməz adamı başqa nəsnələr düşündürür. Görəsən, Parisdə müsəlmanları, türkləri və Azərbaycanı dəhşətli dərəcədə sevən bir Xoven — Mənsurun özünün, qızı Aişənin aqibəti necə olub? Xovenin nəslı qalırımı, davam edirmi? Axı Azərbaycan üçün indi Parisli belə xovenlər necə də gərəkli ola bilərdilər — **müəllif**.

* * *

Əli bəyə Menqli Qirey tərəfindən yazılmış bir məktub var.²³³ Məktub "Hörmətli dayım Əli bəy" sözləri ilə başlayır. Menqli Qirey Əli bəyə yazır ki, mən hələ Rusiyada yaşayarkən "dayım Sadıq bəydən sizin haqqınızda, bütün bizim qohumlarımız barədə çox eşitmişdim..."

Özünü Əli bəyin qohumu olaraq təqdim edən Menqli Qirey kimdir? Bu barədə Sadıq bəy Ağabəyzadənin məktublarından məlumatlanmaq olur. Menqli Qirey Sadıq bəyin həyat yoldaşı Aişənin qardaşı oğludur. Sadıq bəy Əli bəyə bir neçə məktub yazıb xahiş etmişdi ki, o, Menqli Qireyin bir türk qızı ilə evlənməsinə yardımçı olsun. Yəni, fransızların Sudandakı böyük bir pambıqcılıq kompaniyasında plantasiya direktoru olan Menqliyə ailə qurması üçün bir türk qızı gözəlti eləsin. Menqli Qireyin əsl-nəsəbini anladarkən Sadıq bəy xatırladı ki, o, general Sahib Qirey Yenikovun oğludur. Anası isə Kokand xanlığının naziri Mirzə Həkim Umudovun qızıdır. Deməli, Sadıq bəy həyat yoldaşı tərəfdən həm özbək, həm də Krım xanları ilə qohum olub. Bu Menqli Qirey isə heç şübhəsiz ki, Fateh Sultan Məhməd tərəfindən Krım xanı təyin edilmiş Menqli Qireyin adını daşıyırdı. Əli bəy də öz növbəsində Menqliyə ailə qurmaq üçün Qədri Rəşid Paşanın qızı Məfxərət (Məfərət?) xanımı nişan vermişdi...

* * *

Əli bəy Hüseynzadənin bibisi oğlu (həm də xalası Fatmanın əri) şamaxılı Hacı Məhəmməd ağanın qardaşı Abdussəmədin oğlu Məhəmməd Tağı Əlizadənin nəvəsi Ələşrəf Əlizadə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk akademiklərindən biri, görkəmli geoloq və dövlət xadimidir, bir müddət Bakı şəhərinin meri olmuş Sənan Əlizadənin atasıdır. Sənan Əlizadənin həyat yoldaşı Dilarə xanım ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovun qızıdır. Ələşrəf Əlizadənin bacısı Qəmər xanımın qızı Aliyə isə məşhur tarzən Hacı Məmmədovun həyat yoldaşıdır.

Hacı Məhəmməd Tağının digər nəvəsi Ağasəməd Əlizadənin qızı Xəlidə xanım isə dövlət xadimi və ədəbiyyatşünas, faciəli surətdə həlak olmuş Vəli Məmmədovun həyat yoldaşıdır.

* * *

İsmayıl Hüseynzadə Əli bəyin yeganə qardaşıdır.

Xalaları Fatma Şamaxı zəlzələsi zamanı həlak olandan sonra onun 1878-ci il təvəllüdlü qızı Mina Salyana — nənəsi Hüsniyyə xanımın yanına köçür. O zaman Mina xanımın 12 yaşı vardı. Sonralar Mina xanımla ailə quran İsmayıl Hüseynzadənin oğulları Sultanibrahim, Şəmsəddin Sami, Bəhram, Firidun və qızı

Böyükxanımdır. Əli bəy "Azərbaycanlı ailəsi" tablosundakı kiçik qızın təsvirində Böyükxanımın obrazını yaratmışdı.

Əli bəy Hüseynzadənin qardaşı, sovet dönmində də məhz Əli bəyin qardaşı olduğuna görə başı amansız müsibətlər çəkmiş İsmayıl Hüseynzadə 1868-ci il martın 17-də Salyanda anadan olub və 1941-ci ildə sürgün edildiyi Qazaxıstanda 1943-cü ilin qışında dünyasını dəyişib.

Amma buna qədər də İsmayıl müəllim, yenə də məhz Əli bəyin qardaşı və Sultan Hüseynzadənin atası olduğu üçün iki dəfə Sibir zindanlarında həbsdə olmuşdu.

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri şeyxülislam Axundzadənin imzaladığı bir sənəddə İsmayıl Hüseynzadənin Salyanın Bəreəğzı deyilən məhəlləsində yaşadığı bildirilir. Doğulduğu binanın eyvanında İsmayıl müəllimin çəkdiyi şəkildə görünən məhəccərli ev həm də Əli bəy Hüseynzadənin dünyaya gəldiyi evdir. İsmayıl bəyin bu şəkli Salyanda — bəreəğzında yerləşən həmin evin yeganə fotosahididir.

İsmayıl bəy də Əli bəy kimi əvvəlcə ruhani idarəsinin yanındakı məktəbdə, sonra Tiflis Gimnaziyasında təhsil almışdı. Tiflis 1 sayılı Gimnaziyasının direktoru Markovanın imzaladığı 2 yanvar 1889-cu il tarixli arayışda bildirilir ki, İsmayıl Hüseynzadə gimnaziyaya 1878-ci ildə daxil olub və 1889-cu ildə nənəsinin xahişinə əsasən təhsilini yarımçıq qoyaraq gimnaziyadan azad edilsə də, ona məktəbi bitirən digər gimnazistlərin malik olduğu səlahiyyətləri veriblər.

İsmayıl Hüseynzadə 1925-ci ilə kimi Salyan 1 sayılı ikinci dərəcəli Müttəhid Zəhmət Məktəbində dərs demişdi və məktəb pedaqoji şurasının katibi olmuşdu.

Qeyd etdiyimiz kimi, İsmayıl müəllim xalası Fatmanın qızı Mina xanımla ailə qurmuşdu. Bu evlilikdən də bənzərsiz taleli insanlar - Azərbaycanın istiqlal savaşına əmisinin məfkurəsiylə qatılan məşhur Sultan Hüseynzadə, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş 100 tələbədən biri Bəhram Hüseynzadə, Moskvada Timiryazev adına Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil almış Firidun Hüseynzadə və Bakı Sənaye İnstitutunu bitirmiş Şəmsəddin Hüseynzadə dünyaya gəlmişdi.

İsmayıl Hüseynzadənin ailəsi ilə birlikdə sürgünə göndərildiyi qatarda istiqlal dövrümüzün mücahidlərindən biri - Məhəmməd həsən Hacınskinin ailə üzvləri də vardı. Uzun, üzücü sürgün yolunda vaqondakılar İsmayıl müəllimin oğlu Şəmsəddini özlərinə rəhbər seçmişdilər. İsmayıl Hüseynzadə sürgün illərində Hacınskinin ailə üzvlərinə də qəhmər çıxmışdı. Sürgün qafiləsindəkilər Şimali Qazaxıstanda Semipalatinsk vilayəti Jarminski rayonunun Balacarı kəndində məskunlaşmışdılar. Qızıl mədəninə çalışan Hüseynzadələr və Hacınskilər sürgün illərini bir ailənin üzvü kimi yaşamışdılar. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin balaları da onlarla bir yerdə olmuşdu. Hacınskinin həyat yoldaşı Səadət xanım İsmayıl müəllimi kübar, nəcib bir insan kimi xatırlayırdı. Sürgün həyatında da öz kübar davranışını və təbiətini yadırgamayın İsmayıl Hüseynzadə daim başına qara şlyapa

qoyar, əllərinə ağ əlcək geyər, frakda gəzər və Səadət xanım ilə qonaq gedəndə mütləq təzə-tər güllər apararmış.

* * *

Sultan İbrahim Hüseynzadə İsmayıl bəyin ilk övladıdır. 1897-ci il yanvarın 13-də Salyan şəhərində anadan olmuşdu. Əvvəllər rus ordusunun zabiti idi. Cümhuriyyət dönməsində isə Azərbaycan Milli Ordusunun zabiti olmuşdu. Sovet ÇK-sının nəzarətə götürdüyü Azərbaycan Milli Ordusunun 141 zabitindən biriydi. Azərbaycanda Şura hökuməti qurulduqdan sonra sovet təhlükəsizlik orqanı tərəfindən "meşşan, türk, azərbaycanlı, realni məktəbi bitirmiş, 1915-ci ildə könüllü hərbi məktəbə daxil olmuş, Məsvət ordusunun poruçiki, Dünya müharibəsində iştirak etmiş, hərbi ordenləri olan" Sultan Hüseynzadəni də təqib edirdilər. İrana qaçan S.Hüseynzadə İran ordusunda general rütbəsinə qədər yüksəlib. Ailə qurmayıb. 1918-ci ildə Kürüstü kəndlərimizi yağmalayan erməni daşnak silahlı qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə türk ordusuna yardım göstərən Azərbaycan milli ordusunun sıralarında hərbi əməliyyatlara başçılıq edənlərdən biriydi. Kərrar stansiyası ətrafında gedən döyüşlərdə Qırmızı ordunun 3-cü və 5-ci taborlarına qarşı savaşda türk zabiti "Ramazan bəyə azərbaycanlı zabit Sultan Hüseynzadə kömək edirdi" (*M.Süleymanlı*). Əli bəy Hüseynzadənin 1921-ci ilin 3 iyulunda Almaniyaya, Bəhram Hüseynzadəyə yazdığı məktubda Sultanın İstanbulda — Əli bəygilə qonaq olduğu bildirilir. 1924-cü ilin noyabrında isə Bəhram Almaniyadan Türkiyəyə — əmisi Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı bir məktubda Sultanın Firidunla birgə Muğanda pambıq yığımında iştirak etdiyini bildirirdi. 1925-ci ildə İsmayıl bəy Hüseynzadənin Əli bəyə yazdığı məktubdan isə məlum olur ki, həmin ilin yanvar ayında Sultan Hüseynzadə Şimali Qafqazda xidmət edib. 1920-ci illərdə siyasi dairələrdə fəaliyyəti dönə-dönə hallandırılan general Hüseynzadənin adına bir də 1937-ci il repressiyası zamanı müxtəlif istintaq materiallarında rast gəlirik. Leytenant Tevosyanın hazırladığı 16 mart 1938-ci il tarixli arayışda Dövlət Konservatoriyasının müəllimi Xədicə Qayıbovanın cinayətlərindən biri kimi onun evində türk ordusunun azərbaycanlı zabiti Sultan Hüseynzadənin gizləndiyi və Hüseynzadənin İrana da Qayıbovanın yardımı ilə qaçıb getdiyi xatırladılırdı. 23 mart tarixli ikinci dindirilməsində Xədicə xanım zabit Sultan Hüseynzadənin ... hərdənbir onu teatra dəvət etdiyini bildirmişdi. Qayıbovanın ifadəsindən məlum olur ki, Sultan bəy İrana qaçmazdan əvvəl 1920-ci illərdə Bakıda həbs olunub və onun azad edilməsi üçün Xədicə xanım Əliheydər Qarayevə və Mirzə Davud Hüseynova müraciət edib. Hüseynzadə onun evindən İrana 1925-ci ildə gedib.

Xədicə xanım Qayıbovanın mənzili Sultan bəyin yaşadığı binadaydı. Sultan bəy indiki Murtuza Muxtarov küçəsində (keçmiş Poluxin) Mirzə Fətəli döngəsindəki 16 sayılı evdə yaşayırdı. Milli teatrın arxasında Şah döngəsindəki

həmin evdə sonralar İsmayıl Hüseynzadə yaşayıb. Bura məşhur milyonçu Aşurbəyovun evidir.

1921-1922-ci illərdə Sultan Hüseynzadənin Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı məktublarda adətən, ünvan olaraq, Bakı şəhəri Persidskaya küçəsi, Şah döngəsi №16, Qayıbıqların mənzili göstərilir.

Dost və qohumlarının, o cümlədən S. Hüseynzadənin Əli bəylə yazışmalarında Məmduh Şevkətın adı dəfələrlə keçir. Hətta məktublarda onların ailəvi yaxınlıqlarına işarətlər var. Məmduh Şevkət Bakıda 1920-ci ilin avqustundan 1924-cü ilin 31 martına qədər böyükəli vəzifəsində çalışıb. Onun Bakıya səfir təyin olunması, ümumiyyətlə, Türkiyə üçün tarixi bir hadisəydi. Çünki Əsəndal diplomatik sahədə işləmək məqsədilə Türkiyənin xaricə göndərdiyi ilk rəsmi məmur idi. Digər tərəfdən, M. Şevkət Əsəndal Türkiyənin görkəmli yazıçılarından biridir. Sultan bəy məktublarından birində Əli bəydən xahiş edirdi ki, ona göndərdiyi 800 lirəyə 29 qızıl alıb Məmduh Şevkətın ailəsinə çatdırsın.

Sultan bəy həm də ticarətlə məşğul olurdu. İran-Hindistan yolunda özünün ticarət karvanları vardı. İran şahı tərəfindən ona bir kənd bağışlanmışdı. 1939-cu ilin 11 sentyabrında Əli bəy Hüseynzadənin Sadıq bəy Ağabəyova yazdığı məktubda Sultanın da adı çəkilir. "Tebrizdəki bizim Sultan beydən, xeyli zaman oluyor ki, bir haber alamıyorduk; bir aralık Tebrize uğramış olan Mehmet Sadık Azeri keçenlerde bize geldi, ona dair malumat verdi: hal-ü vakti iyidir; çiftlik işləri ilə məşğul olaraq məişətini təmin ediyor. Şimdi Tebrize, ona da bir mektup yazdım; kendisinden sana da mektup yazmasını rica etdim. Ondan uzaklardaki akrabamıza dair malumat ala bilirsin..."*

Sonuncu dəfə 1962-ci ildə İstanbulda dayısı Əzizin arvadı Səlmə ilə görüşən Sultan özünün bütün varidatını dayısı arvadına miras buraxıb. Məzarı Tebrizdədir.

* * *

Bəhram Hüseynzadə 1901-ci il martın 4-də Salyan şəhərində anadan olub. Əvvəlcə Şamaxı realnı məktəbində (sentyabr 1913 — mart 1918), sonra isə Bakı Birinci realnı məktəbdə (1918 — 1919) təhsil alıb. Hər iki məktəb tərəfindən Bəhram Hüseynzadəyə verilmiş sənədlərdəki qiymətlərdən daha çox dəqiq elmlərə meyl göstərdiyi bilinir. Orta təhsilini bitirdikdən sonra Bəhram Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün Almaniyanın Darmşadt Ali Texniki Məktəbinə

* Ə. Səmədlinin "İki ömür yaşayan insan" kitabında bu məktub təqdim edilərkən "Tebrizdəki bizim Sultan bəy" - "Tebrizdəki Sultan bəy", "Məhməd Sadıq Azəri" isə "Məynis Sadıq Azəri" kimi verilmişdir. Məktubdakı "çiftlik işləri ilə məşğul olaraq məişətini təmin ediyor" cümləsini də Ə. Səmədlili "Çəltik əkini ilə məşğul olaraq ailəsinə dolandırır" şəklində vermişdir - **müəllif**.

göndərilmişdi.* Azərbaycan Cümhuriyyətinin təhsil naziri Şahsuvarovun imzası ilə ona verilmiş vəsiqədə Bəhram Hüseynzadənin hökumət xəzinəsinin hesabına təhsil alacağı bildirilirdi. Almaniyada energetika mühəndisi peşəsinə yiyələnən Bəhram təhsil aldığı ölkənin vətəndaşı, 1903-cü ilin 20 yanvarında anadan olmuş Luiza Held Bernarla ailə qurmuşdu. Darmştadt Politeknik İnstitutunu 1926-cı ilin 9 noyabrında elektrotexnik ixtisası üzrə tamamlayıb. Təhsilini başa vurduqdan sonra 1926-cı ildə Azərbaycana qayıtmış, Gəncədəki Toxuculuq kombinatında elektrik təsərrüfatının, sonralar isə Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığında "Azərkəndelektrik" bölməsinin rəisi vəzifələrində çalışmışdı. 1937-ci ildə Azərbaycanda yaşamaq Luizaya qadağan edildikdən sonra yeganə övladı Rayanarı burada saxlamaq şərti ilə özünü ata vətəninə — Federativ Almaniyaya deportasiya ediblər. Anna Katarina Luiza Hüseynzadə Held Almaniyada - Darmştadt şəhərində dükən açıb və dükanını "Luiza Hüseynzadə" adlandırıb. Bəhram Hüseynzadə isə 1938-ci aprel ayının 2-də həbs olunaraq ölüm cəzasına məhkum edilir. Sonra ölüm cəzası 25 illik sürgünlə əvəzlənir və o da sürgünə göndərilir.

Bəhram Hüseynzadə 1956-cı ilin 31 yanvarında bəraət alır.

Bəraətdən sonra bir müddət Çimkənddə yaşayan Bəhram nəhayət, Bakıya gəlir və tarixçi alim Sara Aşurbəyli ilə evlənir.

Faciələrlə dolu ömür yaşamış Bəhram Hüseynzadə 1967-ci ildə mədə xərçəngindən vəfat edib.

Luiza Helt Bəhramdan sonra ailə qurmamışdı. Son nəfəsinə qədər Bəhramın həsrəti ilə yaşadı. 1968-ci ilin yayında dünyasını dəyişdi. Ölüm yatağındaykən Rayana xanım anasının yanında olub və atasının ölüm xəbərini anasına əzablı ömrünün ən son dəqiqələrində bildirib. Allaha şükür ki, Rayana xanım yaşayır və mən bu sətirləri yazdığım günlərdə istirahət etmək üçün Kalininqraddan Bakıya — qızları Aybənizin, Laləzarın yanına gəlib.

Bəhram Hüseynzadənin Almaniyadan Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı məktublar, istər Cümhuriyyət dönmində ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrin sosial vəziyyətini, istər Cümhuriyyət, istərsə də Sovet hökumətinin bu tələbələrə münasibətini, eləcə də bir insan olaraq Əli bəy Hüseynzadənin şəxsi keyfiyyətlərinin bəzi və çox mühüm cəhətlərini öyrənmək baxımından maraqlıdır. Əli bəy Bəhrama məktub göndərən doğmalarının içərisində birinci adamdır. Əli bəy Bəhramın maddi çətinliklərini nəzərə alıb ona 3600 frank pul göndərib və s.

Xatırladım ki, Bəhram Hüseynzadə Almaniyadan Əli bəyə 7 məktub yollayıb. Hər halda, əldə olanların sayı bu qədərdir. Məktubların yazılma tarixləri: 15 oktyabr 1921, 30 mart 1922, 5 iyul 1922, 25 may 1923, 5 avqust 1923, 23 sentyabr 1924 və 14 sentyabr 1925.

* Təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilən 100 nəfərin içərisində Bəhramdan başqa, İsmayıl bəy Hüseynzadənin yetirməsi olan daha iki nəfər salyanlı gənc vardı: Əlihüseyn Ağahüseyn oğlu Hüseynov və Zeynalabdinbəy Ağabəy oğlu Hüseynbəyov Fransaya ezam olunmuşdular - **müəllif**.

* * *

Şəmsəddin Hüseynzadə 1908-ci il iyunun 15-də Salyan şəhərində anadan olub. Əsl adı Şəmsəddin Sami bəydir (bu adı ona Şəmsəddin Saminin xatirəsinə Əli bəy Hüseynzadə verib). Orta təhsilini Salyan 1 saylı ikinci dərəcəli Muttəhid Zəhmət Məktəbində başa vurmuşdu. Şəmsəddin Hüseynzadə 1925-ci ildə ali təhsil almaq üçün Bakıya gəlib və Azərbaycan Politeknik İnstitutunun inşaatçı-mühəndis fakültəsinə daxil olub. 1931-ci ildə ali təhsilini başa vurub. Ali təhsil aldığı illərdə Bakının müxtəlif orta məktəb və texnikumlarında müəllimlik edib. Bakı Neftayırma Texnikumunda dərs hissə müdiri olub. 1941-ci ildə atası İsmayıl bəy və anası Mina xanım, həyat yoldaşı, 1908-ci il təvəllüdlü Anna Yakovlevna, qızları — 1932-ci ildə doğulmuş Leyla və 1936-cı ildə anadan olmuş Laisə, qardaşı Bəhram Hüseynzadənin 1929-cu il təvəllüdlü qızı Rayana ilə birgə Şimali Qazaxıstanın Balacarı kəndinə sürgün edilmişdi. Həyat yoldaşı Anna xanımın vaxtsız vəfat etməsi səbəbilə Şəmsəddin müəllim sürgündə ikinci dəfə evlənib və müsəlmançılığı qəbul etmiş Sima xanımla nikahından Çimkənddə 1950-ci ilin 6 fevralında sonbeşik qızı Cəmilə Hüseynzadə dünyaya gəlib.

Şəmsəddin müəllimin ailəsi 1956-cı ildə bəraət almışdı.

1957-ci ildə Şəmsəddin müəllim Azərbaycana qayıtmaq qərarına gəlir. Bu münasibətlə Mərkəzi Komitənin birinci katibi İmam Mustafayevə yazdığı məktubu oxuyarkən istər-istəməz düşünürsən ki, zavallı Hüseynzadələr, haqqın nəhaqdan ayırd edilməsi üçün nə qədər əzab çəkiblər. Həmişə, bütün mərhələlərdə nəyisə izah ediblər. Adamları həqiqətə inandırmaq üçün məktublar, ərizələr, izahatlar yazıblar, ifadələr veriblər.

1960-cı ildə əvvəllər yaşadığı evə köçməsinə imkan yaradılsa da, Şəmsəddin müəllim çoxdandır ki, burada yaşayan iki nəfər qocanın evdən çıxarılmasına imkan vermir və özü başqa mənzilə köçür.

...Yol-körpü mühəndisi Şəmsəddin bəyin öz dəst-xətti ilə yazdığı saralmış kağızlara baxıram; Başqırd şairi Ağmollanın şeirləridir: Şəmsəddin Hüseynzadə həmin şeirləri başqırdcadan rus dilinə tərcümə edib.

Şəmsəddin müəllim sürgündən sonra müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən Azneftin Azyolnəqliyyat idarəsində çalışıb.

(Cəmilə xanımın oğlu İsmayıl üç ali təhsil alıb. Bakıda yaşayır...)

* * *

Firidun Hüseynzadə 1903-cü ildə Salyan şəhərində anadan olmuşdu. Timiryazev Akademiyasında təhsil almışdı. Aqronom idi. Rusiyanın məşhur nəsilələrindən birinin nümayəndəsilə - Demidovlardan Aleksandra Konstantinovna Demidova ilə evlənmişdi. Aleksandra geoloq idi.

Firidun bəy bir dəfə Qazaxıstana sürgün edilməzdən əvvəl - 1933-cü ilin 20 martında Əsildar Muğanlının işi üzrə həbs olunmuşdu. Həbsin motivi olaraq, Firidunun alman dərgilərini oxumasını göstərdilər. Firidun, oğlu Atilla və arvadı ilə bir yerdə İsmayıl müəllimin sürgündə olduğu kənddə yaşayırdı.

Atilla Firidun oğlu Hüseynzadə 1939-cu il təvəllüdlüdür. Peterburqda anadan olmuşdu. Kaliningradda yaşayırdı. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin kimya fakültəsini və Kaliningrad Balıqçılıq İnstitutunu bitirmişdi. Esselər, məqalələr, şeirlər yazırdı, dənizçi psixologiyasına dair elmi tədqiqatların müəllifiydi. "Quran"ın bir sıra surələrini nəzmlə rus dilinə tərcümə etmişdi. Əslində Atillanın təfsirlərini onun həmin ayə və surələrdən ilhamlanaraq yazılmış orijinal şeirləri kimi də dəyərləndirmək olar. Atillanın tərcümələrini, daha doğrusu, özü demişkən, İman Valeriya Proxovanın "Quran" tərcümələrinə izahlarını Moskva mətbuatında Çingiz Hüseynov təqdir etmişdi.

O da maraqlıdır ki, yaradıcılığının "Quran" cazibəsində hasilə gəlmiş bu qismini Atilla Əli bəy Hüseynzadənin xatirəsinə ithaf edib.

Rusiyanın iki böyük ali məktəbini bitirən, həyatını qərblərdə və sarsıntılar içində keçirən, cismi də qübrət torpağına tapşırılan Atilla Hüseynzadə islamın ən əsas şərtini hələ çox körpəykən sürgün illərində, nənəsi Mina xanım Hüseynzadədən öyrəndiyini söyləyirdi: "La ilahə illəllah Məhəmməd rəsul Allah". Atilla deyirdi ki, rusdillər bir uşağın ilk dəfə eşitdiyi bu sözləri bir daha təkrar etdirmədən əzbərləməsi və bütün həyatı boyu unutmaması ilahi fikrin düzgün dərk üçün genetik proqramlaşdırmanın nəticəsidir.

XIX yüzildə Qafqazın şeyxülislamı olmuş Əhməd Salyaninin nəticəsi Atilla XXI yüzildə — 2008-ci il yanvarın 6-da Rusiyanın qərbində kəlmeyi-şəhadətinə sadıq qalaraq, dünyasını dəyişdi.

Teymur və Murad adında iki oğlu var.

* * *

Böyükxanım Hüseynzadə isə Hacıağa İbrahimbəyli ilə ailə qurmuşdu. Əvvəllər Salyan qadın məktəbində şəriət müəllimi işləyən Böyükxanım ömrünün sonunadək pedaqoji işdə çalışmışdı. Böyükxanımın övladları Həyat* və Hacı Muraddır.

Hacıağa İbrahimbəyli müharibə illərinə qədər Zaqafqaz Hərbi Məktəbinin direktoru olmuşdu. Oğlu Hacı Murad İbrahimbəyli isə tarix elmləri doktoru, professor, Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının akademik-katibi idi**. 1999-cu ildə Moskvada vəfat etmişdir.

* Əsl adı Nur-eynil-Həyatdır — **müəllif**.

** Hacı Murad İbrahimbəylinin əsərləri ilə tanış olmaq üçün bax: Гаджи Мурат Ибрагимбекли. "Россия и Азербайджан в первой трети XIX века". "Наука", Москва, 1969. Гаджи Мурат Ибрагимбекли. "Страницы истории боевого содружества". Баку, 1970.

Sonralar partiya işində — Mərkəzi Komitənin katibi vəzifəsində çalışmış, hal-hazırda Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresinin vitse-prezidenti, akademik Əfrand Daşdəmirov Böyükxanımın nəvəsi, Həyatın oğludur.

Minaxanımın qardaşı Əziz 1920-ci illərdə Sənaye İnstitutunun professoru idi. 1926-cı ildə Bakıya Türkoloji Qurultaya gələn Əli bəy Hüseynzadənin daha çox təmasda olduğu qohumlarından biriydi. 1926-cı ildən sonra İstanbulla gedib ömrünün axırına kimi orada qaldı. Milliyyətə çəçən olan Səlmə ilə evləndi. Üç övladı var: İbrahim Mehdi Aksu, Fatma Bیکə (İngiltərədə yaşayır), Ayxan.

Əziz bəy 1933-cü ildə İstanbulda vəfat edib.

* * *

Azərbaycanın görkəmli opera müğənniləri Fidan və Xuraman Qasımova bacıları da Əli bəy Hüseynzadənin əqrabalarındandır.

P.S. Hüseynzadə Əli bəy Turanın nəsil ağacı bununla bitmir...

Səlim Turan

"Sənət də uzaqlarda parıldayan bir dəniz fənəri kimidir. Orada bütün insanlar bərabərdir. Kral və dilənçi arasındakı bərabərsizlik silinmişdir. Oradakı yoxsul kəndli və ya bir pinəçi Hz. Süleyman və Hz. Davuddan fərqsizdir".²³⁴

Səlim Turan

Atası Əli bəy Hüseynzadənin aldığı bir rəsm dəftəri Səlim Turanın tale yolunu hələ çox balacaykən müəyyənləşdirdi.

* * *

1915-ci ildə dünyaya gələn Səlim Turan Əli bəy Hüseynzadənin üç övladından biri və tək oğludur.

Orta təhsilini əvvəlcə Bəyazid Nümune-yi-Zükur məktəbində, sonra Qalatasarayda alıb. İstanbul Gözəl Sənətlər Akademiyasını bitirib. Rəngkarlıq, heykəltaraşlıqla yanaşı miniatur, təzhib, əbrü kimi ənənəvi sənətlərlə də məşğul olub. Rəisül-Xəttat Hacı Kamil Əfəndidən (Kamil Aktik) xətt, İsmayıl Altunbəzərdən təzhib, Nəcməddin Oxyaydan əbrü və cild dərslərini alıb. Fatih divanına miniaturlər çəkib.

Səlim Turan 1940-cı ildə Türkiyədə "Yenilər qrupu"nın yaradıcılarından biri kimi²³⁵ tanındı. Onu Əli bəy Hüseynzadənin vurğunlarından biri, çağdaş türk düşüncəsinin məşhurlarından olan Hilmi Ziya Ülken hamıdan əvvəl dəyərləndirmişdi.

1947-ci il aprelin 1-də Parisə köçən Səlim Turan Ekol-De-Boze Ali Rəssamlıq Məktəbində rəngkarlıq və heykəltaraşlıq ixtisasları üzrə təhsil almışdı.

Parisdə məşhur alman rəssamı, abstraksionist, təsəvvürün yaradıcılarından Hans Hartunqla tanış olan Səlim Turanın dostları sırasında simvolizmin təmsilçisi Andre Jid, sürrealizmin banilərindən Araqon, ekzistensialist Sartr, kubizmin banisi Pikasso və başqaları vardı.

Səlim bəy Pikassonun xanımı Françoisə Ranson Akademiyasında dərs demişdi. Səlim Turanın yaddaşında Pikasso ilə birgə keçirdiyi günlərin gözəl xatirələri vardı: "Pikasso ara-sıra məni və arkadaşım Qoetzi bəzən qəhvəyə, bəzən də yeməyə dəvət edirdi. Özü yeməyi zeytun və bir az çörəklə keçirdirirkən, biz istədiyimizi yeyirdik. Zaman-zaman Valorisdəki emalatxanasına gedib çalışmalar yapardıq. Bir gün Mark Şaqal gəlmişdi, at rəsmi çəkmək istədi, amma alınmadı. Bunun üzərinə Pikasso aldı və bir eşşək rəsmi çəkdi..."²³⁶

Səlim Turan ünlü fransız rəssamları ilə bir sırada Ranson Akademiyasının müəllimlərindən idi.

Səlim bəyin mücərrəd rəsmlərdən ibarət ilk sərgisi 1950-ci ildə Parisdə Breteau qalereyasında keçirilmişdi.

Onun üslubunu mücərrədlə konkretin vəhdətini yaradan bir üslub olaraq dəyərləndirirlər. "Çarpıcı axıcılıq, rəng harmoniyası Səlim Turanın yaradıcılığına xas xüsusiyyətlərdir".²³⁷

* * *

Səlim bəy impressionizmin banilərindən Eduar Manenin aşiqiydi.

* * *

Sorbonn universitetindəki divar rəsmləri də Səlim Turanıdır.

* * *

1975-ci ilə qədər Paris, Nyu-York, London, Bordo, Vivian, Edinburq, Pitsburq, Təl-Əviv və Brüsseldə... 15 fərdi sərgisi keçirilən Səlim Turanın Türkiyədə şəxsi sərgilərinin təqdimi 1981-ci ildən etibarən başlanıb.

Səlim Turan Fransanın və İtaliyanın müxtəlif guşələrini — küçə və meydanlarını bəzəyən çoxlu heykəltaraşlıq əsərlərinin müəllifidir. Lille texniki universitetinin həyatindəki heykəllər də Səlim Turanıdır. Onu türk heykəltaraşlığında bənzərsizlərdən biri hesab edirlər.

O bir Səlim Turan idi ki, "Sezanda kainatı, Rembrandta dünyanı görürsünüz. Səlim Turan isə kosmik qasırğanın içərisində dünyanın bir alt ifadəsini göstərir" (*Səma Olqaç*).

Filosof rəssam Səlim Turanın əlavə ifadə vasitələrindən könüllü imtina etməsi onun dahi sənətçiliyinin təzahürüdür. Eyni zamanda, rəssam Səlim Turanın təxəyyülünü kətana, kağıza köçərəkən nizamlayan qüvvə böyük sənətkarın filosof təfəkkürüdür. Burada, bu mücərrədlikdə düşünmək üçün mürəkkəblik deyil, sadəliyin (bəlkə də aydınlığın) özü imkan yaradır. Səlim Turanın əslən Azərbaycan kökənlı olmasını nəzərə alsaq, deməli, mücərrəd rəsmın — abstraksionizmin dünyadakı birincilərindən biri bizdəndir. Səlim Turan da qərıbədir ki, atası kimi yalnız dünyada olmadıęı dönməndə ıftıxar qaynaęımıza çevrilir. Belə bir tale sənətkarın hansı dərəcədə xoşbəxtliyidir, deyə bilmərəm. Onu bilirəm ki, millətimiz üçün bunu ancaq *kədərli ıftıxar* adlandırmaq olar. Hər halda, bu hisslərimi sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm.

* * *

Səlim Turan "Sarı qız" əfsanəsinin içərisində əfsanələşmiş bir sənətkardır. O, Sarı qıza çoxlu rəsmlər, abidələr həsr edib. Sanki Sarı qıza sevgisinin etirafı olaraq, Səlim bəy öz şəxsi vəsaiti ilə taxtaçı türkmənləri üçün bir etnoqrafiya muzeyi də açdı. Taxtaqışlar kəndində 1991-ci ildə yaradılmış bu muzey Türkiyədə dövlət yardımı olmadan açılmış ilk etnoqrafiya muzeyi idi. İndi Səlim Turanın adını daşıyır.

Səlim Turanın "Sarı qız" motivlərinə romantik sevgisindən bəhs edən türkiyəli sənətsünasların diqqətdən qaçırddıęı bir məqam var ki, onu xatırlatmaęı lazım bilirəm. "Troya pərisinin hekayəsi"nin (Homer. "İliada") sərbəst və həm də çox sərbəst tərcüməsini yapan Əli bəy Hüseynzadə izahlarının bir yerində yazırdı: "Məmləkət" qəzetəsinin 27 şubat 1919-cu il tarixli və 18 nömrəli nüsxəsində Baha Said bəy "Anadoluda gizli məbədlər" ünvanlı məqaləsində "Qırx könüllü" türklərdən, "Taxtaçı" türkmənlərdən, "Sarı qız" məbədidən və "Sarı Qızın yanyatır sürəęi"ndən bəhs ediyör.

Çingiz xana aid Alankova mənəqibini xatırladan bu Sarı Qız Məbədi daha İda daęının aid olduęu Qaz daęı silsiləsində bir çamlı təpədə bulunur. Qədim yunanlılarla türklərin bu daęa aid etiqladlarındakı müşəbihət şayani-təqdirdir!.. Hər iki tərəf burasını eşq məkdesinin təcəllıęahı ədd edərlər".

Sarıqız əfsanəsinin Türkiyədə ən mötəbər araşdırıcısı Baha Səid yuxarıda xatırlatddım kimi, Əli bəyin yaxın dostlarından biri idi. Səlim Turan hələ çox balacaykən Baha Səidlə doęma münasibətlərdə olmuşdu...

* * *

Səlim Turan doğulduęu İstanbulla 33 il gələ bilmədi. Gəlməsinə izn vermədilər. Amma o, bunu başqalarının və Türkiyənin başına qaxınc etmədi. Susdu. Bu barədə danışmadı. Həsretini çox çəksə də, Səlim bəyin Bakıya gəlişı də

mümkün olmadı. Ancaq buna çox can atdığı Abbas Zamanova göndərdiyi 24 mart 1978-ci il tarixli məktubdan da aşkar görünür:

"Möhtərəm qardaşım Zamanov.

Maaləsf bir sənə də keçdi. Bəzi üst-üstə gələn hadisələrdən bu günədək yazamadığımdan üzgünəm.

İlkin, qarım bir qəza keçirdi. Bacağını qırdı. O iyiləşdiyində 33 sənədir getməmiş olduğum Türkiyəyə girmək üçün bir fürsət edildi. Keçən temmuz ayında 2 ay üçün oraya getdik. Orada ailədən və sənətkar, yazar qəzetəçilər ayrı-ayrı aradılar və məşğul oldular və açmış olduğum davanı qazandım. Daha sonra bir sərgi açdım. Çox bəyənilədi. Həpsi satıldı. Nəhayət, 7 ay sonra Parisə döndük.

Parisə gəldiyimizdə bir çox adminstrativ işlər birikmiş bulduq. Onları yapıqdan sonra gözümdən əməliyyat oldum... Şimdi çox iyi görüyorum gözlüklə. Göz əməliyyatından bir ay sonra qarnımda bəzi narahatlıqlar oldu, doktorlar tədavi ediyordu, birdən artdı. Klinikdə əsaslı bir kontrol yapıldı və az qalsın qalın bağışaq dəlinəcək və ya tıkanacaqmış... Bu təhlükədən qurtardılar. Şimdi tədavi ilə kontrol edirlər. Böylə iyi gedərsə əməliyyat etməyəcəklər. Onun üçün uğraşıyorlar. İştə əzizim, bizə arxa-arxaya gələn hadisələri izah etdim.

İnşaaallah, yaza qədər tamamilə iyiləşir və sonbahara Azərbaycana bu səfər artıq gəlmək olur.

Yeni il münasibətilə sizə və bütün ailənizə sağlıq və səadət təmənnalarımızla hörmət və sevgimizi sunarız. Səlim... Paris".

* * *

Səlim Turan təvazökar bir ömür yaşadı. Hətta haqqında yazılmış kitabda o, "öz sərgisinin açılışına belə gec gəlib bir kənardan izləyəcək qədər alçaqköüllü, dəbdəbədən uzaq bir adam" — deyə tanıtdırılır.

Ona Albert Marçhois kimi fransız şairləri şeirlər qoşub, sənəti haqqında Avropanın məşhur sənətşünasları — Madelin Russo, Robert Virinat, Klaude, Vessel... yazıb.

* * *

1992-ci ilin iyul ayında Səlim Turanla İstanbulda görüşən əmisi nəvəsi Cəmilə xanım deyir ki, Səlim çox bilirdi, ağıllı və az danışan idi. Səsi qeyri-adi gərəcadə xoş - ipək kimi yumşaq və həzindi...

Məmməd Səlim bəy türk qızı Şahiqa xanımla ailə qurmuşdu. İndi Parisdə Səlimsiz yaşayan Şahiqa Turan da keramik və çini qablara naxış çəkən tanınmış bir rəssamdır. Səlim Turan "xanımlı bənərsiz insan Şahiqa xanımla birlikdə tam bir ermış ömrü yaşayırdı".²³⁸

* * *

Sonacan Parisdə ikiotaqlı mənzilində iddiasız bir ömür sürdü. Daha doğrusu, birində yaşadı, digərində yaradıcılıqla məşğul oldu...

* * *

Səlim Turan 1994-cü ilin oktyabrında dünyasını dəyişdi. Cənazəsi Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin himayəsi ilə Parisdən İstanbula gətirilən böyük rəssam Qaracəhməd qəbristanında atası Əli bəyin məzarına dəfn olunub.*

P.S. Səlim Turanın 1975-ci ildə Fransada qurduğu bir abidə var. "Tezis Antitezis və Sintez" adlanır. Monumental və mistik görkəmli bu abidənin təməli Səlim Turanın atasının 1904-cü ildə irəli sürdüyü məsələlərin fəlsəfəsinə söykənir. Yusuf Akçura demişkən "...Əli bəy... tezis və antitezisləri yüksək bir sintez halında birləşdirmişdir",²³⁹ Əli bəy bunu elmdə, Səlim Turan isə özünün "Tezis. Antitezis. Sintez"ini islam ümmətindən, türk millətindən və Qərbi mədəniyyətindən olmaqla, Avropanın mərkəzində gerçəkləşdirdi...

Sözdərki

Bakıda və doğulduğu Salyan torpağında Əli bəy Hüseynzadənin ev-muzeyi yoxdur. Ancaq olmalıdır. Həyatı kəşmə-kəşlər qoynunda keçmiş, yazıb-yaratdıqları da özü kimi cəlayi-vətən olmuş, dünyaya səpələnmiş bu tarixi şəxsiyyətin yaradıcılığını - məqalələrini, məktublarını, bədii əsərlərini, məruzələrini... daha sistemli tədqiq etmək, öyrənmək, bir yerə toplamaq baxımından onun ev muzeyinin, yaxud Əli bəy Hüseynzadə irsini araşdıran elmi təsisatın yaradılması zəruridir.

Avqust-noyabr 2007,
Bakı-Neftçala-Salyan-Bakı

* Səlim Turanla vida mərasimində Azərbaycanı xalq yazıçısı Anar, Abbas Abdulla və Tofiq Abidin təmsil edirdi. Atatürk Kültür Mərkəzində keçirilən ayrılıq törənində Anar çıxış etmişdi — **müəllif**.

Qaynaqlar

1. *Xeyrulla Məmmədov*. "Nəhr gur çeşmələrdən yaranır". "Azərbaycan №1, 2000. səh.178
2. *Akçuraoglu Yusuf*. "Hüseynzadə Ali bəy". "Türk yurdu", c VIII, s.2555.
3. *Yusif Vəzir Cəmənzəminli*. "Əsərləri". 3-cü cild, Bakı, 1966. səh.93
4. *Mirzə Fətəli Axundov*. "Məqalələr məcmuəsi". Bakı, 1962. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı. səh.302.
5. *Mirzə Fətəli Axundov*. "Əsərləri". 3 cildə. 3-cü cild, səh.265-266. Bakı, 1962. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
6. *Şeyxülislami-Zaqafqaz axund Əhməd Hüseynzadə*. "Məktubat". "Əkinçi" qəzeti, 1 yanvar 1876
7. *Hüseynzadə Əli bəy*. "Məsəülül-həyat". "Füyuzat", 1907, №13.
8. *Seyid Əzim Şirvani*. "Əsərləri". 3 cildə. 2-ci cild, səh.350-351. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı. Bakı, 1969
9. *S.M.Qənizadə*. "Gəlinlər həmayili". Bakı, 1986. səh.233.
10. "Ziya" qəzeti, 1881. 6 yanvar, №3.
11. *F.Ə. Seyidov*. "Qori Müəllimlər seminariyası və onun məzunları". Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1988. səh.13.
12. *Axundov Mirzə Fətəli*. Göstərilən kitab, səh.278.
13. *E. Əhmədov*. "XIX əsr Azərbaycan məktəbi". Bakı, "Maarif", 1985. səh. 43-44.
14. *Xeyrulla Məmmədov*. Göstərilən məqalə, səh.174
15. *Hüseynzadə Əli bəy*. "Nümunə məktəbi". "Həyat", 1906, №185.
16. *Şəmsəddin Hüseynzadə*. "Əli bəy Hüseynzadənin qısa avtobioqrafiyası". Əlyazma, 1970.
17. *Gülməmməd Məmmədli*. "Şeyxülislam Axund Molla Əhməd". "Azərbaycan", 1 iyun 1990. *Ofeliya Bayramlı*. "Əli bəy Hüseynzadə və Şeyx Əhməd Səlyani". "Ədəbiyyat qəzeti", 13 oktyabr 2006.
18. *Ş. Mehdiyev*. "Şəxsiyyətlər, düşüncələr". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 3 aprel, №14, 1970.
19. *Akçura Yusuf*. "Türkçülüyn tarixi". Bakı, "Hüquq", 2006.
20. *Ə.Turani*. "Məktubi-məxsus". "Türk" qəzeti, № 56. 24 təşrin-Sani 1904.
21. *Ə.Hüseynzadə*. "Şiller". "Füyuzat", №5, 1906.
22. *Ə.Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh. 1.
23. *Selim Turan*. Tuğray sanat qalaresi yayınları, s.15. İstanbul, 1992.
24. *Ə.Hüseynzadə*. "Bakines" qəzetinin redaksiyasına məktub. 1907.
25. *Ə.H.* "Bakı Vilayəti məbusları". "Həyat", № 119, 1906.
26. *Əli bəy Hüseynzadə*. "İttihad və tərəqqi" nasıl quruldu? Türkiyədə yayınladığı əsərləri, səh.149. Türk dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992.

27. Ə. Mirəhmədov. Ə.Hüseynzadə haqqında oçerk. "Fikrin karvanı" kitabında, səh.66. "Yazıçı", Bakı, 1984.
28. Aslanov Mirabbas. Həqiqəti yazaq. "Xalq qəzeti", 19 may 1992.
29. "Türkyılı", 1928.
30. Ə.Hüseynzadə. "Nümunə məktəbi". Ə.Bayatın "Ə.Hüseynzadə" kitabında, səh.47. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1998.
31. Rasim Mirzə. "Türkçülüynün babası". Bakı, 2000, "Elm".
32. Ə.Hüseynzadə. "Molla Nəsrəddin"ə təşəkkür". "Həyat", 1906, №125.
33. Əli bəy Hüseynzadə. "Rusiya cəməitinin vəsaiti-inqilabi". "Həyat", 1905, №111
34. Abdullah Cevdet. "İhyayi Layemut: Hekim Edib Eli Bey Hüseynzade". "İctihad", c: 2, sayı 5, 1908.
35. Abdulla Şaiq. "Füyuzat" məcmuəsi. Xatirələrım, s.200. "Gənclik", Bakı, 1973.
36. Aslanov Mirabbas. Göstərilən məqalə.
37. Aqçura Yusuf. "Türkçülüynün tarixi", səh.232-233. Bakı, 2006.
38. Əlabbas Münib. "Əli bəy Hüseynzadə". "Övrəqi-nəfisə" jurnalı, 1919, №5.
39. Hilmi Ziya Ülken. "Türkçülüynün və türk sosializminin babası Ali Turan", səh.7
40. Abdullah Cevdet. "İhya-yi Layemut: Hekim Edib Ali Bey Hüseynzade". "İctihat", c:2, sayı 5, 1908.
41. Aqçura Yusuf. Göstərilən əsəri, səh.231.
42. Ziya Cökəlp. "Türkçülüynün əsasları", s.28. Bakı, 1991, "Maarif".
43. Əziz Mirəhmədov. "Türklüyə xidmət nümunəsi". Ə. Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" kitabına ön söz, səh.5. Bakı, 1997, "Mütərcim".
44. Ə.Hüseynzadə. "Kuhi-Qaf və Simurğ". "Həyat", 1906, №143.
45. Ə.Hüseynzadə. "İttihad ve Tereqqi" nasıl kuruldu?". Türkiyədə yayınladığı əsərləri, s.154. İstanbul, 1980.
46. Ə.Hüseynzadə. "Əski Tibbiyə" Türkiyədə yayınladığı əsərləri, s. 51. İstanbul, 1980.
47. Ənvər Ziya Karal. "Büyük Osmanlı Tarihi". c: 4. səh.513-514. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Yayınları.
48. Bayat Ali Haydar. "Hüseynzade Ali Turan ve Türkiyede yayınladığı eserleri", s.150
49. Hilmi Ziya Ülken. "Türkçülüynün və türk sosializminin babası Ali Turan", səh.7
50. Əli bəy Hüseynzadə. "Ebedi güzellikler" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser malumat", səh. 4.
51. Abdin Tofig. "Ah İstanbul... İstanbul", s. 94. Bakı, 2005, "Avropa".
52. O.Bayramlı. "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" kitabına müqəddimə, s.25. Bakı, 1996, "Azərnəşr".
53. Nur Rıza. "Hayat ve Hatıratım". 3 cildə. 1-ci cild. "Rıza Nur kendini anlatıyor", səh 115. "İşaret" yayınları, İstanbul, 1992.

54. *Şevket Süreyya Aydemir*. "Makedoniydan Ortaasyaya Ənvər Paşa". "Remzi" kitabevi, 2000. 1 c səh.164.
55. *Necib Fazıl Kısakürek*. "Ulu hakan". Büyük Doğu yayınları, İstanbul, 2003. s.246
56. *Hilmi Ziya Ülken*. "Türkçülüğün və türk sosializminin babası Ali Turan", səh.9
57. "Böyük Lorraine". c.23, səh. 11754. "Milliyet".
58. "Osmanlı Ansiklopedisi". c: 8. səh. 80. Tarih. Medeniyet. Kültür. İstanbul, 1994. Ağac Yayıncılık Ltd. Şti.
59. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh. 2.
60. *Kamal Karpat*. "Osmanlı". İslam Ansiklopedisi, 12/1. səh.366. Milli Egitim Basımevi, İstanbul, 1988
61. *M.E.Yurdakulun* eserleri - 1, Şiirler, s.251. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1969, Hazırlayan Feyziye Abdullah Tansel.
62. *O. Bayramlı*. "Ə.B.Hüseynzadənin həyatı və türkçülük fəaliyyəti". "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" kitabına müqəddimə, səh. 26. Bakı, 1996, Azər nəşr.
63. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh. 8.
64. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh. 10.
65. *Bayat Ali Haydar*. "Hüseynzadə Ali Turan və Türkiyədə yayınladığı eserləri", s.30. İstanbul, 1992, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı.
66. *Ə.Hüseynzadə*. "Nicat - məhəbbətdədir". "Füyuzat", 1906, №6.
67. *Ə.Hüseynzadə*. "Novruzı-inqilab". "Füyuzat", 1907, №12.
68. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh. 2.
69. *Ə. Mirəhmədov*. Ə. Hüseynzadə haqqında очерк, "Fikrin karvanı" kitabında, səh 68. Bakı, 1984, "Yazıçı".
70. *Rıza Tahsin Gencer*. "Mirat-ı Mekteb-i Tibbiye", s. 63,140-142. İstanbul, 1991
71. *Bayat Ali Haydar*. "Hüseynzadə Ali Turan və Türkiyədə yayınladığı eserləri", s. 21. İstanbul, 1992.
72. *Əli bəy Hüseynzadə*, "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh. 2.
73. *Hüseyn Bayqara*. "Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi", səh.146. Bakı, 1992
74. *M.Aslanov*. "Üzeyir Hacıbəyov gündəlik yazmış olsaydı", səh. 40. "Şur", Bakı, 1994.
75. Bakudə müəllimlər ictimai "Füyuzat" №30, 19 oktyabr 1907.
76. *M. Aslanov*. Göstərilən kitab, səh.69.
77. *Hilmi Ziya Ülken*. "Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi", s.274-275. Ülken yayınları, 2001.

78. *Yusif Vəzir Cəmənzəminli*, "Əsərləri". 3-cildə. 1-ci cild, səh.152. "Avrasiyapress", Bakı, 2005.
79. Ə. *Hüseynzadə*. "Bakı vilayəti məbusları". "Həyat", 1906, N 119.
80. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. səh.410. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, Bakı, 1960.
81. *Hüseyn Cavid*. "Əsərləri". 5-ci cild, səh.258. Bakı, 2005, "Lider nəşriyyat".
82. *Səadət Qarabağlı*. "Həmişəyaşar Leyli və Məcnun". "Xalq qəzeti", 25 yanvar 1998. "Şərqin 95 yaşlı ilk operası". "Musiqi dünyası", səh.58. 2003, №1-2.
83. *Əlabbas Müznib*. "Yazıçılarımız və yazılarının əhəmiyyəti". "İqbal" qəzeti, 31 oktyabr 1913.
84. *Manaf Süleymanov*. "Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim...". səh.170. Bakı, 1989. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
85. Ə. *Müznib*. "Əlibəy Hüseynzadə". "Övraqi-nəfisə" jurnalı, 1919, № 5.
86. *Sadəddin Nüzhat Ergün*. "Türk şairləri". c.2. səh.477. İstanbul, 1936.
87. *Əlabbas Müznib*. "Yazıçılarımız və yazılarının əhəmiyyəti". "İqbal" qəzeti, 31 oktyabr 1913.
88. *Abdulla Şaiq*. "Xatirələrim", səh. 201. Bakı, 1973.
89. *A.Гусейнзаде*. Что такое молодотуречества. "Каспи", 27 март 1905. №55.
90. *İslam Ağayev*. "Əlabbas Müznib: həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr", səh.185. Bakı, 2003, "Elm" nəşriyyatı.
91. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh. 4.
92. Ə. *Mirəhmədov*. "Məhəmməd Hadi", səh.31. Bakı, 1985, "Yazıçı".
93. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. səh.441. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, Bakı, 1960.
94. Ə. *Hüseynzadə*. "Kuhi-Qaf və Simurğ". "Həyat", 1906, №143.
95. *Bayur Yusuf Hikmet*. "Türk inkılapı tarixi", səh.35. Ankara, 1963.
96. *Ömər Faiq Nəmanzadə*. "Seçilmiş əsərləri", səh.453. Bakı, 1992.
97. *Hüseyn Cavid*. "Əsərləri". 5 cildə. 5-ci c. səh.268. Bakı, 2005, "Lider nəşriyyat".
98. Ə. *Müznib*. "Əlibəy Hüseynzadə". "Övraqi-nəfisə" jurnalı, 1919, № 5.
99. *Fəthi Təvətoğlu*. "Ömər Naci". s.112. Ankara, 1987.
100. *Fəthi Təvətoğlu*. Göstərilən əsəri, s. 116.
101. *Yakob M.Landau*. "Pantürkizm", səh.53. Türkcəsi: Mesut Akın. Sarmal yayınevi, İstanbul, 1999.
102. *Sadəddin Nüzhat Ergün*. "Türk şairləri", c.2. səh.478. İstanbul 1936.
103. *Yusif Vəzir Cəmənzəminli*. "Əsərləri". 3-cildə. 1-ci cild, səh.153. "Avrasiyapress", Bakı, 2005
104. *Selim Turan*. Tuğray sanat qalaresi yayınları, İstanbul, 1992. s.15 *T. Abdin*. "Ah İstanbul... İstanbul", səh.127.

105. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh.7.
106. *Temir Ahmet*. "Yusuf Akçura". s.49-50. Ankara, 1987. Kültür və Turizm Bakanlığı.
107. *Ə. Mirəhmədov*. Ə.Hüseynzadə haqqında очерк. "Fikrin karvanı" kitabında, səh.77. Bakı, 1984, "Yazıçı".
108. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh.5-6.
109. *François Georjon*. "Türk milliyyətçiliyinin kökenləri. Yusuf Akçura", s.118. İstanbul, 1999. Tarih vakfı.
110. *Hilmi Ziya Ülken*. "Türkiyede çağdaş düşünce tarihi", s. 275. Ülken yayınları, 2001.
111. "Tekanüsü-nüfus məsələsi. Əmrəzi zöhrəviyyə". "Tanin" qəzeti, 15 haziran, 12, 13, 14, 15 temmuz 1916.
112. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh.7.
113. *Hilmi Ziya Ülken*. "Türkiyede çağdaş düşünce tarihi", s. 269. Ülken yayınları, 2001.
114. *Ə. Hüseynzadə*. "Azərbaycanda düşündüklərim". "Türkiyədə yayınladığı əsərləri" kitabında, səh.137.
115. *Tadeusz Sviatchovski*. "Rus Azərbaycanı 1905-1920", səh.163. Bağlam yayınları, Ankara, 1968.
116. *Ə.Bayat*. "Ə.Hüseynzadə", səh. 22. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1998.
117. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh.7.
118. *Səlim Turan*. "Cümhur" qəzeti, 3 nisan, 1992.
119. "Гунай". 6 сентября 2003.
120. *Hilmi Ziya Ülken*. "Türkiyede çağdaş düşünce tarihi", səh.269.
121. Türkoloji qurultay. "Yeni fikir" qəzeti, 1926-cı il, 26 fevral, № 1026, səh.3.
122. *Hilmi Ziya Ülken*. "Türkçülüğün və türk sosializminin babası Ali Turan", səh.25.
123. *Ə.Hüseynzadə*. "Yazımız, dilimiz, "İkinci il"imiz". "Tərəqqi" qəzeti, 10 fevral 1909.
124. "Ədəbi parçalar" məcmuəsi, № 1. Bakı, 1926.
125. *A.Şaiq*. "Xatirələrim", səh.202. Bakı, 1973.
126. *Ə. Mirəhmədov*. Ə.Hüseynzadə haqqında очерк. "Fikrin karvanı" kitabında, səh.77-78. Bakı, 1984.
127. *C. Məmmədquluzadə*. "Əsərləri", 3 cildə. 3-cü cild, səh.681. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı. Bakı, 1967.

128. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Ebedi güzelliklər" dəftəri. Əlyazma. "Bioqrafik muhteser məlumat", səh.7.
129. *Səməd Ağaoğlu*. "Babamın arkadaşları", səh. 83. Baha matbaası, İstanbul, 1969.
130. *Ə.Hüseynzadə*. "Ona inan" şerinə yazdığı izahdan. Ə.Bayatın "Ə.Hüseynzadə" kitabında, səh.146.
131. Sadıq Ağabəyzadənin Əli bəy Hüseynzadəyə 18 avqust 1923-cü il tarixli məktubu.
132. Ə. Topçubaşının Ə.Hüseynzadəyə yazdığı 28 aprel 1925-ci il tarixli məktub. S. Mümtaz ad. ARDƏİA-i F. 649, s. 1, iş № 256, vər.1-6.
133. *Rasim Mirzə*. "Türkçülüyn babası", səh.14. "Elm", Bakı, 2000.
134. "Siflomani və frəngiyə dair bilgilərimizin tarixindən bir nəbzə". "Sihhat" almanaxı, səh.233-241. İstanbul, 1933.
135. *Tofiq Abdin*. "Ah İstanbul... İstanbul", səh.134. Bakı, 2005.
136. V. Pavlovun Ə.Hüseynzadəyə yazdığı 3 yanvar 1932-ci il tarixli məktub.
137. Ə. Hüseynzadənin Sadıq bəy Ağabəyzadəyə 11. 09. 1939-cu il tarixli məktubu.
138. *T.Abdin*. Göstərilən əsəri, səh.131. Bakı, 2005.
139. *François Georjeon*. Göstərilən əsəri, s.185.
140. *Akçura Yusuf*. "Türkçülüyn tarixi", səh.235. Bakı, 2006.
141. *M.Ə. Rəsulzadə*. "Əsərləri". 2-cild, səh.496. Bakı, 2001.
142. *M.E.Resulzade*. "Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan edebiyatı", səh. 37. Ankara, 1984.
143. *Mehmed Emin Resulzade*. "Kafkasiya türkleri", səh.34. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993.
144. *O.Bayramlı*. "Türkləşmək, islamaşmaq və Avropalaşmaq". "Respublika" qəzeti, 15 may 2002.
145. *M.Ə. Rəsulzadə* "Əsərləri", 1-ci cild. Mirzə Bala Məmmədzadənin "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə" məqaləsi, səh.6. Bakı, 1992, "Azərənəşr.
146. *Yusif Vəzir Çəmənəminli*. "Əsərləri", 3 cildə. 3-cü cild, səh.153. "Avrasiyapress", Bakı, 2005.
147. *François Georjeon*. Göstərilən əsəri, s.103.
148. *Yakob M.Landau*. "Pantürkizm", səh.26. Türkcesi: Mesut Akın. Sarmal yayınevi. İstanbul, 1999.
149. *İnci Engünün*. "Araştırmalar ve belgeler", səh.76. Dergah yayınları. İstanbul, 2000.
150. *Akçuraoğlu Yusuf*. "Gökalp Ziya beg haqqında hatıra ve mülahizeler". "Türk yurdu", 1340, № 156.
151. *Hüseyn Tuncer*. "Türk yurdu üzerine bir inceleme". Ankara Kültür Bakanlığı yayınları, 1990, s.503.
152. *Sadəddin Nüzəht Ergün*. "Türk şairləri". c.2. səh.477. İstanbul, 1936.

153. *Samet Ağaoğlu*. "Babamın arkadaşları", səh. 82. Baha matbaası, İstanbul, 1969.
154. *Hilmi Ziya Ülken*. "Türkçülüğün və türk sosializminin babası Ali Turan", səh. 28.
155. *Qurtulan İldəniz*. "Azərbaycan bayrağını mənalandıran üç ümdə amilin ideoloqu Əli bəy Hüseynzadədir". "Ədəbiyyat qəzeti", 12 iyun 1992, №24.
156. *Akçura Yusuf*. "Türkçülüğün tarixi", səh.230. "Qanun", Bakı, 2006.
157. *Ə.Hüseynzadə*. "Şüunat". "Füyuzat", №3. səh.36. Noyabr 1906.
158. *Abdullah Cəvdət*. "İhyai Layemut Hekim Eli Bey Hüseynzadə". "İctihad", c.2, sayı 5, 1908.
159. "Türk edebiyatı tarihi". Abdullah Cəvdət. c.2. s.702.
160. *Necib Fazıl Kısakürek*. "Ulu hakan". Büyük Doğu yayınları. İstanbul, 2003.
161. *Abdullah Cəvdət*. "Türk-İslam və medeniyeti-ahire". "İctihat", V-121. 6 Təşrih-i sani 1330. s.384.
162. *Müd. Dr. Hüseynzadə A.* "Abdullah Cəvdət". "İctihat", s.357, 1932, s.2895.
163. *Müd. Dr. Hüseynzadə A.* "Abdullah Cəvdət". "İctihat", s.357, 1932, s.2896.
164. "Həyat", 1906, № 68.
165. "Həyat", 1906, № 68.
166. *Rıza Bağcı*. "Bizim edebiyatımız". "Pozitiyizmin Türkiyəyə girişi və modern türk edebiyatı üzerine tesirleri", 8.211. İzmir, 1997.
167. *Tevfik Fikret*. "Rubabi şikəstə", səh.380. İstanbul, 1973. "Yelken".
168. "Füyuzat", №24. Avqust 1907.
169. "Tevhidi Əfkar", 12 ocaq 1925.
170. "Axsam" qəzetəsi, 17 temmuz 1925.
171. *A. Cəvdət*. "Türkleştirme". "İctihat", XXIII.
172. "Həyat", №59, 1906.
173. "Həyat", №59, 1906.
174. "Həyat", №59, 1906.
175. "Füyuzat", №10, 1907.
176. *Abdurrahman Dodurğalı*. "Osmanlıdan Cumhuriyyətə siyasət və dəgər tartışmaları". Editör Ferhat Koca, səh.128. İstanbul, 2000. "Rağbet" nəşriyyatı.
177. *Ə.Hüseynzadə*. "Molla Nəsrəddin"ə təşəkkür". "Həyat", 1906, №125.
178. *M. Süleymanov*. Göstərilən kitab, səh.117.
179. *M. Süleymanov*. Göstərilən kitab, səh.117.
180. *M.Əliyev*. "Əli bəy Hüseynzadə". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 4 mart, 1988-ci il. №10.
181. *Ə.Hüseynzadə*. "Molla Nəsrəddin"ə təşəkkür". "Həyat", 1906, №125.
182. *O.Bayramlı*. "Ə.Hüseynzadənin həyatı və türkçülük fəaliyyəti". "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" kitabında, səh.35. Bakı, 1996, "Azərnəşr".
183. *Samet Ağaoğlu*. Göstərilən əsəri, səh.82. Baha matbaası. İstanbul, 1969.

184. *K.Смирнов*. "Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края", с.91. Баку, "Озан", 1999.
185. *K.Смирнов*. Göstərilən kitab s. 91.
186. *M. Süleymanov*. Göstərilən kitab, səh.166-167.
187. *Mecit Doğru*. "Türkiyede kızılderili dilinde yer adları ve prototürk-kızılderili ilişkisi". "Türk dünyası araştırmaları", səh.6. Ağustos 1982.
188. *Əli bəy Hüseynzadə*. "Amerika mətbuat vəkilləri ilə müləğət". "Həyat" 1906, N-13.
189. *Ahmet Ali Arslan*. "Azərbaycandakı "Göyçək Fatma" nağılının zuni kızılderili kabilesindəki varyantı". "Türk dünyası araştırmaları", s.203-213, 1993, Ekim.
190. *Nazım A.* "Yeni Azeri edebiyatı hakkında". "Türkyurdu", №31, 32. 1927.
191. *Берковский*. "Романтизм в Германии", стр.17. Ленинград, 1973.
192. *Koçan*. "Qərbi Yevropa ədəbiyyatı tarixi oçerkləri", səh. 262. Birinci cild. Bakı, 1936. Azərnəşr.
193. *Ə.Hüseynzadə*. "Həyat", 1905. №58.
194. Ali beg Hüseynzadə Türkiyede yayınladığı eserləri, səh.49.
195. *A. Гусейнзаде*. "Что такое младотуречество". "Каспи", 27 март, 1905. с.8.
196. Əbdülhəq Həmidin Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı 10 aprel 1932-ci il tarixli məktub.
197. *İ.V. Höte*. "Faust". Bakı, "Yazıçı", 1986. səh.488.
198. Ali beg Hüseynzadə Türkiyede yayınladığı eserləri, səh.124.
199. *İ.V. Höte*. "Faust", səh.22. Bakı, "Yazıçı", 1986.
200. Ali beg Hüseynzadə Türkiyede yayınladığı eserləri, səh.125.
201. *İ.V. Höte*. "Faust", səh.24. Bakı, "Yazıçı", 1986.
202. Ali beg Hüseynzadə Türkiyede yayınladığı eserləri, səh.126.
203. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 4 mart 1988-ci il. №10. s.6.
204. *A.Kəngərli*. "Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük", səh.51. Bakı, 2002.
205. *A.Kəngərli*. Göstərilən əsəri, səh.51.
206. *Xəlilov Aydın*. "Füyuzat" jurnalı bibliografyası". Bakı, 1996.
207. *Osmanlı Vəli*. "Məhəmməd Hədinin romantizmi". Bakı, 2006.
208. *Məmmədli Qulam*. "İmzalar". Bakı, 1977. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı.
209. *Hilmi Ziya Ülken*. "Türkiyede çağdaş düşüncə tarixi", səh.324.
210. "Kaspi", 1911, №161.
211. *M.Aslanov*. Göstərilən kitab, səh.22.
212. *Abdulla Şaiq*. Göstərilən əsəri, səh. 202.
213. *Sabir Mirzə Ələkbər*. "Hophopnamə". 2 cildə. 2-ci cild, səh.260. Bakı, 2004, "Şərq-Qərb".
214. *Sabir Mirzə Ələkbər*. Göstərilən nəşr. 1-ci cild, səh.313.
215. *A.Şaiq*. Göstərilən əsəri, səh.202.
216. *Refik Zeka*. "Unutulmuş dahi", səh.31. "Korkut yayınevi", Bakü, 1994.

217. *A.Kəngərli*. Göstərilən kitab, səh.265.
218. *Əli bəy Hüseynzadə*. "İttihad və tərəqqi" nasıl kuruldu? "Türkiyədə yayınladığı əsərləri", s.149.
219. *Rasim Mirzə*. "Türkçülüğün babası", səh.115. Bakı, 2000.
220. *Ə.Hüseynzadə*. "Qəzetəmizin dili". "Həyat", № 7, 1905.
221. *Ə.Hüseynzadə*. "Yazımız, dilimiz "İkinci il"imiz". "Tərəqqi" qəzeti, 1909-cu il, 10 fevral, №32.
222. *Hilmi Ziya Ülken*. Göstərilən əsəri, səh.274.
223. *A.Şaiq*. Göstərilən kitab, səh.201.
224. *Ə.Hüseynzadə*. "Yazımız, dilimiz "İkinci il"imiz". "Tərəqqi" qəzeti, 1909-cu il, 10 fevral №32.
225. *M.F.Köprülü*. "Azeri". İslam Ansiklopedisi. c.2 s. 146-147. İstanbul, 1979. Devlet kitapları. 5.baskı.
226. *Sadəddin Nüzhet Ergün*. "Türk şairleri", c.2. İstanbul, 1936.
227. *Turani* "Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi". "Füyuzat", № 9. səh.141. Fevral 1907.
228. *Hüseynzadə Ə*. "Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası". "Füyuzat", № 1907.
229. *Ə. Hüseynzadə*. "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir". Bakı, 1997.
230. *Sadəddin Nüzhet Ergün*. Göstərilən kitab, səh.477.
231. *Nazım A*. "Yeni Azeri edebiyatı hakkında". "Türkyurdu", №31,32. 1927.
232. *Ə. Mirəhmədov*. "Azərbaycan Molla Nəsrəddini", səh.302. Bakı, Yazıçı, 1980
233. *Mənqli Qireyin Ə.Hüseynzadəyə yazdığı 30 noyabr 1926-cı il tarixli məktubu*. S. Mümtaz ad. ARDƏİA-i F. 649, s. 1, iş № 246, vər.1-2.
234. *Selim Turan*. "Sanat və Toplum üzerine". Köprü yayınları. İstanbul, 1969.
235. *Thema Larousse*. Tematik Ansiklopedi. Türk resminde "Yeniler", 6 cilt. s.360. "Milliyet", 1993-1994.
236. *Erhan Karaesmen, Oğuz Karaesmen*. "Selim Turan", s.35. Tuğray sanat galaresi, İstanbul, 1992.
237. *Thema Larousse*. Tematik Ansiklopedi. "Selim Turan" 6 cilt. s.361. "Milliyet", 1993-1994.
238. *Erhan Karaesmen, Oğuz Karaesmen*. Göstərilən kitab, s.6.
239. *Yusuf Akçura*. "Türkçülüğün tarixi", səh.230. "Qanun", Bakı, 2006

Qafqaza 32 il şeyxülislamlıq etmiş Axund Əhməd Səlyani

Salyanda Əli bəy Hüseynzadənin doğulduğu ev

Səməd Ağaoğlu bu illəri belə xatırlayır: "... Fəqət üç kiçik uşaq, kəndisindən çox gənc bir qadın, bir qayınvalidə, bir baldız, ayrılmaqları mümkün olmayan uzaq bir əqraba ilə bütün gəlir mənbələrinin tükəndiyi bir zamanda..." 1925-ci il, İstanbul

Soldan: balaca Əli bəy kiçik qardaşı İsmayıl

**Peterburq Universitetinin tələbəsi Əli bəy (sağda), ortada Məmməd Tağı Əlizadə,
ayaqüstə Sadıq bəy Ağabəyzadə**

Solda Əli bəy Hüseynzadə, ortada Əlimərdan bəy Topçubaşı. Peterburq

"Füyuzat" dərgisinin baş redaktoru Əli bəy Hüseynzadə. 1906-cı il

**"Səadət" məktəbinin müdiri Əli bəy Hüseynzadə. Dahi Üzeyir bəy də onunla bir yerdədir.
1908-ci il**

**Balkan hərbi sırasında Hilal Əhmərin xidmətində. Həkim Əli bəy
həmkarları və xəstələr arasında**

Ədhiyə xanım Əli bəydən 24 yaş kiçik idi

Əli bəy Hüseynzadə. İstanbul, 1912

Oturanlar (soldan): türküstanlı Sədrəddin Xan, Əli bəy Hüseynzadə, sibirli Abdurrəşid İbrahim, kazanlı Abdullah Bahəddin, ayaqüstə duranlar (sağdan): Osman Tokumbet, Fuad Köprülü, Həlim Sabit və Nurəddin bəy Xudayarxanov. Bir neçə saatdan sonra onlar Rusiyadakı əsir türklərin haqqını qorumaq tələbi ilə Avropaya yola düşəcəklər. İstanbul, 1918

Fuad Köprülü, Əli bəy Hüseynzadə və Həlim Sabit. Odessa, 1918

Əli bəyin yeganə qardaşı İsmayıl Hüseynzadə

Şeyxin nəvəsi Mina xanım İsmayıl müəllimin həyat yoldaşı və
həm də xalası Fatmanın qızıdır

1926-cı ildə Bakıda çəkilmiş bu şəkil böyük bir tarix əsəridir. Ortada əyləşmiş Əli bəy Hüseynzadənin və Fuad Köprülünün çöhrəsinə mürəkkəb dağıdılıb. Bu mürəkkəb ləkəsi 1937-ci ilin yadigarıdır. Hüseynzadənin qardaşı şəkli tələf etməyib. Sadəcə üzərinə mürəkkəb dağıdılıb ki, Əli bəy tanınmasın. Şəkil isə uzun və əzəbli sürgün yollarından keçib bu günə gəlib...

1926-cı ildə çəkilmiş başqa bir şəkil

**Türkoloji Qurultayda. Fuad Köprülü, Əli bəy Hüseynzadə və Salman Mümtaz.
1926-cı il. Bakı**

Saida qardaşını ziyarət etmək üçün Parisə gəlib. Səlim Turan, Saida və Şahiqa. 1945

Saida Hüseyinzadə

Səlim Turan

Mina xanım, Şəmsəddin, Böyükxanım və Badam

Əli bəyin qardaşı oğlu, türk ordusunun azərbaycanlı zabiti məşhur Sultan Hüseynzadə

Əli bəyin qardaşı oğulları Fəridun və Bəhram Hüseynzadələr

Şəmsəddin Hüseynzadə

Şəmsəddin Hüseynzadə qızı Cəmilə xanımla

Şəmsəddin müəllim anası Mina xanım və ailə üzvləri ilə birgə sürgün illərində

**Əli bəyin əmisi oğlu, Azərbaycanın ilk daxili işlər naziri, Lvov Universitetinin ilk
şərqşünaslıq professoru Sadıq bəy Ağabəyli**

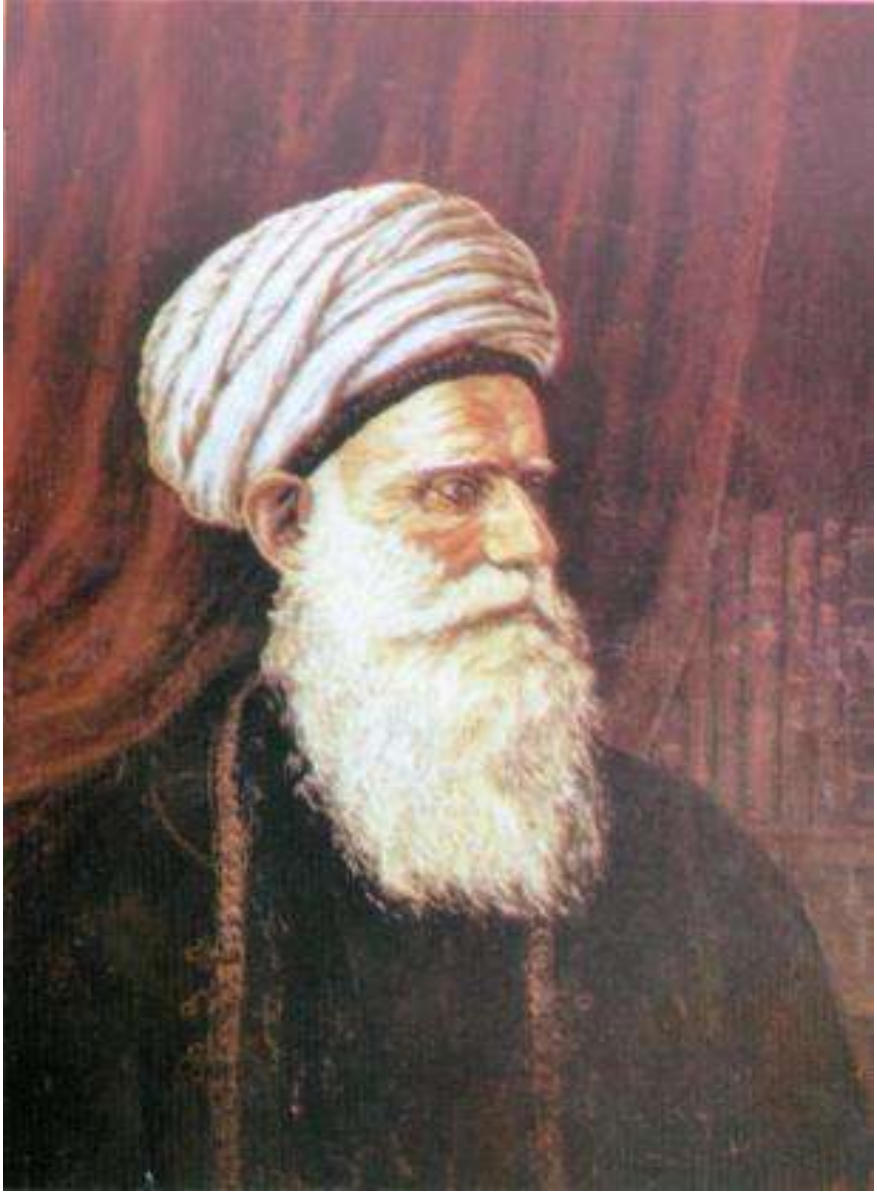
İsmayıl Hüseynzadə 1925-ci ilə kimi Salyan 1 saylı ikinci dərəcəli Müttəhid Zəhmət Məktəbində dərs demiş və məktəb pədaqoji şurasının katibi olmuşdu

Feyzavər, Səlim Turan, Əli bəyin qardaşı nəvəsi Cəmilə və Səida Hüseynzadələr. İstanbul, iyul 1992-ci il. Arxada görünən təbə Əli bəy Hüseynzadənin "Qohumları" əsəridir. Sağ tərəfdə isə Əli bəyin çəkdiyi "Səidənin portreti"dir.

Professor Əli bəy Hüseynzadə

Əli bəy Hüseynzadənin çəkdiyi "Şeyxülislamın portreti". 1884

"Bibiheybət ziyarətgahı". Rəssam Əli bəy Hüseynzadə

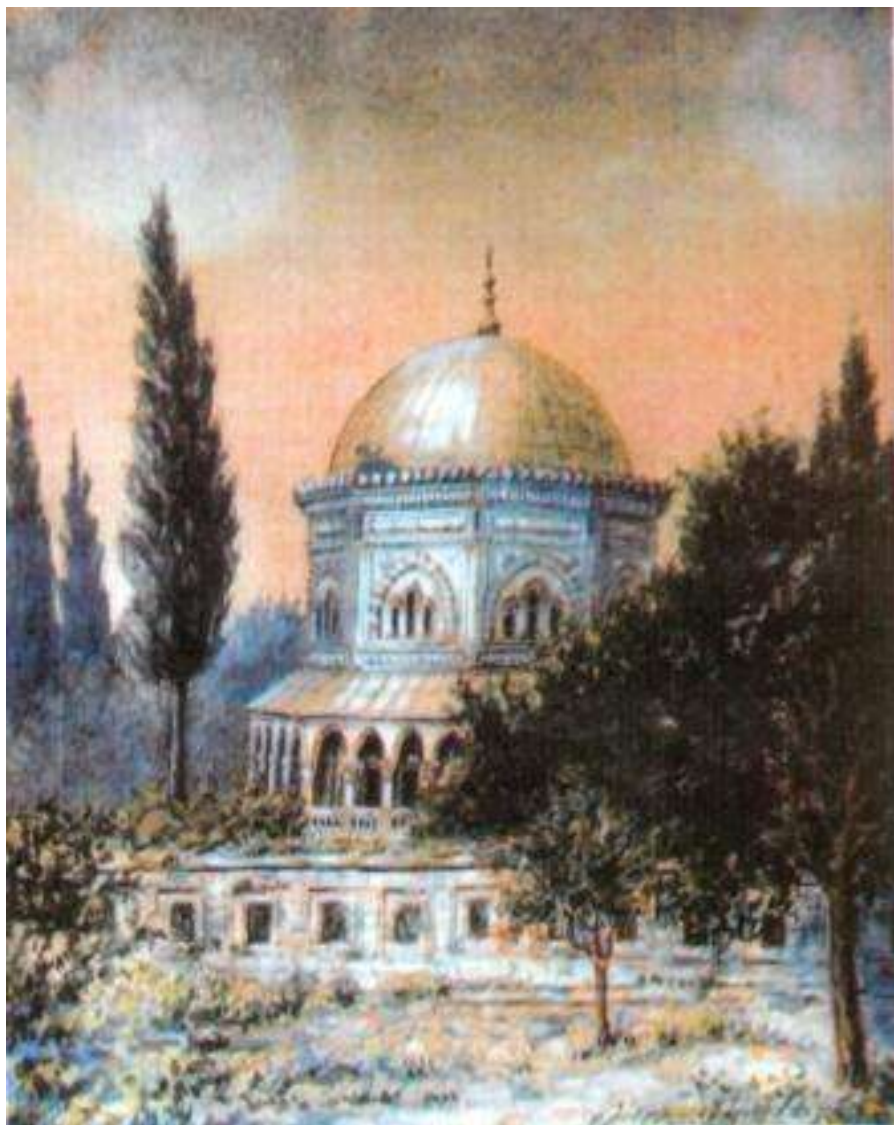
Əli bəy Hüseynzadə. "Natürmortla mənzərə"

Əli bəy Hüseynzadə. "Qohumlarım". 1908

Ə.Hüseynzadə. "Atatürkün portreti"

Rəsm Əli bəy Hüseynzadəndir

Rəsm bir sintezdir, anladılan şeylər isə analizdir. Səlim Turan

MÜNDƏRİCAT

Əli bəy Hüseynzadənin təvəllüdü.....	4
Qafqazın birinci adamı	6
Peterburq Universitetinin tələbəsi Əli bəy Hüseynzadə	13
Əli bəy Hüseynzadənin İstanbulda təhsil illəri — 1889-1895.....	16
Əli bəy Hüseynzadə «İttihad və Tərəqqi» Cəmiyyətinin qurucularından biridir....	23
Əli bəy Hüseynzadə Yunanıstan — Türkiyə müharibəsində	27
1900-1903-cü illər. Bakıya qayıdış ərafəsi.....	29
Əli bəy Hüseynzadə 1903-1910-cu illərdə Bakıda	30
Əli bəy Hüseynzadə «Leyli və Məcnun» operasının tərtibatçı rəssamı olmuşdur..	36
Əli bəyin romanı.....	37
Əli bəy Hüseynzadənin Bakıdan gedişi.....	38
1910-cu ildən sonrakı həyatı	39
1911-1914-cü illər	42
1915-1917-ci illər.....	44
1918-ci il. Azərbaycan cümhuriyyətinin qurulmasında Əli bəy Hüseynzadə də iştirak edirdi	49
1919-1921	51
1926-cı il. Bakı. I Türkoloji Qurultay	52
1926-cı il. Əli bəy İstiqlal məhkəməsi qarşısında	59
1928-ci il	61
1930-1940-cı illər	62
Müasirləri onu belə səciyyələndirir	66
1940-cı il 17 mart. Əli bəy Hüseynzadə dünyasını dəyişdi	67
Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq	68
Qanun və insan haqları.....	73
Əli bəy Hüseynzadəyə «rəsuli-həqq» deyən Abdulla Cövdət	74

Əli bəy Hüseynzadə müasir Azərbaycan boyakarlıq sənətinin banisidir.....	83
Əbu Turab və Jan Jak Russo	87
Turan məfkurəsinin şeyxi	88
«Hali-Vətən», yaxud «Yurd qayğısı»	89
Amerika qızıldərililəri	91
Maarifçilik. Romantizm. Ədəbi tənqid.....	93
«Faust»	97
Dəli şairin heyreti. «Bir mələyin insanlara xitabı» Yaxud tədqiqatçılar nəyi sübut etmək istəyir?	101
Dünya ədəbiyyatına keçid, yaxud ədəbiyyatdan literatura	104
Erudit qafa, orkestral ruh. Böyük, ən böyük. Dahi.....	106
Əli bəy ədəbiyyatı	108
«Ədibi-möhtərəm Əli bəy Hüseynzadəyə» Cavidin «Çiçək sevgisi»	108
Əli bəy Hüseynzadənin dil siyasəti	109
Həm də münəccim.....	113
Əlyazmalar yanmır, yaxud «Bioqrafik müxtəsər məlumat».....	114
Əli bəydən sonra.....	119
Əli bəy Hüseynzadənin nəsil şəcərəsi	135
Səlim Turan	144
Sözdədi	148
Qaynaqlar	149

Azər Turan

(Azər İmamverdi oğlu Əbilov)

1963-cü ildə Neftçala şəhərində anadan olub. Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunu bitirib. "Yeni Azərbaycan" qəzetində humanitar şöbənin müdiri və "Ədəbiyyat" əlavəsinin məsul redaktoru olub. 2003-cü ildən "Ədəbiyyat qəzeti"ndə baş redaktorun müavini. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (1997) və Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin (1998) üzvüdür. Mətbuat Şurasında dil komissiyasının üzvüdür. 400-dən çox məqalə və essenin müəllifidir. Türkiyədə, Rusiyada, İraqda, İranda, Kıbrısdə məqalələri dərc olunub. Prezident təqaüdçüsü (2001). Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Mədəniyyət İşçisi (2005).

"Hüseyn Cavid", "Şahmar Əkbərzadə" (2001), Türk Törə Ocağının Bilgə mükafatı (2001), "Qızıl Qələm" (2005), "Həsən bəy Zərdabi" (2005) və s. mükafatlar...

1993-cü ildə Həcc ziyarətində olub. Ailəlidir. Bir qızı var.

Müxtəlif illərdə A.Turanın aşağıdakı kitabları nəşr olunmuşdur:

"Behişt zəvvarı" (1995), "Məkkədən Mədinəyə" (1997) "Əhli beyt pərvanəsi - Füzuli" (1998), "Qafqaz İslam Ordusu Neftçalada" (1999-2004), "Ölüm süvarisi" (2000), "Nobel mükafatı laureatı Abdus Salam" (2001), "Hüsni-Xuda şairi. Hüseyn Cavid" (2000), "Əbədi Turan" (2001), "İrfan çobanı" (2003), "Cavid əfəndi" (2004), "Tahir Rasizadə" (2005), "Turan Cavidin son söhbəti... Son yaşantıları... Son günü" (2005), "Əzəl-axır dünya türkün dünyası" (2007), "Yorğun şəhərin işığı" (Türk, ingilis və rus dillərində. İstanbul-2007), "Hüseyn Cavid" (2007). "1918-ci ilin 31 günü" (2008) və s.

"Əli bəy Hüseynzadə" müəllifin 24-cü kitabıdır.

A.Turan eləcə də Prezident Heydər Əliyevin sərəncamı ilə çəkilmiş "Səma şairi" (Hüseyn Cavid) sənədli filminin ("Yaddaş" studiyası, 2003) və Ömər Faiq Nemanzadəyə həsr olunmuş "İşığımız sönməsin" (Lider TV, 2003), "Birinci Türkoloji Qurultay" (İctimai Televiziya, 2006) sənədli televiziya filmlərinin, "İki dünyanın atası - İbrahim peyğəmbər" televiziya tamaşasının (Az TV, 1992) ssenari müəllifidir. "Bakıfilm" studiyasında çəkilməsi nəzərdə tutulan "Əli bəy Hüseynzadə" sənədli filminin ssenarisini də A. Turan yazmışdır.

Азер Туран
(Абилов Азер Имамверди оглу)
«АЛИ БЕК ГУСЕЙНЗАДЕ»
(на азербайджанском языке)

Корректор: *Э. Алекперова*
Верстка: *Р. Аббасов*
Дизайн обложки: *Э. Исаев*

Подписано в печать 05.02.2008.
Формат 60х90/16. Печать офсетная. Усл. п. л. 17,5
Тираж 5000 экз. Заказ № 6513

Отпечатано с готового оригинал-макета ОАО «Ордена Октябрьской
Революции, Ордена Трудового Знамени «Первая Образцовая Типография»
115054, г. Москва, ул. Валуевская, 28